

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192365

UNIVERSAL
LIBRARY

स्त्रियांची परवशता.

—६३ १९०२—

जॉन स्टुअर्ट मिल कृत

‘सब्जेक्शन् ऑफ् वुइमेन्’

या इंग्लिश ग्रंथाचे भाषान्तर

गोविंद वासुदेव कानिटकर

बी. ए. एल्. एल्. बी. सत्रजुज;

‘ग्रीस्सेन,’ ‘मोक्षमूलरकृत धर्मविषयक व्याख्यानें,’ ‘अकबर बादश

‘नारायणराव पेशवे यांचा वध,’ ‘कृष्णाकुमारी,’ ‘संमोहलहरी

वगैरे गद्यात्मक व पद्यात्मक ग्रंथांचे कर्ते

यांनीं केले

ते

बाबाजी सखाराम आणि कंपनी,

यांनीं

मुंबईत

“तत्त्वविवेचक” छापखान्यांत छापवून प्रसिद्ध केले.

सन १९०२.

किंमत १॥ रुपया.

(सन १८६७ च्या २५ व्या अध्यायप्रमाणे नांदून सर्व प्रकारचे हक्क भाषान्तरकारांना
आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.)

अर्पणपत्रिका.

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता
विपक्तस्तीव्रेण व्रणित हृदयेन व्यथयता ।
पटुधर्मावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निकृन्तन् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥

पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेवधार्यते ॥

उत्तररामचरितम्.

जिच्या आत्यंतिक, अकालीन, दुर्वह दुःखापामून माझ्या मनास
त्वऱ्या वैराग्याचा थोडासा बोध किंवा स्पर्श झाला असें वाटून
माझें लक्ष अध्यात्मविषयाकडे पूर्वीपेशां कांहींसें अधिक लागलें ;

जिची दिव्य, सौम्य, पवित्र, मंगलमय मूर्ति व जिचे
अनेक रमणीय सद्गुण वारंवार स्मृतिपथावर उभे राहून, माझें
हृदय दारुणदुःखसंवेगानें पीडित करितात;

जी बालपणापासून वाग्देवीची धात्री, काव्यप्रतिभेची प्रेर-
यित्री, उदात्त कल्पनांची जनयित्री, रसात्मकतेची पोषयित्री, व
करुण रसाची प्रत्यक्ष मूर्ति अशी मला वाटत होती;

जिच्या योगानें मला हा नितांत दुःखमय व कष्टमय जीवलोक
प्रसंगविशेषी क्षणमात्र सुखमय व आनंदमय असा भासत
असे;

जी आपल्या सदैवमधुरभाषणानें, व परमशुद्ध आचरणानें स्वकीयांप्रमाणेंच परकीयांसही अत्यन्त प्रिय झाली होती;

जी आपल्या पित्याच्या व श्वशुराच्या—उभय कुलांतील मनुष्यांस पूर्वसुकृतफलाप्रमाणें व गृहलक्ष्मीप्रमाणें आनंददात्री असे;

जिची निधनवार्ता ऐकून एका भगवद्भक्त महाशयानें ‘ती पूर्वीची कोणी योगभ्रष्ट असून दैववशात् इहलोकीं अल्प-काल वास करण्याच्या उद्देशानें अवतरली होती; ती आपली लावण्यमयी छाया, सर्वकषा कुशाग्रबुद्धि व भक्तिश्रद्धामय प्रेमल अंतःकरण त्या चिद्रूप अमिताभ कोटिसूर्यसमप्रभ पुराण-पुरुषाच्या चरणकमलीं अर्पण करून भुंगायमान झाली व निर्वाणपद पावली’ अशा आशयाचा उद्गार काढून मला आश्वासन दिलें व माझे समाधान केलें;

त्या माझ्या परम प्रिय ज्येष्ठ कन्येस—

कै. सौभाग्यवती कृष्णाबाईस—

एका विख्यात आंग्लभौम महाशय स्त्रीजनवत्सल ग्रंथ-काराच्या सुंदर ग्रंथाचें यथाशक्ति मराठींत उतरलेलें हें प्रतिबिंब, माझ्या दुःखित अंतःकरणास अत्यल्प समाधान समजून व तिच्या अनेक स्मारकां पैकीं एक अल्पसें स्मारक ह्मणून, मी सप्रेम अर्पण केलें आहे.

विषयोपन्यास.

क तावानानंदो निरतिशयविश्रभवहुलः ?

क तेऽन्योन्यं यत्नाः क च नु गहनाः कौतुकरसाः ?

मुखे वा दुःखे वा क नु खलु तदैक्यं हृदययोः ?

* * * * *

उत्तररामचरितम्.

उतत्रा नेमो अस्तुत पुमो इति ब्रुवे पणिः

ऋग्वेद मं ५ सू, ६१.

जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादिक एव पदार्थः अर्धशरीर

भार्येत्यादि स्मृतेः

ऋक्संहिताभाष्ये सायणाचार्य

“ We are told that at the very beginning of creative work, when humanity was to be produced, the creator divided himself into two halves. One half male, and the other female. This division of the Divine into two, marks, as it were, the basis of our theory. Both sexes are equally divine, each is one half of God, both sexes have then parts to play in human evolution, and in the evolution of the world as a whole ” *Annie Besant on Womanhood* in “ *Ancient Ideals* ”.

‘There are thousands now

Such women, but convention beats them down :

It is but bringing up ; no more than that :

You men have done it : how I hate you all !

Ah, were I something great ! I wish I were

Some mighty poetess, I would shame you then,

That love to keep us children !’

From the Prologue to Tennyson's Princess.

' Dear, but let us type them now
 In our lives, and this proud watchword rest
 Of equal; seeing either sex alone
 Is half itself, and in true Marriage lies
 Nor equal, nor unequal—each fulfils
 Defect in each, and always thought in thought
 Purpose in purpose, will in will, they grow,
 The single pure and perfect animal,
 The two-cell'd heart beating, with one full stroke,
 Life

i
 r k

' O we will walk this world
 Yoked in all exercise of noble end,
 And so thro' those dark gates across the wild
 That no man knows

From Tennyson's Princess

स्त्रियांची परवशता.

प्रस्तावना.

प्रस्तुतचा ग्रंथ इंग्लंडांत जॉन् स्टुअर्ट मिल या नांवाचा जो एक प्रसिद्ध तत्ववेत्ता व ग्रंथकार कांहीं वर्षांपूर्वी होऊन गेला त्याच्या Subjection of Women नांवाच्या ग्रंथाचें भाषान्तर होय. या ग्रंथाच्या योग्यतेसंबंधानें एक दोन नामांकित विद्वानांचे अभिप्राय व इतर कांहीं उपयुक्त उतारे ग्रंथाचे शेवटीं पूरणिकेंत दिले आहेत. ते वाचनीय आहेत.

मिल साहेबांची पत्नी (मिसेस् टेलर) या बाई फार विद्वान होत्या, ही गोष्ट बरीच प्रसिद्ध आहे. मिल साहेबांनीं आपलें चरित्र लिहिलें आहे. त्यावरून (पृष्ठे २४४, २६९ व २६६ पहा^(१)) त्या बाईची योग्यता केवढी मोठी होती हें कळून येतें.

डा० बेन या नांवाचे एक प्रसिद्ध ग्रंथकार व मि. मिल यांचे परममित्र हे आपल्या “J. S. Mill. A Criticism” या नांवाच्या ग्रंथांत ह्मणतात:—“असें सांगतात कीं, Subjection of Women (स्त्रियांची परवशता) हा ग्रंथ मि० मिल यांच्या पत्नी या उभयतांमध्ये स्त्रियांच्या स्थितिबिपर्ययी बरीच * जो ऊहापोह होत होता त्याचें फल होय. या ग्रंथरचनेच्या मांत त्यांची मुलगी (मिस् हेलेन् टेलर) ही मदत करीत ते. या ग्रंथाचा विषय त्यांच्या पत्नीच्या विशेष आवडीचा

होता, यांत संशय नाही. त्या बाईंनी जर एकाद्या विषयाच्या संबंधानें, प्रथम मि० मिल यांच्या विचारावर व त्यांच्या द्वारे सर्व जगाच्या विचारावर आपल्या मताचा कांहीं विशेष परिणाम घडवून आणिला असेल तर तो खचित याच विषयाच्या संबंधानें होय. स्त्रीपुरुषांची समता, याविषयाबद्दल मि० मिल यांची जी मूळचीं मतें होती, तीं मिसेम् टेलर या बाईंचा व त्यांचा जो अपूर्व योग घडून आला तो आला नसता तर कदाचित् तशीच कायम राहती. परंतु त्या मतांचे मोठ्या उत्साहपूर्वक समर्थन करण्यांत आपल्या आयुष्याचा त्यांनीं जितका व्यय केला तितका केला नसता.”

‘न स्त्रीस्वातंत्र्यमर्हति’ ‘न स्वातंत्र्यं कचित् स्त्रियाः’ हा सिद्धांत, किंवा हें शास्त्र आमचे देशात सर्वविश्रुत आहे. मि० मिल यांनीं या मताचा उत्तर पक्ष धरून सन १८६१ सालीं आपल्या पत्नीच्या सहानुभूतीनें एक लहानसा ३५२ पंक्तींचा लिहिला व त्याचें नांव त्यांनीं Subjection of Women (स्त्रियां परवशता अथवा स्त्रीदास्य) असें ठेविलें. तो प्रथम त्यांनींच सन १८६९ सालीं प्रसिद्ध केला. पुढें सुमारे ४ वर्षांनीं त्यांचे देहावसान झालें.

मूळ ग्रंथाची भाषा मार्भिक, रसाळ व अर्थप्रचुर आहे. जो पक्ष त्यांनीं स्वीकारला त्याचें समर्थन त्यांनीं फार उत्तम प्रकारें केलें आहे. यांत ‘अधिकाराचा दुरुपयोग’ या विषयावर इतिहासांतील व व्यवहारांतील उदाहरणें देऊन बरीच चर्चा केली आहे. याशिवाय जे मुख्य मुख्य सिद्धांत स्थापित केले आहेत ते

असे:—य.वहारिक, राजकीय, सामाजिक, व गृहकार्यविषयक अशा सर्व संबंधांत स्त्रिया व पुरुष यांची समता मानिली पाहिजे. ह्मणजे, उभयांस हक्क सारखे ठेवून हल्लींचा त्यांचा सेव्यसेवक संबंध मोडून नवा समानाधिकारयुक्त असा संबंध स्थापिला पाहिजे. अत्यन्त उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें हें समतेचें तत्व मान्य करणें आवश्यक आहे. पुराव्याचा बोजा नास्तिकपक्षावर, ह्मणजे अशी समता मान्य करणें योग्य नाही असें प्रतिपादन करणाऱ्यांवरच, नेहमीं राहिला पाहिजे. समाजांतील सर्व व्यक्ति न्याय-दृष्टीला सारख्या मानिल्या पाहिजेत. त्यांत वैषम्य मानणें योग्य होणार नाही. इतिहासावरून असें दिसतें कीं, ज्या मानानें ‘बळी तो कान पिळी’ हा पूर्वीचा न्याय किंवा स्वामिसेवकभाव कमी होत गेला, व समतेचें तत्व अधिक अमलांत येत गेलें त्या मानानें मनुष्यांची व राष्ट्राची उन्नति अधिकाधिक होत गेली. ह्मणजे, निव्वळ जुलुमाचा प्रकार जसजसा नष्ट होत गेला, तसतसा मनुष्य स्वभावांत सत्वगुणाचा अंश अधिकाधिक व्यक्त होत गेला.

‘बळी तो कान पिळी’ या तत्वाचा परित्याग इंग्लंड देशांत इतर सर्व बाबतींत किंवा संबंधांत ज्या अर्थीं करण्यांत आला आहे त्या अर्थीं तें तत्व स्त्रीपुरुषांच्यासंबंधापुरतें तेवढेंच कायम ठेवणें योग्य होणार नाही.*

या सिद्धांतांचें किंवा मतांचें खंडन वग्याच पंडितांनीं व टीकाकारांनीं केलें आहे, हें येथें सांगणें अवश्य आहे. विशेषतः

सर फिट्झ जेम्स स्टीफन् या नांवाच्या पंडितांनी Liberty, Equality, Fraternity (स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व) या नांवाच्या ग्रंथांत मि० मिल यांच्या “स्वातंत्र्य” नांवाच्या ग्रंथावर व प्रस्तुत ग्रंथावर एक टीकात्मक ग्रंथ लिहिला. त्यांत मिलसाहेबांच्या या दोन्ही ग्रंथांतील मुख्य सिद्धांतांचे खंडन जोरदार भाषेनें करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुतरथळीं माझे विद्वान मित्र रा० रा० नारायण लक्ष्मण फडके बी. ए. यांनी मिलसाहेबांच्या ‘लिवर्टी’ (स्वातंत्र्य) नामक ग्रंथाचे केलेले भाषान्तर १८९२ साली प्रसिद्ध झाले, त्याचा उल्लेख केल्याशिवाय माझ्याच्यानें राहावत नाही. रा० फडके यांचा इंग्लिश ग्रंथांची भाषान्तरें करण्याचा व्यासंग अखंडित असून त्यांनीं मिल, व स्पेन्सर ह्या दोन अत्यन्त प्रसिद्ध अशा पाश्चात्यग्रंथकाराचे महत्वाचे लेख प्रतिबिम्बरूपानें स्वभाषेंत आणून महाराष्ट्र वाङ्मयांत भर पाडून जन्मभाषेचें व जन्मभूमीचें बरेंच ऋण फेडिलें, असें ह्मणणें अतिशयोक्तीचें होईल असें मला वाटत नाही. महाराष्ट्र भाषेचा उर्जित काल पुढें येवो वा न येवो. ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन’ ही भगवदुक्ति ध्यानांत ठेऊन विद्वान् लोकांनीं जन्मभाषेच्या संबन्धाचें आपलें पवित्र कर्तव्यकर्म उत्साहपूर्वक करणें हीच मुख्य गोष्ट आहे. करितां रा० फडके यांच्या स्तुत्य उद्योगाचें मनःपूर्वक, प्रेमपूर्वक व विनयपूर्वक मी प्रस्तुतस्थळीं अभिनंदन करितों. हा अभिनंदन करण्याचा योग किंवा संधि मला केव्हां तरी साधावयाचा होता. तो आजपर्यंत साधला नाही. ह्मणून प्रस्तुत

प्रसंगी तो साधून घेतला. त्याबद्दल १० फडके हे मला क्षमा करितील अशी आशा आहे. 'कधीच न करण्यापेक्षां उशिरा केलेले बरे' अशा आशयाची इंग्रजी भाषेत एक ह्मण आहे. 'स्वातंत्र्य' ह्या ग्रंथांत १० फडके यांनी मिल्लसाहेबांचे बारीक टाडपाचें ३६ पृष्ठांचें 'साक्षित' चरित्र, साहेब मजकूर यांनी स्वतां लिहिलेल्या 'आत्मचरित्र' Autobiography नामक ग्रंथाच्या आधारें लिहिलें आहे. तेंही चागलें आहे. तें या ग्रंथाच्या वाचकांनीं मुद्दाम वाचावें. त्यांत विशेषेंकरून मिसेस् टेलर बाई वीस वर्षांच्या स्नेहानंतर मिल्लसाहेबांची धर्मपत्नी कशी झाली; विलक्षण बुद्धि, परिपक्व विचार, मानवी स्वभावाचें तिचें पूर्णज्ञान; व्यावहारिक गोष्टींत तिचें शहाणपण, तिची न्यायप्रीति, वगैरे त्या बाईचे अंगीं असलेल्या अनेक गुणांमुळे मिल्लसाहेबांचे ग्रंथ किंवा लेख यांत त्या पतिपत्नीच्या दोन विचारौवांचा कसा संगम होऊन राहिला, वगैरे वृत्तान्त फार बोधप्रद व मनोरंजक आहे. 'स्त्रियांची परवशता' या ग्रंथाची रचना १८६१ सालीं झाली ह्मणून वर सांगितलेंच आहे. पुढें तो ग्रंथ तसाच ठेवून वेळोवेळीं सुधारून अतिशय उपयोग होईल अशावेळीं तो प्रसिद्ध करावा असा मिल्लसाहेबाचा प्रथम हेतु होता. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणें सुमारे आठ वर्षांनंतर, ह्मणजे १८६९ सालातच तो त्यांनीं छापून प्रसिद्ध केला. या ग्रंथांत जें जें काहीं फार खोल व चित्तवेधक आहे तें तें ह्याच्या बायकोचेंच आहे. मिल्लसाहेब आपल्या चरित्रांत ह्मणतातः—

“जेव्हां दोन माणसांचे विचार व कल्पनातरंग सर्वांशीं एक

होतात; जेव्हां बौद्धिक किंवा नैतिक, अशा संबंधाचे विषय घेऊन त्यांचा दररोज होईल तितका खल तीं करित असतात; जेव्हां एकाच तत्वाचा आधार घेऊन त्याजवर विचार करून एकच प्रकारचे सिद्धांत तीं ठरवितात; तेव्हां विशेष कल्पना प्रथम दोघांपैकी कोणाच्या डोक्यांतून निघाली ह्या प्रश्नाचा निकाल, ती कोणाच्या लेखणींतून खाली आली, ह्यावरून फारसा करिता येत नाही. अशा वेळीं असा संभव असतो कीं, त्या कल्पनाना लेखनरूपी शृंखलेनें बद्ध करण्यांत त्या दोघांपैकी ज्या माणसाचें साहाय्य अगदीं कमी असेल, त्याचें कल्पना कल्पना कामीं अतिशय असेल. अशा स्थितींत अमुक भाग अमक्याचा व अमुक दुसऱ्याचा असा बरोबर विभाग करणें सरासरी अशक्य होय. या दृष्टीनें पहातां माझा व तिचा प्रथम अत्यंत स्नेहसंबंध व पुढें शरीरसंबंध झाला असतां जे जे ग्रंथ मी छापून प्रसिद्ध केले त्यांत जितका माझा संबंध तितकाच तिचाही होता.”

मिल् साहेबांनीं आपल्या पत्नीविषयीं आपली पूज्य बुद्धि व कृतज्ञताबुद्धि अनेक प्रसंगीं प्रदर्शित केली आहे. “माझ्या ग्रंथांत जें जें कांहीं चांगलें व उदात्त असें आढळेल त्याचा उगम ती होय.” “सद्गुणाची जी तिची उन्नत कल्पना तीच माझी मुख्य प्रेरणा होय. तिची पसंती हेंच माझें उत्तमोत्तम बक्षिस!” याप्रमाणें मिल् साहेबांनीं आपल्या पत्नीसंबंधानें अनेक स्थळीं प्रेमळ उद्गार काढिले आहेत. विस्तार भयास्तव येथें अधिक देतां येत नाहींत.

मि० फ्रेडरिक ह्यारिसन् यांनी थोड्या वर्षांपूर्वी 'नाइ-नटीन्थ सेंचरी' नांवाच्या प्रसिद्ध सर्वमान्य मासिकांत मि० मिल याच्या चरित्रास व ग्रंथांस उद्देशून एक फार सुंदर निबंध लिहिला आहे. त्यांतही मिल साहेबांच्या कांहीं मतांचें खंडन करण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला आहे. तो निबंधही ज्यांस वाचा-वयास मिळेल त्यांनीं अवश्य समग्र वाचावा.

आमचे इकडे बरेच दिवसांपासून प्रहसनकारांनीं, नाटिकाकर्त्यांनीं, व कांहीं कांहीं वर्तमानपत्र कर्त्यांनीं 'स्त्रियांची परवशता' या विषयाची अगदीं फजिती उडवून टाकण्याचा जणुं विडाच उचलला होता व आहे, ही गोष्ट भाषान्तरकाराच्या ध्यानांत नाहीं असें नाहीं. तथापि, या विषयाचें महत्त्व लक्षांत आणून त्याचें प्रतिपादन शांत व गंभीर रीतीनेंच होणें इष्ट आहे, असें त्याचें मत असल्यामुळें यापूर्वीच प्रसिद्ध झालेल्या व पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या टीकात्मक लेखांची भीति न बाळगतां मिल साहेबांच्या मूळग्रंथाचें हें प्रतिबिंब मराठी वाचकांचेंपुढें मांडण्याचें त्यानें एक प्रकारें धाष्टर्यच केलें आहे. हें भाषान्तर कांहीं वर्षांपूर्वी पुणें येथें प्रसिद्ध होत असलेल्या 'मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिका' या नांवाच्या लोकप्रिय मासिकांत थोडथोडें छापवून प्रसिद्ध केलें होतें. त्यास बरीच वर्षे झालीं. त्यांत बरीच सुधारणा करून हल्लीं तें स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलें आहे.

'स्त्रियांची परवशता' हा विषय उपहास करण्यासारखा नाहीं. 'अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा । भार्या मूलं त्रिवर्गस्य' अशासारख्या श्रीव्यासादिकाच्या उक्ति आहेत. 'नारियोंकूं निंदो

नही, नारी नरकी खान । जिस खानीसे पैदा हुवे भीष्म राम हनुमान्' असे कवीरासारख्या भगवद्भक्तांनी स्त्रीजातीबद्दल उद्गार काढिलेले आहेत. सीता, द्रोपदी, वाचक्रवी, याज्ञवल्क्य यांची मैत्रेयी, जनकराजाशीं संवाद करणारी सुलभा इत्यादि पवित्र व थोर स्त्रियांची नावे इतिहास मानिलेल्या आमच्या पवित्र ग्रंथांतून आढळत आहेत. तेव्हां स्त्रियांची परवशता योग्य आहे, न्याय्य, आहे, हितावह आहे, असें मानणाऱ्या व प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांचा जसा एक पक्ष तसाच उलट बाजू प्रतिपादन करणा- राही दुसरा पक्ष असावा यांत नवल काय ? स्त्रियांची परवशता सर्वथा अन्याय्य, अहितकर व अनिष्ट आहे असें जरी सिद्ध झालें तरी तो शास्त्रार्थ किंवा सिद्धांत घेऊन आज आमच्या एकंदर स्त्रिया पुरुषांविरुद्ध बंड करतील, किंवा एकदम सर्वजणी उठून 'आमचें स्वराज्य, आमचें स्वातंत्र्य आह्मांस द्या. नाही तर आह्मी सर्व स्त्रिया एक जुटीनें पुरुषांचें राज्य झुगारून देऊं !' ह्मणून पुरुषांस दटावतील, किंवा आपलें ह्मणणें अमलांत आण- तील, अशी भीति प्रतिपक्षास बाळगण्याची मुळींच गरज नाही. ज्या रूढीची व समजुतीचीं पाळेमुळे समाजरूप भूमीत फार खोल गेलीं आहेत, त्यांचें उन्मूलन किंवा उत्पाटन केवळ शास्त्रार्थानें किंवा वादविवादानें क्षणमात्रांत होणार, अशांतली गोष्ट नाही. बृहस्पतीनें ह्मटलें आहे: 'केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः । युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते.'

सर्व व्यवहारशास्त्राचा पाया रूढ आचारावर रचलेला असतो.

कालवशात् किंवा परिस्थितिबशात् रूढि बदलत जातात. ह्मणजे शास्त्रही बदलत जाते. धर्महानि, ह्मणजे अर्थात् सुखहानि होण्याचें कारण 'युक्तिहीन विचार'. कै. परमपूज्य महर्षि न्याय-मूर्ति माधवराव रानडे याच्या व्याख्यानांतून व खासगी भाषणांतून अशा अश्याचा नेहेमी उद्गार निघे की, आह्मी इतके 'कॉन्सर्व्हेटिव्ह' ह्मणजे मागून चालत आलेल्या गोष्टींचे अभिमानी व नव्याचे द्वेषे आहो की, आह्मांस कोणी एखादा आकाशांत भराऱ्या मारणारा सुधारक आपल्या नव्या विचारांनीं एकदम फरपटीत ओढून नेऊन एखाद्या नवीन मार्गास लावील अशी भीतिच नको ! आमचा समाज ह्मणजे शिशासारख्या एखाद्या जड धातूचा एक प्रचण्ड गाडा ! त्याला दोन पावलें तरी आपल्या मूळच्या जागेवरून पुढें ढकलणें, या कामास लागणारी वाफ किंवा शक्ति आह्माजवळ इतकी थोडी व अपुर्णी आहे की, तिचा जोर एकाएकी वाढेल व ती. ज्याचा हांकणारा नाहीसा झाला आहे अशा एखाद्या राक्षसी इंजिनाप्रमाणें हा गाडा रुळावरून भलतीकडेच ओढून नेऊन तो एखाद्या भयंकर खड्ड्यांत घालील, अशी भीति बाळगण्याचें अगदींच कारण नाही !*

* माधवरावजीनी प्रस्तुत भाषांतरकारास सन १८९० सालीं फेब्रुवारी ता० २ चें एक पत्र पाठविलें होतें त्यांत त्यांनीं आमच्या सामाजिक स्थितीस वद्देशून झटलें आहे —

"Authority is supreme in settling the smallest details of our life in all departments. In such a state of society, the expectation that each individual will possess sufficient independence to work out his destiny by the higher law within us is of course anticipating events by decades. In the mean while the fringe of society may be able to help itself, but it is after all a fringe and the mass is inert and spell-bound."

केवळ इतिहासदृष्ट्या व बुद्धिवादानें प्रस्तुत ग्रंथांतील विषयाचा विचार केला असतां, अमुक सिद्धांत निघतात किंवा अमुक गोष्टी लक्षांत येतात, हें जगापुढें मांडावें अशा उद्देशानें हा ग्रंथ मूळग्रंथकारानें लिहिला. त्याचें भाषान्तर करून लोकांपुढें ठेविलें आहे. जुन्या मनुष्यांनीं लोकांनीं मूळच्या ग्रंथकारावर किंवा भाषान्तरकारावर रोष करूं नये, किंवा टीकाकारांनीं केवळ विकारवश होऊन अथवा उपहास करण्याची बुद्धि धरून टीकात्मक लेख लिहून तुटून पडूं नये! तर त्यांनीं कृपादृष्टीकरून स्वस्थ चित्तानें व दुराग्रहाचा त्याग करून ग्रंथकाराचें ह्मणणें काय आहे तें ऐकावें एवढीच त्यांस विनंति आहे. **मिल्स** साहेबांच्या शांत वृत्तीचा असा एक चमत्कार सांगतात कीं, त्यांस कोणच्याही वादांत उलट पक्षापेक्षां आपल्या स्वतांच्याच पक्षांतील दोष अधिक ठळक दिसत व ते **शंकराचार्या**प्रमाणें पूर्वपक्षाचें ह्मणणें त्यास उत्तर देण्याचे अगोदर चांगल्या रीतीनें समजून घेत. माझ्या मतानें **मिल्स**साहेबांनीं स्त्रियांच्या पक्षाचें समर्थन जितक्या उत्तम शब्दांनीं व युक्तींनीं करणें शक्य आहे असें त्यांस वाटलें तितकें केलें आहे. सुमारे ४०—५० वर्षांपूर्वीं **इंग्लंडांतील** स्त्रियांची स्थिति कशी होती हें या ग्रंथावरून बरेंच चांगलें लक्षांत येण्यासारखे आहे. **इंग्लंडांतील** स्त्रियांच्या त्या स्थितींत व हल्लींच्या स्थितींत अर्थात् पुष्कळच अंतर पडलें आहे. हें अंतर पडण्यास ज्या अनेक गोष्टी कारणीभूत झाल्या, त्यांपैकी प्रस्तुत ग्रंथ हा एक कारण होय. **मि० फ्रेडरिक हॉरिसन** हे

आपल्या **मिल्बरी**ल निबंधांत ह्मणतात:—“स्त्रियांची परवशता ” या ग्रंथाचा कायद्यावर, लोकाचारावर व लोकमतावर फार महत्वाचा परिणाम घडून आला. पुष्कळ बाबतींत स्त्रियांच्या संबंधाचा कायदा बदलला. लोकांचा केवळ दुराग्रह, अथवा आंदासिन्य, किंवा निवळ हलगर्जीपणा यांच्या योगानें स्त्रियांच्या बाजूची हक्कांची जी एकसारखी पायमल्ली होत होती, सार्वजनिक कामें करण्याविषयी त्यांस जो प्रतिबंध करण्यांत येत असे, किंवा त्या अनधिकारी आहेत असें मानीत असत, तो बराच प्रकार मोडला. महत्पदाभिलाषी-स्त्रियांच्या मार्गांत एक दोन बाबी शिवाय करून कायद्याच्या दृष्टीने किंवा नीतिदृष्टीने कोणत्याही प्रकारें सांप्रत आडकाठी राहिली नाही. वाङ्मय, कला, वैद्यक, शास्त्र, व्यवहार, विश्वविद्यालये, शारीरिक खेळ, राजकीय चळवळ, लोकसेवा (public service) इत्यादि व्यवसायाचे मार्ग त्यांस खुले झाले आहेत. **पार्लमेन्ट**चे सभासद होण्याचा व निवडण्याचा अधिकार, बॉरिस्टरचे किंवा वकिलाचे काम करण्याचा अधिकार, हे अधिकार अद्याप त्यांस निषिद्ध आहेत. परंतु हेही अधिकार त्यांस प्राप्त व्हावे अशाविषयी यत्न चालूच आहेत व **इंग्लिश** स्त्रियांच्या बहुसंख्येनें जर हे अधिकार प्राप्त करून घ्यावे असें मनांत आणलें तर त्या प्रश्नाचा निकाल स्त्रियांस आपल्या तर्फे तेव्हांच करून घेतां येईल.”

या ग्रंथास लहानशी प्रस्तावना लिहावी अशा विचारांत असतां प्रसिद्ध विदुषी ब्रह्मवादिनी श्रीमती **अॅनी बेसन्ट** बाई यांची **Ancient Ideals** (प्राचीन संस्था) या विषयावरील व्याख्यानें

पहाण्यांत आलीं; त्यात Womanhood (स्त्रीजन किंवा स्त्रीवर्ग) या विषयावर एक सुंदर व्याख्यान आढळले.

आपणांस जुन्या आचारा विचाराचे अभिमानी, सनातन धर्माचे कैवारी, व सुधारणाद्वेष्टे क्षणनिष्ठान्या आमच्यात बऱ्याच व्यक्ति आहेत व त्यांस अॅनी बेसन्ट बाईंचे लेख, व्याख्याने व मते, त्या बाई निआनोफिस्ट पंथान आल्यापासून मान्य होऊं लागली आहेत. अशा लोकांस व इतरांस अर्वाचीन स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल त्या बाई काय ह्मणतात, हें कळविें ह्मणून त्या व्याख्यानाच्या आरंभी प्रस्तावने दाखल लिहिलेला भाग महत्वाचा समजून घ्यालीं देतो.

“ माझ्या बंधूनां:—

अशी एक ह्मण आहे कीं, कोणत्याही देशांतल्या स्त्रियांच्या स्थितीवरून त्या देशा-या एकंदर सुधारणेची किंवा उन्नतीची कल्पना करिता येते. ही ह्मण जर खरी असेल तर हा प्राचीन आर्या-वर्त फार उन्नत अवस्थेला पोहोंचला होता याबद्दल संशयच रहात नाही. त्या काळीं स्त्रियांची स्थिति कशी होती, व त्या काळी या भूमीत कशा योग्यतेच्या स्त्रिया निपजत होत्या या गोष्टींचें मनन करा. जगाचा इतिहास वाटेल तितका धुंडाळा. जगाच्या वाङ्मयाची पृष्ठे वाटतील तितकी उलथी पालथी करा. परंतु तुझांस आर्यावर्तातील प्राचीन ग्रंथसंग्रहांत किंवा वाङ्मयांत उपलब्ध होणाऱ्या स्त्रियांहून अधिक सुंदर, अधिक तेजस्वी व अधिक हृदयंगम स्त्रिया कोठेही आढळणार नाहीत. मला असे वाटतें कीं प्रत्येक उत्तम सद्गुण व हरएक जातीचें सौंदर्य एकत्र गोळा

करून, मनुष्यरूपी मुशींत ओतून तयार केलेल्या त्या पुतळ्या जणुं काय मुद्दाम उंच जागीं ठेवून दिल्या आहेत. हेतु इतकाच कीं, सर्व जगानें त्यांजकडे पहातच रहावें !

“त्या थोर स्त्रियांपैकीं कांहीची नांवें पूर्वात्यांस व पाश्चिमात्यांस घरगुती नावांप्रमाणें प्रिय व परिचित झालीं आहेत.

“प्राचीन आर्यावर्तातील स्त्रियांची चित्रे अत्यंत रमणीय आहेत, व स्त्रीजातीचे उत्कृष्ट नमुने आर्यावर्ताच्या प्राचीन वाङ्मयांतच दृष्टीस पडतात. जगात अन्यत्र कोठेही त्याहून चांगले नमुने दृष्टीस पडत नाहीत. ही गोष्ट पाश्चिमात्य ग्रंथकार, पंडित व तत्त्व-वेत्ते यांनीं कबूल केली आहे. पाश्चिमात्य ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून पुष्टेच्या पुष्टे अशीं दाखवितां येतील कीं, ज्यांवरून, त्यांच्या मनात स्त्रीजातीच्या उत्कृष्ट नमुन्याचीं चित्रे कशीं विवून गेलीं आहेत हें सहज कळून येईल. या व्याख्यानाच्या आरंभीं मला ही गोष्ट तुमच्या ध्यानांत चांगली आणून दिली पाहिजे.

“इतर विषयांप्रमाणें या विषयांतही आधुनिक आर्यावर्तानें कोणकोणत्या वावर्तीत आपल्या वर्तनक्रमांत बदल केला पाहिजे, हें समजण्याकरितां प्राचीन आर्यावर्तांत आढळणारे उत्कृष्ट नमुने आपल्या ध्यानांत आणले पाहिजेत. ज्यामानानें भूतकालाची महती आपल्या लक्षांत येईल, ज्यामानानें वर्तमान कालाची अव-नति व दरिद्रावस्था आपल्या मनांत चांगली विवेक, त्या मानानें, आपण ज्या मार्गानें गेलें पाहिजे तो मार्ग आपणांस स्पष्ट

दिसेल. पण हें सर्व त्या प्राचीन काळांतील वैभव पुनः आपणांस परत मिळावें अशी आपली इच्छा असेल तर! कारण, या व्याख्यानाच्या आरंभी मी आपणांस सांगितलेंच आहे कीं, समाज सुधारणेसंबंधानें जे महत्वाचे प्रश्न आहेत त्या प्रश्नांचा विचार करितां असें दिसून येतें कीं, प्रत्येक गोष्टींत बदल व्हावा अशी इच्छा करणारा एक पक्ष आहे, व कशांतच फरक होऊनये अशी इच्छा करणारा दुसरा एक पक्ष आहे. या दोन अप्रयोजक व्यवहारानभिज्ञ पक्षांमध्ये आर्यावर्ताची भावी स्थिति लोंबत राहिली आहे! आपणांस प्राचीन नमुन्यांचें ज्ञान झाल्या शिवाय, किंवा जो इष्ट हेतु आपणांस साधवयाचा आहे तो हेतु, अथवा ज्या स्थानीं आपणांस जावयाचें आहे त्या स्थानाप्रत नेणारा मार्ग, कोणचा हें कळल्याशिवाय, कोणच्या सुधारणा घ्याव्या, व कोणच्या टाकाव्या हें कसें कळणार? या प्राचीन नमुन्यांच्या अनुरोधानें किंवा प्रेरणेनें चाललें असतां आपल्या आचारांत केलेले फरक किंवा सुधारणा शहाणपणाच्या होणार आहेत, व त्या नेटानें अमलांत येणार आहेत. ज्यामानानें प्राचीन नमुन्यांचें सौंदर्य पाहून आपलीं अंतःकरणें त्यांजकडे ओढलीं जातील त्यामानानें आपली जन्मदात्री जी आर्यभूमि तिला जगांतील इतर राष्ट्रांत योग्य अशा उन्नत दशेला पोहोंचविण्याविषयीं आपण समर्थ होऊं ”

मिसेस् अनी वेझंट वाईनीं ‘ इंडियन् लेडीझ म्यागाझीन् ’ नांवाच्या मासिकांत स्त्रीशिक्षणावर थोडक्यांत आपला अभिप्राय

प्रसिद्ध केला आहे. तो थिऑसॉफिस्टचे जान्युआरी १९०२ चें अकांतून संग्राह्य समजून घेतला आहे:-

“ अज्ञान हें कोणत्याही राष्ट्राच्या उन्नतीला विघातक व देश-हिताला धोका बसविणारें आहे व स्त्रिया हें राष्ट्राचें अर्धे अंग आहे. ह्या दोन गोष्टी द्रव्या उघड आहेत कीं, स्त्रियांनां शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं, याबद्दल ऊहापोह करण्याची कधींच जरूर पडूं नये. व्यक्तिविषयक सुख एका बाजूला ठेविलें व राष्ट्राच्या हिताकडेच जरी आपण पाहिलें, तरी असें स्पष्ट दिसतें कीं, त्या राष्ट्रांतील माताच जर अज्ञानपंक्कनिमग्न असल्या तर अर्थातच त्यांची प्रजा, हीनबुद्धि निपजणार. आणि ज्याअर्थी ती प्रजा ह्मणजे त्या राष्ट्राचे भावी अवयव किंवा स्तंभ, त्या अर्थी त्या राष्ट्राच्या उन्नतीला उतरती कळा लागणारच. एका अर्थी स्त्रियांच्या शिक्षणाला पुरुषांच्याही शिक्षणापेक्षा जास्ती राष्ट्रीय महत्त्व आहे. कारण, भावी पुरुषांना वळण लावण्याचें काम स्त्रियांचे हातांत असतें. आणि त्यांनी दिलेल्या शिक्षणाचा परिणाम कधीही नाहींसा होत नाहीं. ‘ थोर पुरुषांच्या आयाही थोरच होत्या ’ ही एक इंग्लंडांत ह्मणच होऊन बसली आहे. शुद्धाचरणी, भक्तिमान, सद्दृढ व शहाण्या आईच्या आचरणाचा परिणाम मुलावर किती होईल याबद्दल पूर्ण कल्पनाच करितां येणार नाहीं. अज्ञान आईस, आपल्या मुलाची प्रकृति कशी सद्दृढ ठेवावी हें माहित नसतें; ती त्याच्या मनोविकारांस भलत्याच रीतीचें वळण देते; त्याच्या बुद्धीस कोतेपणा आणिते; आणि त्याचें मन अप्रसन्न

करिते; क्षणजे, अध्यात्मविषयासंबंधानें ती त्यास पूर्ण अज्ञानांत ठेविते. कारण, ती अज्ञान असल्याने तिला आरोग्याचे नियम माहित नसतात; ज्याच्या योगानें त्याची बुद्धि विकास पावेल असें शिक्षण त्यास तिला देतां येत नाहीं; ती प्रेमास स्वार्थपरायणतेनें दूषित करिते व धर्मभोळेपणा क्षणजेच धर्म असें त्यास वाटावयास लाविते.

“स्त्रियांनां शिक्षण द्यावें असें मानिलें, तरी कोणती शिक्षण-पद्धति स्वीकारावी हा प्रश्न रहातोच. व हाच प्रश्न हिंदुस्थानांत प्रस्तुत फार महत्वाचा आहे. कारण, स्त्रियांनां शिक्षण देण्याची आवश्यकता दिवसानुदिवस फार वाढत आहे. देशाच्या प्रस्तुत स्थितीला अयोग्य असें शिक्षण जर देण्यांत आलें तर फार धोका बसण्याचा संभव आहे. कांहीं अंशीं असा प्रकार हल्लीं या देशांत चालूही आहे. इंग्लंडमध्ये उच्च प्रतीचें शिक्षण या नांवा-खालीं जें शिक्षण देतात, त्यांत व हिंदुस्थानांत जें शिक्षण दिलें जात आहे, त्यांत काहींच फरक दिसत नाहीं.

“मला ह्या मासिक पुस्तकाची जागा फार अडविणें बरोबर वाटत नसल्या कारणानें, असल्या तऱ्हेचें शिक्षण इंग्लंडांतील लोकांस किती फायद्याचें किंवा तोट्याचें आहे, याबद्दल फार लिहितां येणार नाहीं. थोडक्यांत मला इतकेंच सुचवितां येईल कीं, जीवनार्थ कलहांत पुरुषांची बरोबरी करितां यावी म्हणून आपण आपल्याच श्रमांवर निर्वाह करण्याच्या स्त्रियांनां असल्या शिक्षणाची अवश्य-कता होती आणि म्हणूनच त्याचा प्रचार इंग्लंडांत सुरू झाला.

पोटासाठी श्रमाचा विक्रय करण्याचा प्रसंग आला असतां, उत्तम प्रकारचें शिक्षण मिळून जीवनार्थ कलहास तयार झालेल्या पुरुषांची बरोबरी अर्धवट शिकलेल्या स्त्रियांनां करितां येईना. या मुळें त्यांस वेतन कमी मिळूं लागे. पोटाकरितां पुरुषांचीं कामे करून पुरुषांशीं चढाओढ करावी लागल्यामुळें तेथील बायकांनीं पुरुषास मिळत असलेलें शिक्षण मिळविण्याचा निश्चय केला; व म्हणून पुरुषाचें जें उच्च शिक्षण, तेंच स्त्रियांचेही उच्च शिक्षण बनलें, व पुरुषांप्रमाणेंच त्यांच्याही शिक्षणाचीं मुख्य चिन्हे 'डिग्री' व 'डिप्लोमे' हीं बनलीं.

“हिंदुस्थानांतील व्यावहारिक व सामाजिक स्थिति, व इंग्लंडांतील व्यावहारिक व सामाजिक स्थिति, यांमध्ये जर साम्य असतें, व तिकडच्या प्रमाणें अविवाहित स्त्रियांचे थवेच्या थवे जर इकडे पोटास मिळविण्या साठीं वडपड करिताना आढळले असते, तर इंग्लंडांत ज्या शिक्षणाची गरज आहे असें शिक्षण इकडेही द्यावें, हें म्हणणें काहीं तरी शोभलें असतें; पण हिंदुस्थानांत अशी स्थिति नाही, हें प्रत्येकाला ठाऊक आहे. अगोदरच एकमेकांवर वरचढ करण्याच्या इच्छेमुळें, श्रमाची किंमत कमी होऊन चांगल्या सुशिक्षित पुरुषांनाही अगदीं भिकार रोजमुरा मिळतो. या सुशिक्षित पोट भरणाऱ्या पुरुषांच्या संख्येंत लाखो स्त्रियांची भर पडून त्याची अहमहमिका किंवा जीवनार्थकलह वाढण्याचा इकडे मुळींच संभव नाही. पोटासाठीं भाकरी मिळविण्याचें काम (जें करण्याचा प्रसंग इकडील स्त्रियांवर नाही)

करावयाची योग्यता देणारी इंग्लंडांतील गिनागमद्विती इकडे कां आणावी किंवा चालू करावी? ज्या शिक्षणपद्धतीने त्या उत्तम गृहिणी व माता होतील—आणखी हीच गोष्ट त्यांस अधिक श्रेयस्कर आहे—असे शिक्षण त्यांना कां न मिळावे? आर्यवृत्तीला व गीलाला अनुसरून असेल व जे परिणामी हिंदुस्थानास हितकर होईल, असे शिक्षण द्यावे, येवढेच माझे ह्मणणे आहे.

“या शिक्षणपद्धतीची दिशा मी थोडक्यात सूचविते ती अशी:—प्रत्येक स्त्रीला आपल्या जन्मभाषेचे पूर्ण ज्ञान असले पाहिजे; मग ती जन्मभाषा हिंदी, बंगाली, तेलंगी, तामीळ कोणचीका असेना? त्याच प्रमाणे, तिला त्या भाषेत लेखही लिहितां आले पाहिजेत. उदात्त व प्राचीन असे संस्कृत वाङ्मय, संस्कृत काव्ये आणि पुराणे सहज रीतीने व जेणे करून तिला आनंद होईल अशा रीतीने वाचतां येण्यासारखे संस्कृताचे ज्ञान तिला असावे. त्याच प्रमाणे शक्य असल्यास इंग्लिश भाषेचेही ज्ञान तिने संपादन करावे. त्याचा हेतु इतकाच की, त्या भाषेच्या ज्ञानामुळे इंग्रजी शिकलेल्या आपल्या पत्नीविषयी व मुलांविषयी तिच्या ठायी सहानुभूति उत्पन्न व्हावी. इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानाने ज्यापासून आनंद व बोध प्राप्त होणार आहे अशा विचारांच्या प्रदेशांत तिला प्रवेश करितां येणार आहे. शिवाय, हिंदुस्थानांतील हल्लींच्या सुधारणेच्या कारणांपैकी एका बलवत्तर कारणाशी तिचा प्रत्यक्ष परिचय होणार आहे. रहाण्याची जागा, स्वतःच्या संवयी व घरांतील इतर व्यवस्था वेगळे संबंधाचे जे नियम, जे पाळिले असतां आरोग्याची वृद्धि करितात, त्या

नियमांचे यथार्थ ज्ञान तिला असावें. दुखणेकऱ्याची नीटपणें शुश्रूषा करितां यावी व पडशाखोकल्यासारख्या लहान सहान दुखण्यांत आपल्या मुलांस औषधपाणी देतां यावें, इतक्या पुरतें शारिरशास्त्र व वैद्यक यांचेंही ज्ञान असावें. त्याचप्रमाणें कोणच्या तरी एका कलेचें ज्ञान, मुख्यत्वेकरून संगीताचें, चित्रकलेचें, आणि शिवणकामाचें ज्ञान—ज्ञान्यानें गृहिणीला आपलें घर साध्या व आल्हाददायक वस्तूनीं आकर्षक करितां येईल; व ते निर्दोष व सुखपूर्ण अशा वस्तूंचें मूल्यां होईल. मी नम्रपणानें असें सुचवितें कीं, अमल्या तऱ्हेच्या शिक्षणानें हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या मोहकतेला व शीलाला धक्का न बसतां त्यांच्या बुद्धीचा विकास होईल. असें केल्यानें त्यांचें अंतःकरण शुद्ध होईल, त्यांची ग्रहणशक्ति वृद्धिगत होईल, त्यांच्या मनांत भक्तिभाव उत्पन्न होईल आणि त्यांच्या आत्म्यानां आपलें सत्स्वरूप ओळखून घेण्याची जिज्ञासा तृप्त करून घेतां येईल. हिंदुस्थानांतील स्त्रीची अध्यात्मपरता कधींही नाहीशी होणार नाही. परंतु तिच्या भक्ति-मत्तेत ज्ञानाचीहि भर पडली पाहिजे. ह्मणजे, तिच्यांत साधु-त्वाप्रमाणें ज्ञानीपणाही उत्पन्न होईल, व तिला आपला जो उदात्त असा प्राचीन धर्म त्याकडे आपल्या ज्ञानाचा व भक्तीचा अशा दोहींचाही उपयोग करून घेतां येईल. आणि, वितंड-वाद व नास्तिक्य यांच्या वाईट परिणामापासून तिला आपल्या पतीचें व पुत्रांचें रक्षण करितां येईल. हिंदुधर्माच्या योगानें ती अजूनपर्यंत शुद्ध राहिली आहे. त्याच धर्माच्या योगानें तिला पूर्वीच्या स्त्रियाप्रमाणें पुनः ज्ञानी झालें पाहिजे."

सांप्रतच्या आमच्या एकंदर शोचनीय, उदासीनतेच्या, दौर्मनस्याच्या, व अनुदारविचाराच्या काळांत, आमच्या लोकांच्या मनावर प्रस्तुत ग्रंथाच्या वाचनानें कांहीं विशेष परिणाम जरी घडला नाही, तरी, एका मद्दत्ताच्या सामाजिक विषयावर इंग्लंडांतील एका महापंडिताचे विचार कसे होते ते आमच्या लोकांपुढें मांडून ठेवल्यापासून देखील त्यांस बराच फायदा होईल, अशी आशा धरून हा भाषान्तराचा प्रयत्न केला आहे.

मूळग्रंथांत निरनिराळ्या पारिग्राहांस (वाक्यविच्छेदांस) आंकडे दलेले नाहीत. परंतु भाषान्तरांत सोईकरिता कलमवार आंकडे घातले आहेत. भाषान्तर होतां होईल तितकें मुळास धरून केलें आहे. योग्य वाटल्या तेथें त्या त्या पृष्ठाखाली स्पष्टीकरणार्थ टीपा दिल्या आहेत. त्यांचा वाचकांस बराच उपयोग होईल अशी आशा आहे. मूळग्रंथकाराच्या आशयाचे हुबेहुब प्रतिबिंब उठलें आहे किंवा नाही, याचा निर्णय अर्थांत वाचक करितील. परंतु ज्या टीपा दिल्या आहेत त्यांचे संबंधानें माझे विद्वान मित्र रा. फडके यांनी आपल्या 'स्वातंत्र्य' ग्रंथाचे उपोद्घाताचे शेवटीं ह्मटल्याप्रमाणें मी ही आपल्या वाचकांस त्यांच्याच सुंदर विनयदर्शक शब्दांनीं ह्मणतो की, या 'टीपांतून जीं उदाहरणें वगैरे दिलीं आहेत तीं, कित्येक ठिकाणीं असावीं तितकीं योग्य नाहीत ; यास कारण सामर्थ्याभाव हें होय, हें सांगावयास नकोच. पण त्यांच्या संबंधानें सुज्ञ वाचकांनीं मेहेरबानीनें एवढें लक्षांत ठेवावें कीं, कोणत्याही पक्षावर, संस्थेवर किंवा

व्यक्तीवर कुबुद्धीने टीका करण्याच्या उद्देशाने ती दिली नाहीत. केवळ विषयाच्या समजुनीसाठी दिली आहेत. त्यांत मानवी स्वभावाच्या स्वलनशीलतेमुळे प्रसंगोपात्त अधिक उणा शब्द कोणास लागण्यासारखा पडला असेल, तर त्याबद्दल त्यांनी क्षमा करावी, अशी सविनय विज्ञप्ति आहे.'

या ग्रंथास पुणे येथील 'डेकनू व्हरन्याक्युलर ट्रयान्स्लेशन सोसायटी' नावांच्या मंडळीने बक्षिस दिले व ग्रंथप्रकाशनार्थ उत्तेजन दिले व अवकाश दिला त्या बद्दल भाषान्तरकार स्पर्द्धे मंडळीचा फार आभारी आहे.

हे पुस्तक छापण्याचे काम बरेच घाईने झाले असल्यामुळे व भाषान्तरकारास ग्रंथमुद्रणाचे काम सुरू झाल्यापासून, अनेक कारणांनी असावे तितके चित्तस्वास्थ्य किंवा मनाची शांतता अनुकूल नसल्यामुळे पुष्कळ ठिकाणी भाषेची, लेखनपद्धतीची व इतर अशुद्धे राहिली आहेत. त्यांजकडे वाचकांनी कृपादृष्टी करावी एवढी विनंति आहे.

हे भाषान्तर करित असतां माझे जुने, प्रेमळ व रमिक मित्र रा. रा. गंगाधर अनंत ठाकूर, यांनी लिहिण्याचे वगैरे कामी मला बरीच मदत केली त्याबद्दल प्रस्तुतस्थळी त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानितो. त्याचप्रमाणे हा ग्रंथ छापून काढण्याचे कामी माझे पुण्यांतील लोकप्रिय, प्रेमळ व विद्वान् मित्र रा. रा. हरी भाऊ ऊर्फ हरी नारायण आपटे यांनी हा ग्रंथ स्वतंत्र

पुस्तकरूपानें जगापुढें ठेवण्याच्या कार्मी जें मला उत्साहपूर्वक साहाय्य केलें त्याजबद्दल मी त्यांचा फार ऋणी आहे.

शेवटीं, स्त्रियांची खरी उन्नति व्हावी एतदर्थ मनापासून झटणाऱ्या माझ्या सर्व देशबांधवांस व भगिनींस मी फार दिवसांपासून मनांत आणलेली ही माझी अल्प सेवा मान्य होवो अशी मी परमेश्वरापाशीं प्रार्थना करून ही प्रस्तावना संपवितों.

ॐ तत् सत् प्रद्वार्षणमस्तु.

मालेगांव, मार्च १९०२.

गो. वा. कानिटकर.

स्त्रियांची परवशता.

भाग १ ला.

१. हा निबंध लिहिण्याचा हेतु काय? असा प्रश्न वाचकांच्या मनांत प्रथमार्भीच उत्पन्न होण्यासारखा आहे, ह्मणून त्या प्रश्नाचें उत्तर मी देतो. माझ्या अगदी लहानपणापासून-ह्मणजे, जेव्हांपासून सामाजिक गोष्टी व राजकीय गोष्टी यांच्या संबंधाने माझी अमुक ह्मणून कांही मते

ठरली, तेव्हांपासूनच एका महत्वाच्या विषयाबद्दल माझे दृढ असे एक मत होऊन गेलें आहे. हा महत्वाचा विषय कोणचा ह्मणाल तर अर्थात प्रस्तुत निबंधाचा. ह्मणजे स्त्रियांची परवशता हा होय. या विषयाच्या संबंधानें जें माझें एक पक्कें मत होऊन गेलेले आहे, त्याचीं कारणें जितक्या स्पष्ट रीतीनें मला लोकांस सांगतां येतील तितक्या स्पष्ट रीतीनें सांगावी, एवढाच प्रस्तुत निबंध लिहिण्यांत माझा उद्देश आहे. तेव्हांपासून आजपर्यंत जो काळ लोटला, तेवढ्या काळांत तें माझें मत दुर्बल झालें नाहीं, किंवा त्यांत कांही फेरबदलही झाला नाही. उलट जों जों या संसारांतली माझा अनुभव वाढत गेला व जों-जों माझी विचारशक्ति वाढत गेली, तों तों ते माझें मत बळावत जाऊन अधिक दृढ होत गेलें. हें मत कोणचें तें सांगतों. प्रस्तुतकाळीं स्त्रीपुरुषांमधील परस्परव्यवहार जे आपण पहातों, त्यांत नियामक असें एक मुख्य तत्व आपल्या दृष्टीस पडतें. एका

वर्गीला (स्त्रीजातीला) दुसऱ्या वर्गाची (पुरुषजातीची) कायदेशीर रीतीची गुलामगिरी करण्यास लावणे, हे तत्व माझ्या समजुतीप्रमाणे वस्तुतः अगदी चुकीचे असून एकदर मानवजातीच्या सुधारणेस व उन्नतीस बाधक अशी जी कित्येक कारणे आजकाल आहेत, त्यांपैकी हे एक मुख्य कारण आहे. हे तत्व आपणांस टाकून दिले पाहिजे, व त्याच्या ऐवजी पूर्ण समतेचे तत्व अमलांत आणिले पाहिजे. ह्मणजे, ससारात स्त्री व पुरुष सारखे अधिकारी आहेत, एकाला अधिकार किंवा हक्क जास्ती, व दुसऱ्याला कमी, असा काही प्रकार नाही, असे समजले पाहिजे.

२. लोकांना जी गोष्ट समजून देण्याचे मी योजिले आहे ती सांगण्याला योग्य असे शब्द सुचणेही इतके कठिण आहे की, त्यावरून मी हाती घेतलेले काम कडेस जाण्याला किती प्रयास पडतील हे सहज समजेल. परंतु एवढ्यावरून माझ्या मताच्या पुष्टीकरणार्थ जी कारणे मी दाखविणार आहे, ती सबळ नाहीत किंवा स्पष्ट नाहीत; आणि म्हणूनच प्रस्तुत विषयाचे प्रतिपादन करणे मला कठिण जाणार आहे, असा मात्र माझ्या म्हणण्याचा आशय कोणी समजू नये. इतर सामाजिक व राजकीय विषयांच्या सवधाने लोकांत रुढ झालेले फार दिवसांचे ग्रह बदलून टाकणे जसे कठिण जातें, त्याचप्रमाणे प्रस्तुत विषयाच्या मर्यादाही गोष्ट आहे. जोपर्यंत कोणत्याही मताचे मूल लोकांच्या मनोवृत्तीत खोल गेलेले असते, तोपर्यंत त्या मताच्या विरुद्ध जो जो अधिक कारणे दाखवावी व जो जो अधिक पुरावा करावा तो तो त्या मताला उलट अधिक जोर येत जातो.* ही एक मोठी

* मराठीत 'हालवून बळकट करणे' अशी एक म्हण आहे. तिचे तात्पर्य हेच. डलबर्ट बिल, संमति कायद्याचे बिल, चहा प्रकरण, अशासारख्या आमच्या अगदी आधुनिक इतिहासांत घडलेल्या गोष्टींचा जी विचार केला तरी, बहुजनसमाजाच्या मनावर विचारापेक्षां बहुत दिवसांचा झालेला जो ग्रह त्याचा पगडा किती जबरदस्त असतो, हे वाचकांच्या ध्यानांत आल्याशिवाय राहणार नाही.

चमत्कारिक गोष्ट आहे. कारण, त्यांचे जे काहीएक ठाम मत बनलेले असते, ते जर कांही आधारवरून किंवा पुराव्यावरून झाले असेल, तर त्याचे खंडन केले असतां ते मत लटपटू लागते व लोकांचा खरोखर त्यावरील भरवसा कमी व्हावा. परंतु, बहुधा असे घडत नाही. लोकांच्या केवळ वाटण्यावरून, म्हणजे मनाच्या ग्रहावरून जेव्हां एखाद्या मताचा पाया रचलेला असतो, तेव्हां त्या विषयावर वादविवाद होऊन जो जो ते मत निगधार आहे असे ठरते, तो तो त्या मताच्या पुरस्कर्त्यांस वाटू लागते: 'अहो, ज्या अर्थी बुद्धिवादाने आमचे हे मत बदलत नाही त्या अर्थी आमच्या या मताला, किंवा आमच्या या मनाच्या ग्रहाला दुसरा कांही तरी बलकट आधार असावा!' ही लोकांची समजूत जांपर्यंत कायम राहते, तोपर्यंत, त्या मतावर प्रतिपक्षांनी केलेल्या प्रहारांमुळे बारवार नव्या कल्पना, अथवा नवे तर्क काढून, त्या मताचे जे भाग ढासळून जातात त्याची डागडुर्जी करण्याचा ते यत्न करतात. जुने आचार, जुन्या सस्था व जुन्या रूढि, याच्या मंडनार्थ व संरक्षणार्थ लोकांचे ग्रह पाहारेकऱ्याप्रमाणे सदैव तत्पर असतात. विशेषेकरून प्रस्तुत विषयाच्या संवधाने लोकांचा जो ग्रह आहे तो फार बलवत्तर असून त्याची पाळेमुळे फारच खोल गेलेली आहेत. असे असण्याची कारणे पाहू जातां ती इतकी पुष्कळ आहेत की, आलीकडे समाजाच्या एकंदर आध्यात्मिक व व्यावहारिक स्थितीत जरी फार मोठा फेरबदल झाला आहे व सुधारणा झाली आहे, तरी त्यांतूनही प्रस्तुत विषयाच्या संवधाने लोकांच्या जुन्या समजूती अद्यापि जशाच्या तशाच कायम राहिल्या आहेत. त्या जितक्या ढिल्या होऊन जाव्या तितक्या अद्यापि झाल्या नाहीत. या गोष्टीचे आपणांस विशेष आश्चर्य मानण्याचे कारण नाही. कांही रानटी आचारांस मनुष्ये पुष्कळ दिवस चिकटून राहतात, एवढ्याच कारणाने, त्यांचा रानटीपणा, जे रानटी आचार

मनुष्ये लोकर मोडून देतात त्यांच्यापेक्षा काही कर्मा असतां, असे म्हणतां येत नाही.*

३. कोणत्याही सार्वजनिक मताचे खडून करण्यास उद्युक्त होणाऱ्या मनुष्याच्या शिगवर सर्व प्रकारे मोठा बोजा असतो. अगोदर त्यांचे ह्मणणे कोणी ऐकतच नाही. जर लोकांनी त्यांचे ह्मणणे ऐकून घेत लेच तर ते मोठे भाग्यशाली व अलौकिक सामर्थ्याचे असले पाहिजेत. न्यायामनाममोर जाणाऱ्या पक्षकारांस पैसला मिळण्यास जितकी अडचण पडते, त्या पेक्षाही अधिक अडचण अशा माणसांस नमुल्या चौकशीच्या कामी पडते. मोठ्या मुष्किलीने चौकशीचा प्रसंग घडवून आणलाच तर इतर लोकांची जी वादाची प्रमाण-पद्धति, तिच्याहून अगदी भिन्न अशा प्रमाण पद्धतीच्या कचाट्यांत लोक त्यांस धरितात. इतर सर्व कामांत पुराव्याचा भार अस्तिपक्षावर घालणे योग्य समजतात. एखाद्या मनुष्यावर खुनाचा आरोप करून जे त्यास दोषी ठरवू पहातात तो मनुष्य दोषी आहे असे शर्चाद करण्याचा बोजा त्याच्या वरच असतो. मी निरपराधी आहे, असे त्या आरोपीस प्रथमच सिद्ध करावे लागत नाही. ज्या कामांत साधारण लोकांना विशेष अगत्य वाटत नाही, अशा एखाद्या ऐतिहासिक गोष्टीविषयी, ह्मणजे तिच्या

* मद्राससेवन; स्त्रीपुरुषांचा वैवाहिकसंबंधाशिवाय अन्यप्रकारे होणाऱ्या सबंध (लग्नाच्या आलीचा अभाव); स्त्रिया जबरदस्तीने चोरून नेऊन त्यांशी विवाह लावणे. कोणत्याही प्रकारे झालेली सतात कायदेशीर समजणे, एका स्त्रीने पाच पती करणे; एका पुरुषाने अनेक बायका करणे, इत्यादि आचार जर रानटी मानिले, तर ते पवित्र मानिलेल्या आपल्या सन्ययुगांतील पूर्वजांन जरीने आलू होते, असे वैदिक काळाचा व पौराणिक काळाचा इतिहास पाहिला असतां उघड दिसते. यापैकीं जेव्हा आचार शुक्लाचार्यांसारख्या आचार्यांनी स्वानुभवावरून पुढे निषिद्ध ठरविले। तेव्हां आपण कसियुगांतील माणसें अधिक पवित्र, की सन्ययुगांतील आपले पूर्वज अधिक पवित्र, हा एक प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे।

स्वरेषणाविपर्या (उदाहरण -भारतीयुद्ध किंवा रामायणात मागितलेल्या गोष्टी- या घडल्या किंवा नाही एतद्विपर्या) जर मतभेद पडला तर जे कोणी अमुक एक गोष्ट घडली असे प्रतिपादीत असतील, त्यांनी आपला पुरावा अगोदर पुढे करावा; व मग प्रतिपक्षाने ती गोष्ट घडली नाही, अशा विपर्या जी कांही प्रमाणे त्याच्याजवळ असतील, ती त्याणी पुढे आणावी, हीच पद्धत योग्य आहे असे लोक समजतात. शिवाय, प्रतिपक्षाला स्वतःच्या वाजूचा पुरावा करणे झाले तरी दुसऱ्यांनी (पक्षपक्ष करणारांनी) पुढे आणलेल्या पुराव्यात कांही अर्थ नाही इतके दागविण्यापेक्षा त्यांस अधिक कांही सिद्ध करावे लागत नाही. तसेच, साधारण व्यवहारात जे कोणी मनुष्याच्या स्वातंत्र्याच्या विरुद्ध असतील, किंवा कांही माणसांच्या अथवा वर्गाच्या स्वैरकृतीस प्रतिबंध असावा असे प्रतिपादन करतील, त्यांनीच विशिष्ट वर्गास स्वातंत्र्य कां नसावे, किंवा विशिष्ट मनुष्ये विशिष्ट अधिकारास अपात्र कां ते सिद्ध केले पाहिजे, असे लोक समजतात. सर्वांस स्वतंत्रता असावी, कोणा एका विशिष्ट वर्गाविपर्या पक्षपात नसावा, याच गोष्टी कोणी झाला तरी प्रथमदर्शनी गृहीत धरून चालणार. त्याच प्रमाणे, समजा, मी अशी तक्रार केली की, जो अधिकार अथवा जे स्वातंत्र्य पुरुषांस देणे योग्य आहे, तो अधिकार अथवा ते स्वातंत्र्य स्त्रियांस देणे योग्य नाही, असे जे लोक प्रतिपादन करितात त्यांनीच आपले ह्मणणे भरपूर पुराव्याने स्थापित केले पाहिजे. कारण, एक तर ते स्त्रीस्वातंत्र्याच्या विरुद्ध असून पुरुषांचा पक्षपात करावा असे ह्मणणारे आहेत; तेव्हां पुराव्याचा सर्व बोजा त्यांजवरच आहे. त्यांनी आपले ह्मणणे निर्विवाद रीतीने सिद्ध करून दाखविले नाही, तर या प्रकरणाचा निर्णय उघड त्याच्या विरुद्ध झाला पाहिजे. परंतु, ही माझी तक्रार मानतो कोण? एखाद्या सामान्य गवटल्यांत या तक्रारी किंवा अटी योग्य आहेत, असें

लोक मानतील. परत प्रस्तुत प्रकरणा या तक्रारी योग्य आहेत असे ते कधीही ह्मणणार नाहीत. मी ज्या पक्षाचे मंडन करण्याचे योजिले आहे, त्यापासून लोकांच्या मनावर कांही ठसा उमटल्याची आशा बाळगण्यापूर्वी मी कोणकोणच्या गोष्टी केल्याच पाहिजेत असे लोक ह्मणतील, त्या सांगतो. एक तर त्यांचे असे ह्मणणे पडणार की, या प्रश्नाची दुसरी बाजू घेणारांनी तिच्या मंडनार्थ आजपर्यंत जे जे ह्मणून प्रतिपादन केले आहे, त्या सगळ्याचे खंडन मी केले पाहिजे; एवढेच नव्हे, तर आणखी जे जे कांही त्यांना ह्मणतां आले असते परंतु ह्मटले नाही, जी जी विरुद्ध कारणे त्यांना दाखवितां आली असती परंतु ती त्यांनी दाखविली नाहीत, त्यांचीही कल्पना करून त्यांचेही निरसन मी केले पाहिजे. एवढ्यानेच संपले नाही. तर अस्तिपक्षाच्या समर्थनार्थ ज्या ज्या गोष्टी दाखविण्यांत येतील, त्या सगळ्यांचे खंडन करून टाकले तरी नास्तिपक्ष सिद्ध करण्याकरितां ज्यांचे खंडन करितां येणारच नाही, अशी जबरदस्त प्रमाणे मला दाखविली पाहिजेत, असेही लोक ह्मणणार. आणखी समजा, इतकेही सर्व जरी मला करिता आले,—माझ्या पक्षाच्या तर्फेने मी ज्या गोष्टी, जी कारणे किंवा जी प्रमाणे पुढे आणीन त्याच्यापैकी पुष्कळांची समर्पक उत्तरं माझ्या प्रति पक्षाला देतां आली नाहीत व त्यांच्या बाजूकडील तर एकही गोष्ट मी खंडन केल्याशिवाय ठेविली नाही, इतके जरी मी केले, तरीही मी कांहीच केले नाही, असे जे लोकांना वाटावयाचे ते वाटणारच ! कारण उघड आहे. एक तर त्यांच्या पक्षाला सार्वत्रिक रूढीचा जबरदस्त पाठिंबा ! आणखी दुसरीकडून पहावे तर त्या पक्षाला लोकांचा ग्रह अत्यंत अनुकूल. बुद्धिवादाने उत्पन्न होणारा जो संस्कार (ह्मणजे स्वात्री किंवा तत्व बोध) तो अत्यंत बुद्धिमान अशाच मनुष्यांच्या मनावर घडणारा आहे. यामुळे, प्रस्तुत रूढीच सर्वथा योग्य व न्याय्य

आहे, अशी जी लोकांची दृढ भावना तिचेच प्राचल्य बुद्धिवादजनित सस्कारापेक्षा अधिक होणार.

४. माझ्या मार्गात येणाऱ्या या अनेक अडचणीचा उल्लेख जो मी करितो, तो उगीच काही तरी रडगाणे गावे अशा हेतूने करित नाही. कारण, या अडचणीबद्दल रडगाणे गाइले असतां ते व्यर्थ होणार, हे मी पक्के समजतो. लोकांचे फार दिवसांचे ग्रह, त्यांच्या मनाच्या झालेल्या भावना, नित्याच्या व्यवहागमुळे बनलेल्या त्यांच्या प्रवृत्ति, या माझ्या विरुद्ध असल्या कारणाने लोकमताचा व माझ्या मताचा हा विरोध निवळ बुद्धिवादाने नाहीसा करण्याच्या कामांत या वर सांगितलेल्या अडचणी येणारच, व त्या सर्वथा अपरिहार्य आहेत, हे मी जाणतो. आणखी, खरोखरच नित्यव्यवहाराच्या समर्पाने बनून राहिलेली जी तत्वे व ज्या त्यांच्या समजुती, ज्यात ते लहानाचे मोठे झाले, व जगात हल्ली चालू असलेल्या वर्तनक्रमाची रचना मूळ ज्यांच्यावर केलेली आहे, ती व्यवहारतत्वे किंवा त्या समजुती साधक बाधक प्रमाणांचा विचार करून केवळ बुद्धिवादाने नष्ट होतील, व त्याजवर तर्कशाम्राचा पहिला आघात झाल्याबरोबर त्या लयाला पावतील, असे होणे प्रस्तुतच्या लोकांस्थितीच्या मानाने पहातां अशक्य आहे. तसे होण्यास मनुष्याच्या बुद्धीचा किंवा विचारशक्तीचा जितका विकास आजपर्यंत झाला आहे, त्यापेक्षा फार अधिक झाला पाहिजे. मात्रा जो लोकांशी तटा आहे, तो तर्कशाम्रावर किंवा बुद्धिवादावर त्यांचा भरवसा थोडा आहे, ह्मणून नव्हे. तर रूढि व मनाचा ग्रह, किंवा मनाची एक प्रकारची झालेली समजूत, याजवर त्यांचा जो बाजवीपेक्षां फाजील विश्वास आहे तो बरोबर नाही, इतकेच माझे ह्मणणे आहे.

अठराव्या शतकांतील लोकांची जी समजूत होती, तिच्या अगदी उलट समजूत एकोणिसाव्या शतकांतील लोकांची कशी झाली ती

पहा ! अठराव्या शतकांतील लोक, मनुष्य स्वभावातील समजस तत्वास, ह्मणजे अर्थात विचारशक्तीस, जे महत्व देत असत, तेच महत्व आपण एकोणिसाव्या शतकांतील लोक असमजस तत्वास, ह्मणजे केवळ मनाच्या वृत्तीस किंवा भावनेस, देतो. तर्कऋषीचा अवतार संपला, असे समजून त्या स्थानी उपजतबुद्धिरूप देवतेची स्थापना करितो, व आपल्या स्वभावात आपणास जे जे आढळते, व ज्याची उपपत्ति आपणास बरोबर करितां येत नाही, त्या सर्वांस 'उपजतबुद्धि' अथवा 'स्वभाव' असे ह्मणून मोकळे होतो ! बुद्धीच्या किंवा विचार-शक्तीच्या योगाने कोणतीही गोष्ट योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे, हे ठरविण्याचा मार्ग सोडून देऊन केवळ नैसर्गिक प्रवृत्तीवर अथवा मनाच्या भावनेवर अवलंबून राहणे हे अत्यंत अहितकारक व घातक नीचत्व आणणारे आहे. आजकालच्या बहुतेक व अप्रबुद्ध समजुतीचे बीज हेच होय. कोणत्याही गोष्टीची उपपत्ति करितांना 'सृष्टीचा हेतु' 'सृष्टीचा क्रम' किंवा 'ईश्वरी नियम' असे कांही तरी नांव पुढे आणून त्या गोष्टीची उपपत्ति करणे हा प्रकार योग्य नव्हे, व तो फार दिवस टिकेल असेही नाही. मानसशास्त्राचें ज्ञान जो जो वाढत जाईल, व जो जो लोकांस सर्व गोष्टींचे ग्वरे तत्त्व कळत जाईल, तो तो हा प्रकार मोडत जाईल हे उघड आहे.

ज्यांत एकदर समाजाचे हित नाही, अशी कोणतीही गोष्ट कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यास प्रतिबध्दक नसावी, असा ठराव सर्वमान्य आहे. कायद्याच्या दृष्टीने सर्व माणसे सारखी असावी; न्यायाच्या व्यवस्थेकरितां किंवा राजकारणाकरितां ज्या ठिकाणी भिन्नभाव ठेवणे अवश्यच आहे, तेथे मात्र असावा; अन्यत्र नसावा. परंतु, पुरावा करण्याचे जे हे नियम, त्यांचा फायदा ज्या मताचा अंगीकार मी केला आहे त्याचे प्रतिपादक असतील त्यास मात्र मिळणार नाही. समजा,

मी जर कदाचित् असे म्हटले की " बाबांनो ! पुरुषांनी हुकूम करावा व स्त्रियांनी त्यांचे आज्ञाधारक दास होऊन रहावे. पुरुषांनी राज्य करावे. राज्य करण्यास पुरुष मात्र योग्य आहेत. स्त्रिया अयोग्य आहेत, असे जे तुमचे म्हणणे आहे, त्यास तुम्ही प्रमाणे दाखवा. कारण, तुमचा अस्तित्पक्ष आहे. प्रमाणे न दाखवाल तर तुम्ही आपला पक्ष सोडून द्या ! " तर हे माझे म्हणणे ऐकतो कोण ?

माझे म्हणणे असे आहे की, रुढि व लोकांची सर्वसाधारण समजूत या गोष्टीवर लोकांचा वाजवीपेक्षा अधिक भरवसा आहे, हे बरोबर नाही. अठराव्या शतकांतील लोक समंजस तत्वांस किंवा बुद्धिवादास जी अमोघता देत असत, ती एकोणिसाव्या शतकांतील लोक मनुष्यस्वभावांतील असमजसपणाच्या तत्वांस देतात, हे आश्चर्य आहे ! बुद्धिदेवतेला तिच्या योग्य स्थानापासून पदच्युत करून तिचा अधिकार हल्ली आपण केवळ 'नैसर्गिक प्रवृत्ती' ला दिला आहे. आपल्या ठिकाणीं जे जे कांही आपणांस आढळते व ज्याची उपपत्ति आपणांस बरोबर समजत नाही, त्या सर्वांस आपण 'नैसर्गिक प्रवृत्ति' म्हणतो. बुद्धीच्या योगाने खरे खोटे समजून घेण्याचा उघड मार्ग असता, केवळ मनोधर्माचे अथवा नैसर्गिक प्रवृत्तीचे अवलंबन करणे, हे अत्यंत अपायकारक व नीचत्व आणणारे आहे. आणि आजकालचे ठरीव व अप्रबुद्ध विचार यांचे तरी आदिकारण हेच होय. हा प्रकार, मानसशास्त्राचे शोध जो जो वाढत जातील, तो तो कमी होत जाईल. तसेंच कोणत्याही गोष्टीची उपपत्ति करतांना 'सृष्टीचा हेतु', 'सृष्टिक्रम', किंवा 'ईश्वरी नियम', अशीं कांही तरी कारणे दाखवून त्या गोष्टीची उपपत्ति करणे हाही प्रकार मोडत जाईल. प्रस्तुत विषयासंबंधाने विचार करितां लोकांचा जो बलवत्तर ग्रह, व त्याच्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या ज्या अडचणी, त्या मी घेऊन चालतो. जनरुढि व लोकांचा समज या गोष्टी मजविरुद्ध

आहेत, हे मी कबूल करतो. परंतु, ही रूढि, व हा समज, शेकडो वर्षे अबाधित चालत असल्याची खरी कारणे पाहता, ती निराळीच आहेत. ही रूढि व हा समज यांची उत्पत्ति मनुष्यस्वभावाच्या चांगुलपणापासून नाही, तर वाईटपणापासून आहे, असे जर मी सिद्ध केले नाही, तर लोकांनी प्रस्तुत वादाचा निर्णय खुशाल माझ्याविरुद्ध करावा. आणि ही गोष्ट सिद्ध करणे हे बरेच सोपे आहे.

५. कौणतीही रूढि सर्वसाधारण असेल तर, ती एका काळी लोकांच्या हिताची होती, अथवा तिचे हेतु स्तुत्य होते, असे अनुमान करणे कांही कांही गोष्टीत वाजवी आहे. अमुक रीतीने अमुक हेतु सफल होतो, असा अनुभव घेऊन कौणतीही रूढि पसंत करणे, व ती पुढे चालविणे हे योग्यच आहे. पुरुषांची सत्ता स्त्रियांवर असावी ही रूढि जेव्हां प्रथम प्रचारांत आणिली, तेव्हां सामाजिक व्यवस्था राखण्याचे जितके भिन्न भिन्न मार्ग सुचतील, त्या सर्वांची वृद्ध्या तुलना करून जर ती प्रचारांत आणिली असती; लोकसमाजाच्या नियमनार्थ केलेल्या अनेक प्रकारच्या व्यवस्थांचा पूर्ण अनुभव घेऊन स्त्रियांस परवशताच योग्य आहे असे ठरविले असते; किंवा, कांही दिवस स्त्रियांची सत्ता पुरुषांवर ठेऊन पाहिली, कांही दिवस स्त्रीपुरुषांचे सारखे हक्क ठेवून पाहिले; याप्रमाणें ज्या ज्या कल्पना सुचतील त्या त्या अमलात आणून तदनुसार सामाजिक स्थिति सुधारण्याच्या हेतूनेच अनुभव घेऊन स्त्रिया सर्वथा पुरुषांच्या अधीन ठेवाव्या, त्या स्वातंत्र्यास योग्य नाहीत, सार्वजनिक कामामध्ये त्यांस मुळीच हात घालू देऊ नये, एखाद्या स्त्रीने आपलें सर्वस्व ज्या पुरुषाच्या स्वाधीन केलें त्या पुरुषाची कायदेशीर रीतीची तिने गुलामगिरी पतकरावी हाच मार्ग खरा व योग्य आहे, हीच व्यवस्था उभयतांच्या अत्यंत कल्याणाची व सुखाची आहे, असे जर ठरविले असते; तर या प्रकारच्या

रुढीचे सार्वत्रिक अवलंबन, ती रुढि प्रथम ज्या काळी प्रचारांत आणिली, त्या काळी तरी योग्य व उत्तम होती, असे ह्मणणे सप्रमाण झालें असें. येवढ्यानेच झाले नाहीं. कदाचित् त्या काळी ती चाल पाडण्याची कारणे भिन्न असतील. ती प्रस्तुत काळाम लागू पडत नाहींत, असे ह्मणण्यास मार्ग राहतो. परंतु, प्रस्तुत विषयाच्या संबंधाने असा कांही एक प्रकार झाला नाहीं. एवढेच नव्हे, तर त्याच्या अगदी उलट प्रकार झाला, असे दिसून येईल. एक तर हल्लीची रुढि, ह्मणजे अबलांनी प्रचल पुरुषांच्या अधीन राहणे, या रुढीला हल्ली अनुकूल असे जे मत आहे ते अगदी निराधार आहे. कारण, दुसऱ्या कोणत्याही व्यवस्थेचा अनुभव लोकांनी जर घेऊन पाहिलाच नाहीं, तर स्त्रियांची प्रस्तुतची व्यवस्था अनुभवाअती ठरविलेली आहे, असे मुळाच ह्मणतां येत नाहीं. दुसरे असे की, ही विषम व्यवस्था दूर-दृष्टीने, विचारपूर्वक व समाजहितार्थ केली आहे, असे मुळाच नाहीं. फार तर काय, ही बहिष्वाट पाडण्याच्या अगोदर एकंदर मानवजातीच्या कल्याणाची किंवा समाजव्यवस्थेची कल्पना कोणाच्या स्वप्नांत देखील आलेली नव्हती. फार प्राचीन काळापासून ह्मणजे मनुष्य जातीच्या सुधारणेस ज्या काळी आरंभ झाला तेव्हांपासून स्त्रीजातीचा पुरुषांस बराच उपयोग असल्यामुळे व पुरुष स्त्रियांपेक्षा विशेष धडेकडे असल्यामुळे, प्रत्येक स्त्री नेहमी कोणच्या तरी एका पुरुषाच्या अंकित होऊन राहिलेली आढळते. कायदे व व्यवहारपद्धति यांची धरती पाहिली तर असे दिसून येते की, त्यांची उत्पत्ति बहुधा माणसांचे जे परस्पर संबंध व्यवहारांत आढळतात, त्यांवरूनच होत असते. ज्या गोष्टी लोकांत आढळतात, त्यांवर ते शास्त्राची इमारत रचतात, यामुळे त्यांस समाजाची मान्यता मिळते. शास्त्राने ठरविलेले अधिकार किंवा हक्क ते सर्वांस कळवितात; व शास्त्राने

सांगितलेल्या जो न्याय तो प्राप्त करून घेण्याचे उघड व सुलभ मार्ग किंवा साधने ही उत्पन्न करितात. असे झाले ह्मणजे केवळ शरीरसा मर्थ्यामुळे होणारी जी बडाळी, किंवा जी अव्यवस्था, तिचा लय होतो. अशा रीतीने कांही कांही गोष्टी प्रचारांत येतात. त्या व्यक्तिमात्राम मान्य कराव्या लागतात; व त्याचे एक प्रकारचे कायदेशीर बधन निर्माण होते. गुलामगिरीची तरी गोष्ट अशीच होती. 'बळी तो कान पिळी' या न्यायाने जो निर्यळ तो प्रबळाचा केवळ जुलुमामुळे गुलाम झाला. असे होतां होतां त्या गुलामांचे धन्यांनी आपसांत विचार करून, एकमेकांच्या वित्ताचे सरक्षण व्हावे या हेतूने, सर्वांचे सामर्थ्य एकवट करून, आपले गुलाम व आपली ग्वासगी मिळकत यांचा अपहार टाळण्या करितां कांही व्यवस्था किंवा ठराव केले. प्राचीन काळी पुरुषजातीपैकी बहुतेक व्यक्तींम व एकंदर स्त्रीजातींम याचप्रकाराने गुलामगिरी पतकरावी लागली. असा क्रम ज्या काळी चालू होता, त्या काळी उच्च प्रतीचे शिक्षण लोकांस मिळून लोक ज्ञानसंपन्न होते. अशीही युगाची युगं निघून गेली. तरीही या सांगितलेल्या दोन्ही प्रकारच्या दास्याची आवश्यकता किंवा यथार्थता काय आहे ह्मणून प्रश्न करण्याचे धाडस कोणास झाले नाही. तथापि, शेवटी अशा प्रकारचे विचारकर्ते लोक हळु हळु उत्पन्न झाले. आणि एकंदर लोकांची सुधारणा होतां होतां पुरुषजातीची गुलामगिरी निदान यूरोपग्वडांतील सर्व ख्रिस्ती राष्ट्रांत सरतेशेवटीं अर्जाबात बंद झाली. स्त्रीजातीच्या गुलामगिरीचेही रूपांतर होऊन त्यास नुसत्या पराधीनतेचे सौम्य स्वरूप प्राप्त झाले! परंतु, हा सौम्य पराधीनपणाचा प्रकार शुद्ध न्याय, बुद्धि, व लोकोपयुक्तता यांच्या कारणाने उत्पन्न झाला नसून, गुलामगिरीची जी पूर्वस्थिती तिच्या पासूनच उत्पन्न झाला आहे. इतकेंच की, एकंदर लोकांच्या रीतिभातीत ज्या कारणाने चांगल्या प्रकारचा बदल

झाला व माणसांचे परस्पर संबध ज्या कारणानी न्याय व भूतदया यांस अनुसरून बदलले, त्याच कारणानी स्त्रियांच्या मूळ गुलामगिरीच्या स्थितीतही कालवशेकरून हळु हळु फरक होत गेले. तथापि, आद्य-कार्ला पशुसदृश असा जो त्याचा आरंभ, त्याचा ससर्ग अजून आहेच. यावरून या रूढीपासून स्त्रियांच्या पर्वशतेला अनुकूल असे प्रथमदर्शनी काहीच अनुमान काढितां येत नाही. कदाचित् असे ह्मणता येईल की, मूळ द्रुपित उगमापासून दुसऱ्या ज्या अनेक दुष्ट रूढि आजपर्यंत चालत आल्या, त्या सर्वांचा लय झाला असतां येवढीच रूढि ज्या अर्थी अद्यापपर्यंत कायम राहिली, त्या अर्थी हा प्रकार त्या रूढीस अनुकूल दिसतो, व याचमुळे साधारण लोकांना स्त्रीपुरुषांचे हक्क समसमान नाहीत या गोष्टीचे कारण 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय आहे, असे मांगितले ह्मणजे आश्चर्य वाटते.

६. लोकांस या गोष्टीचे आश्चर्य वाटते, ही गोष्टही एका अर्थी अभिनंदनीय आहे. आणि ह्मणूनच सुधारणेचे पाऊल दिवसानुदिवस पुढे पडत असून, एकंदर मानवनीति सुधारत आहे असे मानिले पाहिजे. जगातील अत्यंत सुधारलेल्या अशा एक दोन राष्ट्रांची प्रस्तुत अशी स्थिति आहे की, त्यांनी आपल्या एकंदर व्यवहारांत 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय सोडून दिला आहे. तो कोणासच मान्य नसून पणुष्यांचे परस्पर या तत्वाच्या जोरावर चालविण्याची व्यक्तिमा-
णास सक्त मनाई आहे. असे असून ज्या प्रसंगी 'बळी तो कान पिळी' हा न्यायास अनुसरून एखादी गोष्ट करण्यास कोणी प्रवृत्त होतो, तेव्हां त्यांत कांही तरी लोकहिताचा संबध आहे, असा बहाणा करणे त्यास भाग पडतें. वस्तुस्थिति अशी असतां, लोक आपल्या मनाची अशी गोड समजूत करून घेतात कीं, ते जबरदस्तीचे दिवस आतां निघून गेले : व 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय प्रस्तुतकाळी

ज्या ज्या गोष्टी घडत आहेत त्यांत मुळाच राहिल्या नाही ! त्यांना अवाटते की, आपल्या दहर्त्याच्या रीतिभातीस प्रथमतः आरंभ कसा झालेला असो, पण आजकाल जो सुधारलेला काळ, त्यांतही जे अर्थी या रूढि चालू आहेत, त्या अर्थी त्या मनुष्यस्वभावामुळे उचित व लोकसमाजाच्या हितास कारणीभूत अशा आहेत, ह्मणूनच चा राहिल्या आहेत ! ज्या रूढींनी बलाढ्य पक्षाला सर्व अधिकार दिते आहे, अशा रूढींची दृढता व मजबूतता किती असते ; त्यास लोकांसे चिकटून राहतात ; ज्यांच्या हातामध्ये अधिकार आहे त्यां दुर्विचार व त्यांच्या दुष्ट मनोवृत्ति ते अधिकार आपल्या हातात ठेवण्याविषयी त्यांस कशा प्रवृत्त करितात ; इतकं असूनही या दुष्ट रूढीं कालेकरून एकामागून एक कशा नाश पावत जातात ; शरीरवाक असल्यामुळे ज्यांनी कायद्याचे बलही आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेतले आहे, अशा लोकांची सत्ता, त्यांच्या प्रतिपक्षास शरीरबळ प्राप्त होईपर्यंत कशी नष्ट होत नाही, वगैरे गोष्टी त्यांस कळतच नाहीत अशा प्रकारचे शरीरबळ स्त्रियांच्या पक्षास आजपर्यंत कधीच प्राप्त झाले नाही, ही गोष्ट व इतर पुष्कळ गोष्टी त्यांची स्थिति कायम ठेवण्याकारणी झाल्या. ‘बळी तो कान पिळी’ या न्यायाचा पूर्ण अंमल झाला नाही, ही गोष्ट जरी खरी आहे, तरी स्त्रियांच्या संबंधाने न्याय वर सांगितल्याप्रमाणे सर्वथा बंद होणे, स्त्रीजातीच्या नैसर्गिक दुर्बलतेमुळे प्रथमपासूनच अशक्य होते. दुसऱ्या रीतिभाती, न्याय अनुसरून लोकांनी जशा बदलल्या, तसा केवळ बलावर अवलंबून असलेला हा संबंध बदलला नाही, ही गोष्टही अगदी सहज असे लोकांचे कायदे व रीतिभाती यांच्या एकंदर प्रकारांत एवढीच गोष्ट अपवादक राहिली. आणि जोपर्यंत तिच्या खरा उगम लोकांस कळत नाही व तिचे खरे स्वरूप वादविवादाने लोकांच्या स्पष्ट दृष्टीपत्तीस आ-

नाही, तोंपर्यंत लोकांस ती गोष्ट प्रस्तुतच्या सुधारलेल्या स्थितीशी विलग दिसणारच नाही. प्राचीन ग्रीक लोक आपले राष्ट्र स्वतंत्र असे मानीत, व व्यक्तिमात्राच्या स्वतंत्रतेविषयी मोठा अभिमान बाळगीत. तथापि, त्या लोकांत देखील गुलामांचा व्यापार चालू होताच.

७. वास्तविक स्थिति अशी आहे की, गेल्या दोन तीन पिढ्यांतील लोक व हल्लीच्या काळचे लोक, यास मानवी जातीची पूर्व स्थिति काय होती, व तिचे, पुढल्या काळच्या लोकांवर कसे परिणाम घडून आले, याचे मुळीच भान राहिले नाही. यामुळे, ज्या थोड्या लोकांस इतिहासाचे यथार्थ ज्ञान असते ते, अथवा जे फार प्राचीन काळच्या माणसांच्या नमुन्याची माणसे ज्या देशांत अद्यापि जिवंत आहेत, अशा देशांत प्रवास करून, व तेथील रीतिभाती पाहून आले आहेत, ते लोक मात्र पुरातन काळी लोकसमाजाची स्थिति कशी होती, तिची मनांत कल्पना करू शकतात. प्राचीन काळी 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय सर्वत्र कसा चालत असे, व तो न्याय त्या वेळचे लोक उघड रीतीने व राजरोस कसा प्रकट करीत, हे हल्लीच्या लोकांच्या ध्यानांतच येत नाही. या न्यायांत कांही वैलक्षण्य आहे, किंवा लज्जा मानण्यासारखा कांही एक भाग आहे, असे त्या वेळच्या लोकांस वाटत नसे, हे उघड आहे. कारण, त्या काळी स्त्रियांच्या दुःस्थितीची किंवा दासत्वाची कल्पना क्वचित् एखादा साधु किंवा तत्वज्ञानी याच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाच्याही मनांत येण्याचा संभवच नव्हता. मनुष्यस्वभावाचा फार वाईट अनुभव इतिहासांती येतो. इतिहासावरून असे आढळते की, कोणत्याही लोकांचे जीव किंवा वित्त, अथवा त्यांचे संपूर्ण ऐहिक सुख, ही सर्व, त्यांच्या पराक्रमावर व शरीरबलावर अवलंबून असतात. ज्यांच्या हातांत शस्त्रे असतात अशा अधिकाऱ्यांनीं कितीही जुलूम केला, तरी लोकांस त्या अधिकाऱ्यांशी विरोध करण्याचें

महत् संकट वाटते. कारण, एक तर बलाचा कायदा त्यांस प्रतिकूल असतो एवढेच नव्हे; तर, इतर सर्व कायदे व लोकसमाजाचे एकंदर मतही सर्वथा त्यांच्या विरुद्ध असते. यास्तव ज्यांच्याशी ते विरोध करीत, त्यांच्या दृष्टीने ते विरोध करणारे अपराधी ठरत. अपराधी ठरत एवढेच नव्हे, तर अत्यंत घोर पातक केल्याचा दोष त्यांजवर ठेवून, मानवीप्राण्याच्या हातून जितकी ह्मणून कडक शिक्षा देववेळ तितकी कडक शिक्षा ते त्यांस देत. वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांस कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांचा एखादा हक्क मान्य करण्याचा प्रसंग आलाच, व अशा संवधानें आपल्या कर्तव्याची कांहीशी कल्पना त्यांच्या मनांत आलीच, तर ती, केवळ आपल्या सोईकरितां व कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांस कांहीएक अभिवचन देण्याचे भाग पडले अशा संवधानें येत असे. ही अभिवचने, आणाशपथा घेऊन दिलेली असली तरी, अत्यंत शुद्ध कारणेवरून, किंवा एखाद्या अल्प लाभाच्या आशेने, वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांनी निःशक मोडून टाकावी, असाही प्रकार बहुत कालपर्यंत चालला. तथापि, अशा प्रसंगी अत्यंत नीच प्रकारच्या मनुष्याखेरीज इतर माणसांच्या सदसद्वुद्धीला धक्का बसल्याशिवाय ती अभिवचने मोडली जात, असें क्वचितच होई. प्राचीनकाळची लोकसत्ताक राज्यें पूर्वीपासूनच एका प्रकारच्या परस्पर करारावर रचलेली असत; किंवा समानबल अशा कांही व्यक्तींची एक जूट होऊन ती झालेली असत. 'बळी तो कान पिळी,' या न्यायाखेरीज दुसरा कांही संबंध, किंवा दुसरें कांहीं बंधन ज्यांस आहे, अशा लोकांचे इतिहासांत हें पहिलेच उदाहरण आढळते. आणि, यद्यपि 'बळी तो कान पिळी' हा पूर्वीचा न्याय, त्या राज्यांतील सत्ताधीश लोक व त्यांचे गुलाम, यांच्या परस्परसंबंधांत पूर्णपणें होता; तसेंच, मोठमोठी लोकसत्ताक राज्ये, व त्यांची प्रजा, अथवा त्यांच्या ताब्यांतील इतर

लहान लहान लोकसत्ताक राज्ये, यांचा परस्परसंबंधही तशाच प्रकारचा होता; तथापि, मूळचा जबरदस्तीचा व निव्वळ जुलुमाचा न्याय, अशा स्थितीत तेवढ्याच प्रदेशापुरता स्थानभ्रष्ट झाल्यामुळे, तेव्हांपासून मनुष्यस्वभावाच्या वास्तविक उन्नतीस आरंभ झाला, असे मानिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे मनुष्याच्या मनोवृत्तीत असा कांहीणूक पालट पडला की, तो एकंदर लोकसमाजाम अत्यंत हितावह असा झाला. तेव्हांपासून त्या उदात्त मनोवृत्तीचा प्रादुर्भाव होऊन पुढे हळुहळू त्यांचा विस्तार व त्यांची अभिवृद्धि होत गेली. दाम अथवा गुलाम, हे जरी लोकसत्ताक राज्याचे अशभूत नव्हते, तरी जी राज्ये स्वतंत्र असत, त्यांतच प्रथमतः गुलाम हे मनुष्यप्राणी आहेत, व त्यास मानवी प्राण्याचे हक्क आहेत, असे लोकांस वाटू लागले. गुलामांस चांगल्या रीतीने वागविणे हे आपले कर्तव्यकर्म आहे, या नीतिने त्या समावेश यहुदी लोकांच्या धर्मशास्त्रांत यद्यपि होऊन गेला होता तथापि हे तत्त्व प्रथमच ज्यांनी लोकांना प्रसिद्धपणे शिकविले ते स्टोईक* पंथाचे लोक होते, अशी माझी समजूत आहे. ख्रिस्ती धर्माचा वराच उत्कर्ष झाल्यानंतर, ही नीति किंवा हे मत बहुतेक सर्वमान्य झाल्यासारखे झाले होते. आणि, कॅथलिक धर्माचा उदय झाल्यावर-सुद्धा या मताचे पुरस्कर्ते, किंवा त्याचा अभिमान धरणारे, कोणत्या एका कालीं नव्हते, असे कधींच घडलें नाहीं. वस्तुतः अशी स्थिति असतां, गुलामगिरी नीतिविरुद्ध आहे, किंवा गुलामांस त्यांच्या धन्यांनी ममतेने व नीतीने वागविलें पाहिजे, हे मत अमलांत आण-

* स्टोईक या नांवाचा ग्रीक लोकांमध्ये एक तत्त्ववेत्त्यांचा पंथ होता. या पंथाचीं नीतिविषयक कांही ठरीव मते असत. त्यांचें मुख्य मत असें होते की, मनुष्याने आत्मसंयमन करून आपले मनोविकार मारून टाकावे व इद्रियदमन करावे. हें जग देवानें उत्पन्न केलें तें चांगलेंच केलें आहे व प्राणिमात्रांस सुखप्राप्ति व्हावी अशीच त्यांत योजना केली आहे, असें त्यांचें मत असे.

प्यास **ख्रिस्ती** धर्मास मोठा भगीरथ प्रयत्न करावा लागला ! **ख्रिस्ती** धर्म हे मत अमलांत आणण्याची खटपट करीत असतां, १००० वर्षांहून अधिक काळ लोटला. तरीही त्या खटपटीत त्यास ह्याणण्यासारखे यश आले नाही. असे होण्याचे कारण लोकांच्या मनावर त्या धर्माचे वजन कमी होते असे नाही. धर्माचे वजन तर विलक्षण होते. **ख्रिस्ती** धर्माचा प्रभाव असा होता की. मोठमोठे राजे व सत्स्थानिक आपली अपार संपत्ति त्याच्या भर्गस घालण्यास मुकाट्याने राजी होत ! आपल्या आत्म्यास मुक्ति मिळाली, या हेतूने आपल्या भगव्द्वार्तात, सर्व ऐहिक सुखांवर पाणी सोडून, दारिद्र्य व उपासमार सोसून, जप-जाण्यादि कर्मे करण्याकरिता, **ख्रिस्ती** धर्माचे हजारो लोकास जोग घेण्यास लाऊन त्यास मठात कांडन टाकिले ! त्या धर्माचे सामर्थ्य असे अलौकिक होते की, त्याने **पालेस्टाईन** येथील पुण्यभूमीत असलेली जी पुण्यपुरुषाची समाधि किंवा कबर, ती वधमुक्त करावी व परकीयांच्या हातातून सोडवावी, अशा उद्देशाने **यूरोपग्वंड** व **एशियाग्वंड** यातील अफाट समुद्रांतून व जमिनीतून कोट्यावधि लोकांस पर्यटन करायला लाविले, व आपल्या जीवांचे बळी अर्पण करण्यास प्रवृत्त केले ! त्या धर्माचे सामर्थ्य असे अनिवार्य होते की, अन्यतः प्रीतिपात्र अशा आपल्या धर्मपत्न्या मोठमोठ्या सार्वभौम राजांस ही मुकाट्याने सोडून द्याव्या लागल्या ! कारण त्या मातव्या पिढीच्या आतील सवधाच्या ह्याणून धर्माध्यक्षांनी त्याच्याशी झालेला विवाहसंबंध अशास्त्र व निषिद्ध ठरविला.

यद्यपि **ख्रिस्ती**धर्माचा असा विलक्षण प्रभाव होता, तथापि परस्परंशी कलह करण्याची व युद्ध करण्याची जी लोकांची प्रवृत्ति तिचा प्रतिबंध त्या धर्माच्याने करवला नाही. अथवा, लोकांची आपल्या गुलामांशी जी जुलुमाची व निर्दयपणाची वर्तणूक होती, तीही त्या धर्मास बंद करितां आली नाही. फौजफांट्याच्या जोरावर दुर्बल

व कमजोर राष्ट्रांस जिंकून त्यांस दास करणे, किंवा आपल्याच प्रजेस अन्यायाने व जुलुमाने वागविणे, या दोन्ही गोष्टींचा प्रतिबंध त्याच्याने झाला नाही ! असा हा प्रकार जोपर्यंत त्यांच्याही सत्तेपेक्षा बलाढ्य अशा सत्तेचा अमल झाला नाही, तोपर्यंत सुरू होता. राजे लोकांचे सामर्थ्य वाढत गेल्यामुळे, लोकांची परस्परयुद्ध करण्याची प्रवृत्ति बंद झाली, व फक्त राजागजांमधील, किंवा राज्यपदाविपर्या स्पर्धा करणारे याजमधील परस्परकलह मात्र चालू राहिले. ज्या शहराभोवताली तटवर्दी असे, अशा शहरातील लोक धनसंपन्न व शौर्यशाली झाल्यामुळे, समरागणी कनिष्ठ प्रतीचे पायदल शिपाई, हे युद्धकलेमध्ये अडाणी अशा सरदारांपेक्षा अधिक सामर्थ्यवान ठरले. त्यामुळे, शेत करी व सामान्य लोक याजवर वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांकडून, हाणजे सरदार व अमीर उमराव यांकडून होत असलेल्या दुःसह जुलम काही अंशाने कमी झाला. तेही जुलम पुढे काही काळपर्यंत सुरू असून, पुढे जुलुमाने व्रस्त झालेल्या लोकाम जेव्हां काही अधिकार किंवा सामर्थ्य प्राप्त आले तेव्हा, आपणावर जुलम करणाऱ्या लोकांचा ते उघड रीतीने मूड धेऊ लागले. हा जुलुमाचा प्रकार फ्रान्स देशांतील प्रसिद्ध बडाच्या काळापर्यंत बहुतेक यूरोपखंडभर चालूच होता. इंग्लंड देशात मात्र लोकसत्ताक राज्याचा पाया लौकर स्थापिला गेल्यामुळे, हा प्रकार यूरोपखंडांतील इतर राष्ट्रांपेक्षा लौकर बंद झाला. या कारणाने व्यक्तिस्वातंत्र्य, कायदे, न्याय वगैरे गोष्टीमध्ये योग्य सुधारणा होत गेली.

८. मनुष्यजातीच्या उत्पत्तीपासून बहुत काळपर्यंत लोकांच्या साधारण व्यवहारांत बलात्काराचा कायदा, किंवा 'बळी तो कान पिळी' हाच न्याय बेधडक अमलांत आला. याहून अन्य प्रकारचा न्याय किंवा कायदा कांही प्रसंगविशेषी, किंवा विशेष प्रकारच्या संबं-

घांत मात्र दिसून येई. एकंदर समाजाच्या घडामोडी कांही तरी नीतितत्वास अनुसरून चालविण्याचा बहाणा लोक करू लागून, किती अल्पकाळ गेला आहे, बगैरे गोष्टीची माहिती लोकांस मुळीच नाही असे दिसते. त्याचप्रमाणे, ज्या रूढि, विचारी व शहाण्या मनुष्यांनी प्रथमारंभी मुळी स्थापन दिल्या नसल्या, किंवा प्रचारांत आणल्याच नसल्या, व ज्यांमध्ये बलात्काराच्या तत्वाखेरीज दुसरे कोणतेच तत्व दिसत नाही, अशा रूढीही युगानुयुगे व पिढ्यानुपिढ्या तशाच चाल राहून लोकमान्य होतात, ही गोष्टही लोक अगदीच विसरून जातात. फार कशाला? ४० वर्षांपूर्वी आमच्या या इंग्लंड देशांतच मानवी प्राणी आपले गुलाम आहेत, असे कायदेशीर रीतीने समजून, इतर मिळकतीप्रमाणे त्याचा क्रयविक्रय करण्याचाही अधिकार लोकांस असे ! चाल शतकात प्रत्यक्ष मानवीप्राणी चोरून नेऊन व त्यांस दर देशी पळवून नेऊन त्यांच्याकडून मरेमरेपर्यंत काम करून घेण्याची मुभाही सरकाराने ठेविली आहे.*

बलात्काराच्या कायद्याचे हे अत्यंत उग्र स्वरूप ध्यानांत आणून वाचकांस मोठे नवल वाटेल. हे वर सांगितलेले उदाहरण इतर सर्व उदाहरणांहून अत्यंत निश्च अमून नि.ग.रा.ग.व.झिने जे त्याचा विचार करतील, त्यांच्या अंगावर शहारे उठल्यावांचून खास राहणार नाहीत ! कांही लोक असे आढळतात की, एक व्यक्तिस्वातंत्र्याखेरीज पूर्ण व अनियंत्रित सत्तेचे इतर सर्व प्रकार ज्यांस मान्य असतात, अशा लोकांसही वर सांगितलेले उदाहरण भयंकर वाटेल. तथापि, ही वर निर्दिष्ट केलेली स्थिति थोड्याच दिवसांपूर्वी आमच्या

* विलायतेमध्ये पलटणीच्या किंवा आरमाराच्या नौकरीस जी माणसें लागत, त्यांस जुलुमानें धरून परदेशांत नेण्याची चाल होती. त्यांस 'इम्प्रेसमेंट' असें झणत. आपल्या देशांत देखील 'वेठ' झणून जो पक जुलुमाचा प्रकार होता व अजूनही जो बराच चालू आहे, तोही आमच्या वाचकांस माहीत असेलच.

मुभाग्लेच्या व ख्रिस्ती धर्माभिमानांनी इंग्लंडांत जारीने सुरू होती; व ती कायद्याने मजूर केलेली होती, अशाविषयी साक्ष देणारी माणसे आजकालही जिवंत आहेत ! इंग्रज लोकांनी वसाहत केलेल्या अमेरिकेच्या अर्ध्या भागापेक्षा अधिक भागांत ३।४ वर्षांपूर्वी* गुलामगिरी होती एवढेच नव्हे; तर त्या राष्ट्रांत गुलामांचा व्यापार उघड रीतीने चालत असे व व्यापाराच्या उद्देशाने गुलामांची वाढ करण्याचा एक मोठा कारखानाच चालू होता ! अशी गोष्ट असता, गुलामांच्या व्यापाराविरुद्ध पुष्कळ लोकांचे मत होते. इंग्लंड देशांत तर, ‘बळी तो कान पिळी,’ या न्यायास अनुसरून इतर जे अनेक प्रकार होते, त्यात हा गुलामगिरीचा प्रकार बहुमताने निघ असा मानिला होता. कारण, गुलामांच्या व्यापाराचा उघड उघड हेतु द्रव्यप्राप्ति हा असल्यामुळे, त्यापासून ज्यांचा फायदा होई, अशा लोकांची सगळ्या देशांतील एकंदर लोकांच्या मानाने फारच थोडी होती. यामुळे, त्या गोष्टीशी ज्यांचा अर्थाअर्थी संबंध नव्हता, ते सर्व गुलामगिरीचा अत्यंत द्वेष करणारे होते. याहून मनावर अधिक स्पष्ट ठसा उत्पन्न करणारे दुसरे एखादे उदाहरण देण्याची गरज राहिली आहे, असे मला वाटत नाही; तथापि, दुसरे उदाहरण पाहिजेच असेल तर एकसत्तात्मक किंवा एकलत्री राज्याचे उदाहरण घ्या; तेही विचार करण्यासारखे आहे. हल्ली इंग्लंडांत असे ठराव मत होऊन गेले आहे की, केवळ फौजफांट्याच्या जोरावर एकानेच राज्य करणे ह्मणजे, एका मनुष्याने देशांतील इतर सर्व माणसे आपल्या कवजांत ठेवण्यासारखे होय. एकसत्तात्मक राज्य हे ‘बळी तो कान पिळी,’ या न्यायाचेच उदाहरण आहे, यापेक्षा दुसरी कांहीएक कल्पना करवत नाही. असे असून इंग्लंडाशिवाय

* मूळचा ग्रंथ इ. स. १८६९ साली प्रसिद्ध झाला ही गोष्ट वाचकांनी लक्षांत ठेवणे जरूर आहे.

यूरोपांतील इतर सर्व मोठमोठ्या राष्ट्रांत एकसत्तात्मक राज्याची रुढि अद्यापि चालू आहे ! ती काही ठिकाणी बंद झाली असल्यास, बंद होऊन फार दिवस झाले नाहीत. प्रस्तुत काळाी सर्व प्रतीच्या लोकांत, एकसत्तात्मक राज्याला अनुकूल असे पुष्कळ लोक सांपडतात. सारांश, एकदां ठरलेली रुढि जरी सार्वत्रिक नसली, तरी तिचे सामर्थ्य बर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असते. इतिहासात ठिकठिकाणी त्या रुढीच्या विरुद्ध रुढीची, ह्मणजे इतर राज्यपद्धतीची, उदाहरणे आढळतात. परंतु, ती बहुधा अत्यंत पराक्रमी व भगभराटीस आलेल्या लोकांमध्येच विशेषेकरून आढळतात.

एकसत्तात्मक राज्याची गोष्ट कशी असते ती पहा. ज्याच्या हाती अनियंत्रित सत्ता असते, अशी एकच व्यक्ति असते. ही व्यक्ति राजा होय. त्या सत्तेस बश असणारे, व ज्याचे बरं वाईट त्या एका व्यक्तीवर अवलंबून असते, अशी बाकीची एकदर माणसे असतात. त्यांस प्रजा अशी संज्ञा आहे. जो गादीवर बसलेला असतो, व पुढे ज्यास राज्यपद प्राप्त होण्याची आशा असते, त्यांच्याशिवाय बाकीच्या सर्व माणसास ही संज्ञा, किंवा ही सत्तावशता, अर्थात् कमीपणा आणणारी असते. ही बर सांगितलेली उदाहरणे, स्त्रियावर पुरुषांची जी सत्ता असते, तिच्याहून किती भिन्न आहेत हे वाचकाच्या सहज लक्षांत येण्याजोगे आहे. यावरून, स्त्रियांच्या परवशतेच्या योग्यायोग्यतेविषयी प्रथमच मी निर्णय करून टाकीत आहे, असे कोणी समजूं नये. तर, प्रस्तुत स्थळाी मी इतकेच सिद्ध करून दाखविण्याचा यत्न करीत आहे की, ही पराधीनता, किंवा परवशता, जरी योग्य नसली, तरी स्वभावतःच ती बहुत दिवस टिकण्यासारखी असल्यामुळे, परवशतेचे बर सांगितलेले दुसरे अनेक प्रकार अल्पकालभंगुर, किंवा बहुत दिवस न टिकणारे असूनही, ते आजकालपर्यंत चालत आले

आहेत. याहून अधिक माझे काही ह्मणणे नाही, किंवा याहून अधिक मी काही सिद्ध केले नाही.

आपल्या हातामध्ये सत्ता असणे, अथवा दुसऱ्यांवर आपल्याला अधिकार चालवितां येणे, या गोष्टीचा अभिमान जात्याच मनुष्यास वाटत असतो. अधिकाराचा लोभ व अधिकाराची हौस जात्याच व्यक्तिमात्रास असते. हा नियम सर्वसाधारण झाला. प्रस्तुत अधिकाराची हाव एका जातीस किंवा एका वर्गास असते असेही नाही, तर ही हाव एकंदर पुरुषजातीस असते. पार्लमेंटाचे किंवा म्युनिसिपालिटीचे सभामद होऊ इच्छिणाऱ्या उमदेवारांचे कधी कधी असे ह्मणणे असतं की, जी सत्ता, किंवा जो अधिकार, मिळविण्याचा यत्न आह्मी करितो आहो, तो आमच्या स्वतःच्या हिताकरिता आह्मास पाहिजे असे नाही; तर, केवळ राज्यकारणाकरिता, किंवा एकंदर समाजाच्या कल्याणाकरिता आह्मी हा अधिकार मिळविण्याचा यत्न करित आहो, ह्मणून लोकानी तो आह्मास दिला पाहिजे. परंतु प्रस्तुत अधिकाराचे पुरस्कर्ते, ह्मणजे न्त्रियावर सत्ता चालविणारे जे पुरुष त्याची अशी गोष्ट नसते. प्रत्येक कुटुंबात जो कर्ता असतो, किंवा पुढे केव्हां तरी कर्ता होण्याची ज्याला आशा असते, अशा प्रत्येक पुरुषाला हा अधिकार आपल्याला असावा असे वाटते. एखादा भिकार लगोट्या असो किंवा मोठा सरदार असो; राव असो किंवा रंक असो; फकीर असो किंवा अमीर असो; एवढी सत्ता आपली त्याच्या हातांत असावयाचीच ! आणि ही सत्ता अशी काही चमत्कारिक आहे की, ती अमलांत आणण्याची इच्छा फारच प्रबळ असते. कारण, प्रत्येक मनुष्यास आपल्या हातांत सत्ता असावी असें तर वाटतेंच. तथापि, ही सत्ता विशेषकरून कोणावर चालवावयाची ? तर ज्याशी आपला अति निकट संबंध ; ज्याच्या सहवासांत आपलें सर्व

आयुष्य जाणार ; ज्या माणसाशी आपल्या संसारांतील बहुतेक व्यवहार किंवा व्यवसाय आपण समाईकपणाने करणार ; व जे माणूस आपल्या अधिकारास न जुमानून स्वतंत्रतेने वागले असतां, आपल्या एकट्याच्या खुपीप्रमाणे व मर्जीप्रमाणे कांहीएक होणार नाही आणि आपल्या जिवाला सुख लागणार नाही ; अशा माणसावरच आपली सत्ता जारीने चालवावी, असे बहुतेकांस वाटत असतं. सत्तेचे जे अनेक प्रकार वर सांगितले, त्यांत, ह्मणजे ‘ वळी तो कान पिळी,’ या न्यायाची जीं अनेक उदाहरणे आली वर दिली त्यांत, निव्वळ जुलुमाचाच भाग जास्त होता. याशिवाय त्याच्या स्थिरतेला दुसरी काही कारणे नव्हती. तरीही त्या सत्ता व तो जुलुमाचा प्रकार नष्ट होण्यास दीर्घ काल लागला व मोटमोठ्या अडचणी आल्या ! मग पुरुषांची स्त्रियांवरील सत्ता नष्ट होण्याच्या कामांत अधिक अडचणी याव्या, यांत नवल ते काय ?

दुसरा असा एक विचार केला पाहिजे की, प्रस्तुत प्रकरणांत ज्यांचे हाती अधिकार आहे, त्यांस इतर गोष्टीपेक्षां विशेष साधने अनुकूल असल्यामुळे त्यांच्याशी विरोध करणे हे फार दुष्कर झाले आहे. जी माणसे परवश असतात, त्यांतील प्रत्येक व्यक्ति स्वामिवर्गापैकी प्रत्येकाच्या नजरेग्याली असते; किंवा सर्वांनी त्याच्या हस्तगत झालेली असते. आणि आपल्या स्वजातीपेक्षां धन्यांशीच तिचा अधिक निकट संबंध असतो. यामुळे, त्यांच्याशी बडाली करण्याची साधने मुळीच तिला अनुकूल नसतात. किंवा आपल्या धन्यावर कांही एक प्रकारचा पगडा बसविण्याचे सामर्थ्यही तिला नसतं. उलट आपल्या धन्याची मर्जी संपादन करणे व त्याचा रोष टाळणे, हीच गोष्ट तिला जरूर साधवी लागते. राजकीय हक्क प्राप्त करून घेण्याच्या खटपटीत, पुढारी माणसे लांचाच्या योगाने, किंवा धमकावणीने कशी बळविली जातात, हे प्रत्येकास ठाऊकच आहे. स्त्रियांच्या संवधानें पाहिले तर,

या परवश जनांपैकी प्रत्येक व्यक्ति लांच व भीति या दोन्ही गोष्टीच्या तडाक्यात निरंतर सांपडून गेलेली असते. आपल्या स्वामीच्या विरुद्ध बंड करणे असेल तर, त्या कामातल्या पुढाऱ्यांपैकी बहुतेक व्यक्तींनी (आणि विशेषतः ज्या पुढाऱ्यास अनुसरतील, त्यांनी) आपल्या स्वतःच्या हिताहिताचे व सुखदुःखाचे भान सर्वथा विसरले पाहिजे. कधीकाळी सत्तार्धाश लोकांनी जुलुमाने वश करून टाकिलेल्या लोकांच्या मानेवर जबरदस्त जे ठेवले असल्याचे उदाहरण इतिहासात जर कोठे असेल तर, अगदी तमाने प्रकार प्रस्तुत उदाहरणात आहे. स्त्रियांच्या पग-धीनतेचा हा प्रकार अत्यंत अन्यायाचा आहे, हे मी अजून सिद्ध केले नाही. तथापि, या विषयावर विचार करण्यापुरता ज्यांचा अधिकार असेल, अशा प्रत्येक पुरुषाच्या ध्यानात ही गोष्ट येऊन चुकलीच असेल की, प्रस्तुत मतेचा प्रकार निव्वळ अन्यायाचा व जबरदस्तीचा आहे, अशी कल्पना क्षणभर केली तर, अन्यायाच्या अधिकाराचे जे इतर प्रकार वर सांगितले, त्यांपैकी हा प्रकार स्वभाविकरूनच फार दिवस टिकण्यासारखा आहे. आणि ज्या अर्थी, वर सांगितलेल्या प्रकारांपैकी जे अतिनिष्ठ प्रकार तेही पुष्कळ सुधारलेल्या देशातून अजून चालूच आहेत. व कांही कांही देशांत ते नुकतेच बंद पडले आहेत, त्या अर्थी, ज्या प्रकाराचे मूळ फार खोल गेले आहे, व जो स्वभावतः फार दिवस टिकणारा असा आहे, त्याचा क्षणण्यासारखा उच्छेद जर कोठे झाला असेल, तर ही एक आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट समजावयाची! एवढी मात्र गोष्ट खरी की, मोठमोठ्या विद्वान व वजनदार लोकांनी आपले अभिप्राय या प्रकाराविरुद्ध दिले आहेत, हेच आश्चर्य आहे!

९. कांही लोक असा आक्षेप घेतील की, मी उदाहरणाकरितां हणून जे वर अन्यायाचे प्रकार सांगितले त्यांत, व पुरुषांची स्त्रियांवर अस-

गारी सत्ता, यांत तुलना करितां येत नाही. कारण, ते प्रकार निव्वळ जुलुमाचे परिणाम होते. आणि पुरुषांच्या सत्तेचा प्रकार हा तसा नग्न तो अत्यंत स्वाभाविक आहे. परंतु असा विचार करा की, ज्याच्या हातामध्ये स्वामित्व आहे, त्यांस ते स्वाभाविक वाटले नाही, अशी गोष्ट कधीकाळी तरी घडली आहे काय? असा एक काळ होता की, त्या वेळेस लोकांनी माणसांचे दोन वर्ग केले होते. एक लहानसा वर्ग होता तो धन्याच्या; व दुसरा मोठा एक वर्ग गुलामाचा! मनुष्यजातीचे हे वर्गीकरण अत्यंत विचारमपन्न माणसासही स्वाभाविक वाटे! ज्याने विद्याभांडारस भर घातली, ज्याची गणना मोठ्या पीडितांत व कुशाग्रवृद्ध पुरुषांमध्ये करतात, असा जो **आरिस्टॉटल** त्याने मूढा वर सांगितलेले मनुष्यजातीचे वर्गीकरण निःशक मान्य केले! आणि त्या वर्गीकरणार्ची कारणे पाहिली तर, पुरुषांची सत्ता स्त्रियांवर अमावी, अशा पक्षाचे समर्थन करणारी मडळी जी कारणे दाखवितात, तीच कारणे **आरिस्टॉटल**ही दाखवी. त्याचे ह्मणणे असे होते की, मानवजातीत भिन्न भिन्न प्रकृति आहेत, काही प्रकृति स्वतंत्र आहेत व कांही परतंत्र आहेत. **ग्रीक** लोक हे स्वतंत्रप्रकृतिपैकी असून, **थ्रेस** व **आशियाखंड** यातील रानटी लोक, परतंत्रप्रकृतीचे आहेत. ह्मणजे ते गुलाम होण्यासच पात्र आहेत. परंतु, **आरिस्टॉटल**पर्यंत जाण्याची जरूरच नाही. **दक्षिण अमेरिके**-तील गुलामांचे मालक केवळ स्वतःच्या हितावर लक्ष देऊन, व आपल्या मनोविकारांस वश होऊन, आपले कृत्य न्याय्य आहे, असे दाखविण्या करितां, अशाच प्रकारचे प्रतिपादन करित असत की नाही? काळ्या मनुष्यांवर गोऱ्या मनुष्याने स्वामित्व करणे हेच स्वाभाविक आहे. काळ्या जातीचे लोक स्वभावतःच स्वतंत्रतेविषयी अपात्र आहेत. त्यांनी गोऱ्या माणसाचे गुलाम होऊन रहाणे, हेच त्यांस सर्वथा योग्य व हितकर आहे; वगैरे गोष्टींची संपादणी करण्याकरितां, त्यांनी आकाशपाताळ

एक केले नाही काय ?* फार कशाला ? त्याच्यापैकी काही काही तर असे ह्मणणारे होते की शारीरिक श्रम करणाऱ्या मजूर वगैरे लोकास स्वातंत्र्य असणे ही गोष्ट, जगाच्या कोणत्याही भागात असली तरी, ती सृष्टीविरुद्ध होय !

याचप्रमाणे एकलव्री किंवा एकसत्तात्मक राज्याचा पक्ष घेऊन भांडणाऱ्या लोकांची स्थिति आहे. ते ह्मणतात:—“राज्यपद्धतीचा प्रकार काय तो एवढाच. तो फार प्राचीन काळापासून आला असून, समाजव्यवस्थेला अत्यंत उपयुक्त व आवश्यक आहे. कुटुंबास जमा बाप, तसा प्रजेस राजा. एकाच्याच हातांत सर्व अधिकार असणे, हीच स्थिति स्वभावसिद्ध आहे.” असो, माराश काय की, ज्यास लोकावर कमा तरी, पण आपला पगडा बसविण्याची व आपली सत्ता चालविण्याची हौस वाटते, त्यास दुसरी एखादी योग्य सवय सांगतां आली नाही, ह्मणजे ‘बळी तो कान पिळी’ हाच न्याय खरा व अत्यंत स्वाभाविक आहे, असे वाट लागते. ज्यांनी दुसऱ्यास बाहुबलाने ह्मणा, अथवा कपटबलाने किंवा फितुराने ह्मणा, कोणत्या तरी बलाने जिंकिले आहे; तेही लोक असाच उपदेश करितात व असेच शास्त्र सांगत असतात की ‘अहो ! जिंकिलेल्या लोकानी जिंकणाऱ्या लोकाचे नम्र सेवक व आज्ञाधारक गुलाम होऊन राहणं हेच न्यायाचे आहे ! ह्मणजे अर्थात् दुर्बल, नामर्द, व कमकुवत, अशा लोकानी परतच राहिले पाहिजे, हीच गोष्ट नीतीची आहे !’

* प्रस्तुत स्थळां आमच्या वाचकांस ‘इलवर्ट’ विलाच्या वेर्ला, ‘ब्रान्सनादि’कांनी व ‘ऑग्लोइंडियन्’ मंडलांनी अशाच प्रकारचे प्रतिपादन करून जे अकांडांंडव केले व जी मोठी गर्दी उडवून दिली, त्या प्रसंगाचे स्मरण झाल्याखेरीज राहणार नाही. यांपैकीं आझी प्रस्तुतस्थळां अधिक कांही सांगत नाही, व अधिक सांगण्याचे प्रयोजनही दिसत नाही.

जो काल 'मिडल एजम्' किवा 'मध्ययुग' अशा नांवाने इति-
 हासांत* प्रसिद्ध आहे, त्या काळातील मनुष्यस्वभावाचे यत्किंचित् परि-
 ज्ञान ज्यास असेल, त्यास, उच्च प्रतीच्या लोकांनी नीच प्रतीच्या लोकां-
 वर स्वामित्व करावे, ही गोष्ट त्या लोकांस किती स्वाभाविक वाटत
 असे, व नीच प्रतीतील एखादा मनुष्य उच्च प्रतीच्या लोकांची बरोबरी
 करण्याची किवा त्याजवर अधिकार चालविण्याची इच्छा करू लागला
 तर, हे त्याचे करणे किती विलक्षण व सृष्टिविरुद्ध वाटे, हे चांगले
 कळेले. जे लोक उच्च प्रतीच्या लोकांच्या आधीन असत, त्यांसही
 तसेच वाटे. नीच मानिलेल्या जातीतील पुष्कळ लोकांनी खटपटी-
 अंती व कालंकरून जरी बरेच हक्क मिळविले, तरी बरोबरीच्या अधि-
 काराचे विभागी होण्याविषयी त्यांनी कधीच मनांत आणिले नाही.
 त्यांचा यत्न एवढ्याविषयीच होता की, आपणावर उच्च प्रतीच्या
 लोकांनी जुलूम करू नये, व त्याच्या अधिकाराची काहीएक मर्यादा
 ठरावी. तात्पर्य, 'सृष्टिविरुद्ध' किवा 'स्वभावविरुद्ध' या शब्दाचा
 अर्थ बहुधा केवळ 'रूढिविरुद्ध' एवढाच असतो. जे जे एकदां
 पडलेल्या रूढीस, किवा प्रचाराम, अथवा चालू बहिवाटीस, अनुसरून
 असते, ते ते माणसास स्वाभाविक असे वाटते. ह्मणजे, सृष्टिविरुद्ध
 असे भासत नाही. स्त्रियांनी पुरुषांचे कव्यांत राहण्याची चाल सर्व-
 साधारण असल्यामुळे, त्या चालीविरुद्ध एखादी गोष्ट करू ह्मटल्यास
 लोकाम सहजच ती सृष्टिविरुद्ध वाटते. परंतु, प्रस्तुत विषयाचे संब-
 धाची समजूत केवळ रूढीवर किती अवलंबून आहे, या गोष्टीचा आप-
 णास पुष्कळ अनुभव येतो. पृथ्वीवरील दूरदूरचे भागावरील लोक,

* मिल्स साहेबांचा हा निबंध चांगला समग्रप्रास वाचकाने जगाच्या इतिहासाचे ज्ञान
 बरेच करून घेतले पाहिजे, ही गोष्ट प्रस्तुत निबन्धांत ठिकठिकाणीं भिन्न भिन्न काळच्या
 इतिहासास उद्देशून जो उल्लेख केला आहे, त्यावरून बघड दिसेल.

प्रथमच जेव्हां इंग्लंड देशाची माहिती करून घेऊ लागतात, तेव्हां जर त्यांस कळले, किंवा त्यांस कोणी सांगितले की, इंग्लंड देशांत राणीचे राज्य आहे, ह्या राज्या स्त्रीसत्ताक आहे, तर त्यांस फारच आश्चर्य वाटते; किंवा ह्या ती गोष्ट त्यांस इतकी चमत्कारिक व सृष्टिविरुद्ध वाटते की, तिजवर त्यांचा सहसा भरोसाच बसत नाही! असे असतां प्रत्यक्ष इंग्रज लोकांस त्यांत काहीच चमत्कारिक किंवा सृष्टिविरुद्ध वाटत नाही. याचे कारण इतकेच की, ती गोष्ट त्यांच्या सहवासांतली पडली. परंतु, त्याच इंग्रज लोकांस स्त्रियांनी पलटणीत शिपाई होऊन रहाणे, किंवा पार्लमेंट सभेचे सभामंड होण्याचा यत्न करणे, हे सृष्टिविरुद्ध वाटते. याचेही कारण एवढेच की, त्या गोष्टीची त्यास संवय नाही. पुरातन काळाची स्थिति याच्या अगदी उलट होती. त्यावेळी युद्धकला व राजकारस्थान या गोष्टीत स्त्रियांचा संवय असणे, हे लोकांस सृष्टिविरुद्ध वाटत नसे. कारण, एकतर तो प्रचार त्या वेळेस सर्वमान्य असे, व उच्च प्रतीच्या लोकांच्या स्त्रियांनी, —आपले वडील व आपले पति, यांची वरोवरी शरीरसामर्थ्या-खेरीज इतर सर्व कामांतही करावी, अशी त्या वेळेच्या लोकांची सम-जूत असे. ग्रीक लोकांच्या पुरातन दंतकथांमध्ये आमेझॉन् नांवाच्या युद्धकुशल स्त्रिया प्रसिद्ध असत. यामुळे व विशेषेकरून स्पार्टन लोकांच्या स्त्रियांचे प्रत्यक्ष उदाहरण त्यांच्या समोर असल्यामुळे स्त्रियांचे स्वातंत्र्य त्यांस विस्मयकारक, किंवा अलौकिक, असे वाटत नसे.*

* प्रस्तुत विषयाला उद्देशून आमचे इकडील जी माहिती आम्हांस मिळाली आहे, तिचाही आद्री या स्थळी संग्रह करितों

“ गार्गी, सुलभा, व मेत्रेयी या विद्वत्प्रेषिणी प्राचीन इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. वालीची बायको तारा ही राज्यकारभारांत मोठी कुशल होती. वाली मरणोन्मुख झाला असतां, त्यानें आपला भाऊ सुग्रीव यास सांगितलें की, ‘तूं आपला राज्यकारभार तारेच्या अनुमोदनानें कर.’ कल्याणदेवी ह्या एक प्रसिद्ध ग्रंथकर्त्री होती. कुन्ती,

त्याच कालाच्या इतर गटांची समजत या पेशां कांही निराळी होती. **स्पाटी** या संस्थानातील स्त्रिया इतर ग्रीक संस्थानापेक्षा काय त्या दृष्टीने परवश कमी होत्या, असे नाही. परंतु व्यवहार दृष्टीने मात्र त्या तितक्या परवश नव्हत्या. आणि आर्गेरिक व्यायामाने, किंवा कसरतीने, पुरुषांची शरीरे जर्जा कमलेली असत, तरीच स्त्रियांचीही अस्यामुळे त्या आर्गेरिक पराक्रमाच्या कामी पुरुषापेक्षा कमी नव्हत्या. ही गोष्ट त्या काळा प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध होती. ग्रीक लोकांमधील प्रसिद्ध पांडित जो **प्लेटो** त्याच्या इतर मतांपेक्षा, व्यवहार व राज्यकारस्थान, या दोन सवधान, स्त्रीपुरुषांची बरोबरी आहे, असे जे मत होते ते, एक **स्पाटी** देशाच्या अनुभवावरून आले असेल, यांत शका नाही.

१०. आतां कोणी असे दाखवेल की, पुरुषांची स्त्रियांवर जी सत्ता असते, ती इतर सत्ताहून निराळी असते. स्त्रियांवरील सत्ता ही जुल-

द्रोपदी, व **गांधारी** या स्त्रिया नीतिकशल होत्या व राज्यकारभारातही मोठ्या प्रवीण होत्या. त्या वेळचे पुरुष अशा स्त्रियांचा हरेक कामात सत्ताममलत घेत असत, हे प्राचीन आर्या-वर्णाच्या इतिहासावरून उघड दिसेल. सीता या नावाची स्त्री **भोजराजाच्या** सभेत कवणीची होती **सुलभा** ही नेहमी समविषयावर राजा **जनक** याशी सभाषण करीत असे, व तिने **जनकाला** एकल बर्माविषयक गोष्टही शिकविल्या. **चित्ररेखा** ही चित्रकामांत मोठी कुशल होती **मनसा** या नावाची एक स्त्री वेदशास्त्र, व शिल्पशास्त्र, या दोन शाखांत निष्णात होती, असे दाखवतात **दशरथाची** पत्नि **कैकयी** ही सारख्यांत निपुण असून, एका युद्धाचे प्रसंगी मारव्य करीत असतां, राजा **दशरथाचा** जीव मोठ्या शर्थीने तिने वांचविला. **कृष्णाची** वायको सत्यनामा ही युद्धकलेत निपुण होती तिने **नरकासुर** या नांवाच्या बलाढ्य शूरास मारिले ही उदाहरणे प्राचीन इतिहासांतलीं झाली अशाचीन इतिहासांत प्रसिद्ध **अहिल्याबाई** होळकरीण, **वायजाबाई** शिंदे, व **लक्ष्मीबाई**, (**ह्यांशीची राणी**) ही उदाहरणे तार्जा असल्याकारणाने वाचकांच्या लक्षांत असतीलच.”

ही माहिती आझी मद्रास येथील प्रसिद्ध विद्वान **गृहस्थ मि पी. चेन्सलराव** यांनी **विजयानगरच्या** मुलीच्या शब्दांतील बक्षिस समारंभाचे वेळी जे भाषण केले, त्यांतून घेतली आहे. सदरू भाषण १८८४ सालच्या **प्रोग्रेस** नांवाच्या मासिक पुस्तकांत दिले आहे.

माची नमून त्यानीं ती स्वमतोपाने व स्वेच्छेने पत्करलेली असते. या संतवदल प्रत्यक्ष स्त्रियांची काही एक करकुर असते, असे नमून, ती त्यास कवळ असल्या सांगवी असते. यावर माझे उत्तर असे आहे की एक तर, पुष्कळ स्त्रियांस पुरुषांची ही सत्ता मान्य नाही, कारण आपल्या लेखांच्या द्वारेने आपले विचार प्रसिद्ध करणाऱ्या स्त्रिया निपजुं लागल्यापासून आपल्या व्यावहारिक स्थितीविषयी आपला असतोप प्रगट करणाऱ्या स्त्रियांची सगल्या दिवसानुदिवस अधिकाधिक वाढत जात आहे. आणि आर्लीकडे तर लोकविख्यात व बुद्धिमान अशा कांही स्त्रियास पुढागी करून शेकडो स्त्रियांनी पार्लमेण्ट सभेस 'आपल्या समाजाचे सभामंड होण्याचा हक्क आह्मांस द्यावा.' ह्मणून अर्ज केला आहे. त्याचप्रमाणे पुरुषास जितकी विया देतात, व शाळातून त्यास जे जे विषय शिकवितात तितकी विया व ते ते विषय आह्मांस शिकवावे, असेही स्त्रियांचे ह्मणणे फार दिवसापासून चालू आहे. या दोन्ही कामात त्यांस बरेच यशही आले आहे. आजपर्यंत जे उद्योगधंदे करण्यास आह्मांस प्रतिबंध आहे, ते करण्याविषयी आह्मांस मोकळीक असावी, असेही पुष्कळ स्त्रियांचे ह्मणणे असून, त्याचाही पक्ष दिवसानुदिवस प्रबळ होत चालला आहे. अमेरिका खंडातील युनाइटेडस्टेट्समध्ये ज्याप्रमाणें स्त्रियांच्या नियतकालिक सभा भरतात, व स्त्रियांच्या हक्काविषयी निरंतर खटपट चालविण्याकरीता एक मंडळी स्थापित झाली आहे; तसा प्रकार आमच्या या इंग्लंड देशामध्ये जरी नाही, तथापि स्त्रियांची ह्मणून एक मोठी सभा आमचे देशांत (इंग्लंडांत) स्थापित झाली असून, तिचा हेतु राज्यकारभारांत स्त्रियांस वांटा असावा असा आहे. अमेरिका व इंग्लंड या देशांतच स्त्रियांची परवशता दूर करण्याची खटपट स्त्रियांनी एक जुटीने चालविली आहे असे नाही. तर, फ्रान्स इटाली, स्वित्सर्लंड, या देशांतही अशा प्रकारचीं उदाहरणे आढळ-

तात. शिवाय प्रसिद्धपणे कांहीएक खटपट न करितां, मनांतले मनांतच आपली महत्वाकांक्षा ज्यांनी दावून ठेविली आहे, अशा स्त्रिया किती असतील, ही गोष्ट समजणे सर्वथा अशक्य आहे. परंतु, ही महत्वाकांक्षा स्त्रीजातीस अयोग्य आहे, असा दृढ ठसा स्त्रियांचे मनावर ठसविण्याचा भर्गारथ प्रयत्न पुरुष न करते तर, पुष्कळ स्त्रियांनी महत्वाकांक्षा, किंवा उदात्त विचार, मनात आणिले असते, असे मानण्यास पुष्कळ प्रमाणे आढळतात.

दुसरी अशी एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, पगवश आलेल्या अशा कोणत्याही लोकांनी पूर्ण स्वातंत्र्य एकदम मिळविण्याचा यत्न केला, असे मुळाच घडत नाही. आणि अशा प्रकारचे उदाहरण इतिहासातही कोठे आढळत नाही. जेव्हा सायमन् डी मॉर्टफर्ड* याने पार्लमेंट सभेचे सभासद होण्यास सामान्य प्रतीच्या लोकांचे प्रतिनिधि

* सायमन् डी मॉर्टफर्ड हा, जॉन् राजाचा मुलगा तिसरा हेनरी याचे वेली होऊन गेला. तिसरा हेनरी हा राजा थोडाबहुत आमचे वडोद्याचे माजी राजे मल्हारराव याचे सारखाच होता. गोळ्या व मूर्ख राजाजवळ बंदूक करून खुशामती लोक असतात, ही गोष्ट सर्व विश्रुतच आहे. या राजाचे वेलेस त्याचे भोवता लोभी, गर्विष्ठ, व दाडग्या. अशा लोकांचा परिवार जमा होऊन रयतेची पायमल्ली होऊ लागली, राजाचे उधळपणा-विषयी लोक अनिश्चय कुरकुर करू लागले; व त्याचेविषयी लोकांचा द्वेष फारच वाढला. शेवटी त्या अशक्त राजापासून राज्य सोडवावे अशा हेतूने सायमन् डी मॉर्टफर्ड याने राज्य सीतेत फेरफार करावयाचा उद्योग आरंभिला. त्यास प्रजा अनुकूलच होती. खुद्द राजाची बहीण ही त्यास दिली होती. स्वतः तो मोठा पराक्रमी व सुशील होता. पुष्कळ गोष्टी आपणास अनुकूल करून घेऊन, शेवटी, त्याने मोठे बड करण्याचा विचार केला. परंतु तो विचार प्रथम पार्लमेंट सभेत फुटला. तेथील सर्व सभासद युद्धार्थ सज्ज होऊन युद्धाच्या तयारीने तेथे गेले होते. राजा तेथे गेला तेव्हां, त्याने लोकांस विचारिले की, तुमचे मनांत आहे तरी काय? तेव्हां त्या लोकांनी नम्रपणाने उत्तर दिले की, 'आम्ही जीं दुःख भोगीत आहो! तीं आपण दूर करावी; आणि मग आपण सुखाने राज्यकारभार चालवावा, असे आमचे मनांत आहे' राजाचा स्वभाव असा होता की, जे कोणी कांहीं मागेले तें देण्यास त्याने 'होय' झणावे. या स्वभावास अनुसरून राजा झणाले कांहीं चिंता

बोलाविले, त्या वेळेस लोकांनी निवडलेल्या प्रतिनिधीच्या सभेने राज्यांतील मोठमोठे कारभारी नेमावे व ते पाहिजे तेव्हां काढून टाकावे; राज्यकारभार चालवीत असतां राजावरही हुकमत चालवावी, अशा प्रकारचे हक्क मागण्याचे त्यांच्यापैकी कोणाच्या तरी स्वप्नी आले असेल काय? त्यांच्यापैकी ज्याच्या आगेची उडी फारच मोठी असेल, त्याच्याही स्वप्नी अशी गोष्ट आली नसेल. सरदार मडलीच्या उड्या तर फारच मोठमोठ्या होत्या. परंतु साधारण लोकांचे ह्मणणे इतकेंच होतें की, राजास पाहिजे तसा व पाहिजे तितका कर वसविण्याचा हक्क नसावा, आणि राजाच्या ताबेदारीतल्या लोकांचा व सरकारी कामदारांचा प्रजेवर जो विलक्षण जुलूम होत असे तो बंद व्हावा. राज्यनीतीच्या सबधाने सर्घात असा एक नियम दृष्टीस पडतो की, जे लोक पूर्वापार चालत आलेल्या सत्तेच्या अधीन झालेले असतात, ते प्रत्यक्ष त्या सत्तेबद्दल प्रथम कुरकुर करीत नाहीत. तर फक्त त्या सत्तेचा दुरुपयोग किंवा जुलमी अमल होऊ नये, एवढेच त्यांचे ह्मणणे असते. याच नियमास अनुसरून आपले पति आपणास वाईट रीतीने वागवितात—तसें त्यांनी वागवू नये—असे ह्मणणाऱ्या स्त्रियाही पुष्कळ आढळतात. जर स्त्रियांच्या या ह्मणण्याने, किंवा कुरकुरीने पुरुष अधिक खवळून जाऊन व हट्टास पेटून त्यांचा अधिक लळ न करते तर, आपले दुःख प्रत्यक्षपणें बोलून दाखविणाऱ्या स्त्रियांची सग्या, आहे यापेक्षां स्वचित्त बरीच अधिक दृष्टीस पडली असती. अधिक कुरकुरीचा परिणाम बहुधा अधिक वाईट रीतीने वागविणे, असाच होत असतो ! यामुळे, नेहमी असा चमत्कार घडतो की, स्त्रियांवरील पुरु-

नाही, ज्या रीतीनें तुमचें कल्याण होईल त्या रीतीनें मी वागेन येणे प्रमाणे पार्लमेन्टाच्या इतिहासाचा आरंभ आहे. हा आरंभ १३ वे शतकांत झाला. ह्मणजे, प्रस्तुत आपण पार्लमेंट सभेचें जें स्वरूप पहातो त्यांत व मूळच्यांत ७०० वर्षांजवळ अंतर आहे, हे वाचकांचे ध्यानांत येईलच.

पाची सत्ता कायम ठेवन केवळ त्या सत्तेचा दुरुपयोग पुरुषांनी न करावा, एतदर्थ केलेले सर्व यत्न निष्फळ होतात, व स्त्रियांचे सरक्षण होत नाही. अगदी लहान मुले ग्वेरीज करून इतर सर्वत्र व्यवहार असा आढळतो की, न्यायामनापुढे एका दृष्ट अग्राध्यान एखाद्या मनुष्यप्राण्यास दुखापत केली आहे असे एकदां मिद्ध झाले, हाणजे तो मनुष्यप्राणी त्याच दृष्टाच्या ताब्यांत पुनः देणे, ही गोष्ट सहसा घडत नाही. परंतु, स्त्रियांच्या संबधात मात्र ही गोष्ट नेहमी घडते ! पुरुषाने आपल्या बायकोचे कितीही हाल केले, व तिला कशाही दीर्घ यातना सोसावयास लाविले, तरी ती विचारी आपल्या सरक्षणार्थ केलेल्या कायद्याचा उपयोग करून घेण्यास बहुधा धजत नाही ! अनिवार अशा रागाच्या भरात हाणा, किंवा शेजाऱ्या पाजाऱ्याच्या सल्लामसलतीने हाणा, जरी तिने न्यायाची कचेरी पाहिली, तरी शेवटी आपली खरी हकीगत न्यायाधिकाऱ्यापासून जितकी छपवितां येईल तितकी ती छपविते व आपल्या नवऱ्याच्या अपराधांवर जितके पाप्मण घालिता येईल तितके घालण्याचा ती यत्न करिते ! फार काय, कधी कधी असा चमत्कार घडतो की, आपल्या छलकर्त्यास योग्य शिक्षेपासून मुक्त करण्याकरितां ती न्यायाधिकाऱ्याच्या विनवण्याही करिते ! *

* प्रस्तुत प्रसंगां तारीख १८ मोर्चे आगष्ट सन १८८४ इसवीच्या इ.प्र.काश पत्रांत प्रसिद्ध झालेली एक गोष्ट आढास आठवत आहे, तिचा उतारा आद्री येथे देतोः—

“ असे ऐकतो की, सात आठ दिवसांपूर्वी येथील एक विद्वान् ब्राह्मण वेश्येच्या नादी लागून, आपल्या तेरा चौदा वर्षांच्या अल्पवयी निरपराधी बायकोस स्मशानभूमीतील एका खाज्यांत गळ्यापर्यंत पुरून आपण वर काटे घालून निघून गेला । दुसऱ्या दिवशी लोकांनी तशीच तिला काढून पोलिसच्या हस्तगत केली. परंतु, जबानीत त्या साध्वी बाईने सांगितलें की, ‘ मी नवऱ्यासमागमें स्मशानीं गेलें खरी, परंतु तेथें नवऱ्याची माझी चुकामुक होऊन, मी एका खाज्यांत गळ्यापर्यंत पडलों. मला पुरिलें नाही ’ तेव्हां त्या विद्वान् नवऱ्याचा जाहीन घेऊन त्यास सोडून दिलें होते. त्यास सांपत आजबात खुलें करण्यांत आले. ”

१.१. स्त्रिया पुरुषाविपर्या एका जुटीने गिळ्या करीत नाहीत याची कांही स्वाभाविक व कांही लौकिक अशी अनेक कारणे आहेत. ती अशी:- ज्यांस परवशता प्राप्त झाली आहे अशा मनुष्यांच्या स्थितीत व स्त्रियांच्या स्थितीत फार अंतर आहे. स्त्रियांच्या मालकांस, स्त्रियां पासून सेवा करून घ्यावी, व त्यांनी आपल्या पूर्ण आज्ञेत असावे इतकेच पुरे होत नाही, तर, त्यांचे मनोधर्मही आपल्या स्वाधीन असावे असे त्यांस वाटते. जो पुरुष केवळ पशुतुल्य असेल त्याची गोष्ट सोडून द्या. परंतु, बाकीच्या बहुतेक पुरुषास आपल्याशी त्रिचा अति निकट संबंध आहे अशी आपली स्त्री, केवळ निरुपायामुळे किंवा बलात्कारास्तव झालेली दासी असावी, अशी कल्पना रुचतच नाही. 'महाराज ! मी स्वेच्छेने, व आपसुप्रीने आपली अगदी मर्जीतली दासी झाले आहे' असे तिने छटले पाहिजे ! आणि तरच या बोवांस सोळा आणे मत्तोप होत असतो !

अशा हेतूने स्त्रिया जितक्या अज्ञान व अमस्कृत ठेविता येतील, तितक्या ठेवण्याचा यत्न आजपर्यंत पुरुषांनी केला. गुलामांनी आपल्या आज्ञेत रहावे ह्मणून, इतर गुलामांचे मालक, मुख्यत्वेकरून भीतीचा उपयोग करतात. ही भीती एक खुद्द मालकाची, किंवा धर्माची. स्त्रियांच्या मालकांस केवळ आज्ञाधारकता एवढाच गुण बस न होऊन आपला हेतु सिद्ध करण्याकरिता, स्त्रियांच्या एकदर शिक्षणाचा ओघच त्यांनी वळवून टाकिला ! स्त्रियांची वागणूक ह्मणजे, पुरुषांच्या वागणुकीहून अगदी भिन्न असली पाहिजे, अशी समजूत अगदी वाळपणापासूनच सर्व स्त्रियांची ते करून देतात.—स्वेच्छाचारित्व व आत्मसंयमन किंवा स्वावलंबन, हा गुण बायकांच्या जातीस शोभत नाही; बायकांच्या जातीस निरंतर परतत्रता व दुसरा सागेल तसें वागणे, हीच गोष्ट शोभते—असे स्त्रियांच्या मनांत पक्के विचविण्याचा

यत्न पुरुष करितात. धर्मशास्त्रे, लोकव्यवहार, लोकविचार, इत्यादि-कही स्त्रियांस असाच उपदेश करित असतात. तो असा की, वाय कांचा जन्म दुसऱ्यांकरितां आहे, स्त्रीच्या जातीने नेहमी पुरुषांच्या अधीन असावे, व पुरुषाच्या आज्ञेत राहावे.*

या सवधाने विशेष गोष्टी ध्यानात आणण्यासारख्या आहेत. त्या ह्या: ---पहिली, स्त्रिया व पुरुष यामधील स्वाभाविक अन्यायान्याकरण. दुसरी, आपल्या पतीवर स्त्रिया सर्वस्वी अवलंबून असतात. ह्याणजे, तिचा मानापमान किंवा तिचे सुखदुःख तिच्या पतीच्या इच्छेवर अवलंबून असते. तिसरी, तिच्या जन्माचे साफल्य होणे, समारात तिची मानमान्यता वाढणे, व जगांत लौकिक संपादन करणे या गोष्टींची जी साधने असतात, ती सर्व तिला प्रायः नवऱ्याच्याच योगाने प्राप्त होण्या-सारख्या असतात. अन्यद्वाराने होण्यासारखी नसतात. या तीन गोष्टींचा योग्य विचार केला असतां स्त्रियांच्या एकदर शिक्षणाचा व वागणुकीचा मुख्य हेतु--पुरुषांनी आपणास चांगले ह्याणवे, ' येन केन प्रकारेण ' पुरुषांची मर्जी आपणावर सुप्रसन्न रहावी--येवढाच होऊन बसला, या गोष्टीचे आपणास मुळाच आश्चर्य वाटणार नाही.

वर सांगितल्याप्रमाणे पुरुषांनी स्त्रियांच्या मनावर एक प्रकारचा ठसा वर्तावण्याचे किंवा पगडा वसविण्याचे बलवत्तर साधन प्राप्त करून

* आमच्या धर्मशास्त्रांतही ' रक्षेत् कन्यां पिता विद्वा पतिः पुत्रास्तु वार्धकं । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रिय ' असे याज्ञवल्क्यांचे एक प्रसिद्ध वचन आहे. त्याचा भावार्थ असा -- ' स्त्रीने लहान असतां बापाच्या स्वाधीन असावे, मोठी होऊन लग्न झाल्यावर नवऱ्याच्या स्वाधीन रहावे, नवरा मेला तर पुत्राच्या स्वाधीन; साराश, स्त्रीजातीला स्वातंत्र्य कधीच योग्य नाही । ' स्त्रियांचे मनोविकार (विशेषे करून कामेच्छा) फार तीव्र असतात; अशा अभिप्रायाचा ' स्त्रीयन्त्र केन सृष्ट ' इत्यादि विधाने व वचने ही भारूड ग्रंथांतून बहुत आढळतात आणि आजकालमुद्धां पुष्कळ पुरुषांची समजूत तशीच असावी, ही शोचनीय गोष्ट आमच्या वाचकांस माहीत नसेल असे नाही ।

• जे स्वामीचिचे सत्ता । वीण असो नेणे पतिव्रता ' असा ज्ञानेश्वरांनी ' अमृतानुभव ' त टुष्टांत दिला आहे (प्र. १. ओ. २०)

धेतल्यामुळे, त्यांच्या या स्वार्थपरायणतेचा किंवा अप्पलपोटेपणाचा असा परिणाम झाला की, ज्या व्यवस्थेने स्त्रिया सर्वथा पुरुषांच्या अधीन राहतील, ती व्यवस्था पाहिजे ते करून त्यांनी अखेरीस अमलांत आणिली. नम्रता, पगवशता व पातिव्रत्य, इत्यादि गुण स्त्रियात असावे; सर्वथा पतीच्या इच्छेप्रमाणे वागणे हाच स्त्रियांचा मुख्य धर्म व हेच स्त्रियांचे भूषण होय; अशा प्रकारचा उपदेश शास्त्र कर्त्यांनीही केला.* वर निर्दिष्ट केलेले दास्याचे जे इतर प्रकार बंद झाले, ते लोकांच्या प्रयत्नांनी झाले. ज्या साधनाच्या योगाने पुरुषांनी स्त्रियांस पारतय्यात ठेविले तीच साधने जर वर निर्दिष्ट केलेल्या दास्याच्या प्रकारास अनुकूल असती व त्या साधनांचा उपयोग तितक्याच प्रयत्नाने करण्यात आला असता, तर ते प्रकारही आजतागायत तसेच चालू राहिले असते. आपल्या स्वामीची मर्जी संपादन करणे, हेच आपल्या जीविताचे मुख्य कर्तव्यकर्म आहे, असे जर प्रत्येक तरुण प्लेबियन्† वर्गातील मनुष्याला शिकवून ठेविले असते; आपल्या धन्याने आपणांस आपल्या कुटुंबापैकी समजावे, आपल्या स्वामीच्या पूर्ण प्रीतीतले होऊन राहावे, हेच उत्तम वर्क्षास सर्व तरुण प्लेबियनांस प्राप्त होईल व विशेषेकरून त्यांत जे अत्यन्त वृद्धिमान असतील व महत्वाकांक्षी असतील त्यांसच हे मोठे वर्क्षम मिळेल अशी

* प्रस्तुतस्थळी सावित्रीचे आख्यान ध्यानांत आणण्यासारखे आहे.

† रोमशहराच्या प्राचीन इतिहासांत प्याट्रिशियन् (महाजन) आणि प्लेबियन् (सामान्यजन) असे दोन प्रकारचे लोक होते. या दोन जातीमध्ये नेहमीं द्वंदभाव असे. या नावावरून दुसऱ्या कोणत्याही देशातील वशिष्ठ व कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांस तोच विशेषण देतात. 'शेक्सपियरच्या कोरिओलेनस्' नांवाच्या ऐतिहासिक नाटकांत वरील दोन प्रकारच्या लोकांचे चित्र चांगले काढिले आहे. इंग्लंडच्या जुन्या इतिहासांत लॉर्ड किंवा सियोर व सर्ज, वैदिक कालांत आर्य व अनार्य, किंवा त्यांच्या पुढच्या कार्या ब्राह्मण व शूद्र, किंवा आजकाल गोरकाय व कृष्णकाय, ऊर्ध्व युरोपियन व नेदीव अशा प्रकारचा हा भेद पूर्वापार चालत आलेला आहे.

अभिवचने देण्यात आली असती; आणि असे जे वक्षिण ते त्या प्लेबियनांस प्राप्त झाल्यावर आपल्या धन्याच्या इच्छा, आपल्या धन्याचा स्वार्थ व त्याच्या समजुती यांच्या बाहेर एक पाऊल देखिल टाकावयाचे नाही, असा प्रतिवध त्यास असता तर पुरुष व स्त्रिया यांमध्ये जो स्थूल भेद आजकाल आपल्या दृष्टीस पडतो तो गेल्या प्लेबियन व प्याट्रिशियन, सर्फ व सियोर, यांतही दृष्टीस पडला असता. आणि अत्यंत विचारी अशा एखाद्या मनुष्याशिवाय बहुतेक लोकांस हा भेद मानवी गोष्टीत अत्यंत स्वाभाविक व अपरिहार्य असा खचीतच वाटला असता.

१२. या वर मागितलेल्या गोष्टींवरून इतके स्पष्ट दिसून येईल की, कोणताही सार्वत्रिक प्रचार किंवा कोणतीही सर्वमान्य रूढि, कितीही सार्वत्रिक किंवा सर्वमान्य असली तरी, तेवढ्यावरून सामाजिक व राजकीय सवधाने स्त्रियांना पुरुषाच्या अधीन असावे, अशी जी व्यवस्था, ती अवश्य व उपयुक्त आहे, असे सिद्ध होत नाही. इतकेच नव्हे तर, मी याच्याही पुढे जाऊन असे प्रतिपादन करितो की, इतिहासक्रम व मानवजातीची दिवसानुदिवस पुढे पाऊल टाकण्याची जी प्रवृत्ति दिसते, याचा विचार केल्या असता, स्त्रिया व पुरुष यांच्या सवधाने अधिकारवैपम्याची जी पद्धति आपण पहात आहो, तिला अनुकूल असे त्यात काहीच आढळत नाही. आजपर्यंत मनुष्यजातीचा क्रम पाहिला असता व अर्वाचीन लोकांच्या विचाराचा ओघ ध्यानांत आणिला असता, असे स्पष्ट अनुमान निघते की, स्त्रियांच्या परवशतेचे हे अवशिष्ट राहिलेले स्त्रूल, इतर जुनी स्त्रुले जशी एकामागून एक लयास गेली, तसे लयास गेले पाहिजे. कारण, दिवसानुदिवस येणारा जो काल त्या कालास ते अगदी विशोभित व विसंगत दिसूं लागले आहे.

१३. असे पहा की, पूर्वीच्या व प्रस्तुतच्या कालात मोठा भेद तो कोणता ?—हणजे, जो काल निघून गेला त्या कालातील रूढि, लोक-व्यवस्था, व जीवनक्रम यात व प्रस्तुत कालांतील रूढि, लोकव्यवस्था, व जीवनक्रम यामध्ये मुख्य भेद कोणता ? माझ्या मताने मुख्य भेद असा आहे की, मानवीप्राणी ज्या स्थितीत जन्म पावतात, त्या स्थितीतच शेवटपर्यंत त्यांनी राहिले पाहिजे, असा प्रकार आजकाल राहिला नाही. तर, ज्या कामांत ज्याची बुद्धि चांगली चालेल, त्याने ते काम निःसंशय करावे. आणि, त्यास जी जी साधने अनकृल अमतील, त्या त्या साधनांचा उपयोग करून घेऊन, आपल्या मर्जीप्रमाणे आपल्या स्थितीत पाहिजे ती सुधारणा करण्यास आजकाल जो तो पूर्ण मालक आहे. प्राचीन काळा लोकसमाजाची स्थिति यादून कांही निराळ्याच पद्धतीची होती. हणजे, त्यातील तत्व काही निराळेच होते. एकदर मानवप्राणी समाजात काही ठराव स्थितीत रहात. हणजे, ज्या जातीत व ज्या कुलात ते जन्म पावत, त्याच जातीत व त्याच कुळांत अथवा त्याच स्थितीत रहाणे त्यास भाग पडे. जर कोणी आपली स्थिति सुधारण्याचा किंवा आपली मूळची जागा सोडण्याचा यत्न केला, तर तसे करण्यास त्यास साम्राज्ञा निषेध असे व रूढि प्रतिबंध करी. आपली स्थिति सुधारण्याची साधने त्यास दुर्लभ असत. माणसांत जशी काही माणसे गोरग निपजतात व कांही माणसे काळा निपजतात, त्याचप्रमाणे तेव्हांच्या लोकांचीही समजतच अशी असे की, कांही प्राण्यांस गुलामाचा किंवा दासाचा जन्म प्राप्त होतो व कांहीस नागरिकाचा, हणजे स्वतंत्रतेने वागणाऱ्या माणसाचा, जन्म प्राप्त होतो. कांही प्याट्रिशियन्* (श्रेष्ठ वर्णांतील) जातीच्या जन्मास येतात. कांही

* आमच्या देशात पूर्वापासून आजपर्यंत बहुतेक असाच प्रकार चालू आहे असे घटले तरी चालेल. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र, ही वर्णव्यवस्था फार प्राचीन-काळी, हणजे ऋग्वेदाचे काळी, दिसते अस दिसते. होती अस हणण्यास ऋग्वेदा-

प्लेबियन्च्या (कनिष्ठ किंवा नीच वर्णांतील) जन्मास येतात ; व कांही महाजनाच्या जन्मास येतात व कांही सामान्य जनाच्या जन्मास येतात. जो दासकुळात किंवा गुलामाच्या जन्मास आला असेल, त्यास स्वातंत्र्य प्राप्त करून देता येत नसे. निदान आपल्या धन्याच्या मजींग्वरीज त्यास स्वतंत्रता प्राप्त होत नसे. आणि ही स्थिति युगेपांतील बहुतेक देशात मध्ययुगाच्या (मिडल एज्ज) अग्येरपर्यंत, कायमच होती. पुढे राजसत्तेच्या अभिवृद्धीमुळे, सामान्य जनास किंवा कनिष्ठ प्रतीच्या लोकास श्रेष्ठपद, किंवा सरदाराची स्थिति, प्राप्त होत गेली. बहुत कालपर्यंत सरदारात किंवा श्रेष्ठ प्रतीच्या लोकांत अशी एक चाल असे की, वडिलोपार्जित सर्व मिल्कतीचा वारस वडील मुलगाच होत

तील मंत्रांपेक्षा पुरुषसूक्त झगून जो मंत्र आहे, त्याचाच मुख्य आधार दाखवितात. पाशिवाय इतर मंत्रात फारसा आधार सापडत नाही. त्याकाळी प्याट्रिशियन व प्लेबियन् याच सारखी दोन प्रकारची माणसे होती आर्य व अनार्य, अर्थात् उच्च वर्णांतील व नीच वर्णांतील, किंवा श्रेष्ठ जातींतील व कनिष्ठ जातींतील. सुर व असुर या शब्दासही अशाच प्रकारचा अर्थ पुढे प्राप्त झाला. आर्य लोक एशियाच्या मध्यभागातून येऊन नवीन प्रात काबीज करून उत्तरहिंदुस्थानांत ठिकठिकाणी त्यांनी वसाहती केल्या. त्यावेळेस जे प्रात त्यांनी जिंकिले, त्यातील लोक त्यांनी आपले दास करून सेविले. हा प्रकार, बुल्लियम् दि कांक्रर हा जसा इंग्लंडमध्ये येऊन त्याने काबीज केलेल्या प्रातामधील लोकास दास केले, तशाच सारखा झाला. बहुतेक सर्व हक्क ' आर्यास ' असून ' अनार्य ' किंवा ' काले ' म्हणून मानिलेल्या लोकास फारच थोडे हक्क असत. तात्वर्थ, हा प्रकार बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या प्राचीन इतिहासातून आढळतो. तथापि, या संबधाने आमच्या देशाच्या इतिहासास उद्देशून येथे एक मोष्ट आवादक अशी सांगण्यासारखी आहे. ती ही की, नीच वर्णांच्या मनुष्यासही आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने व स्वपराक्रमाने किंवा भक्तिबलाने उच्च वर्णांत येता येत असे वाल्मीकि ऋषि हा वाल्या या नावाचा कोरी होता, प्रसिद्ध पुराणकर्ता व्यास याची ही आई कोरीण होती. विवुर हा दासीपुत्र होता; अशी उदाहरणे पुराणांतून, झगजे प्राचीन इतिहासांतून आणखी बरीच आढळतील. अर्वाचीन काळाचा विचार करितां तुकाराम बोवा हे जातीचे शूद्रच होते; नामदेव शिंदी होता; रोहिदास चांभार होता; कबीर हा तर यवन होता अशी पुष्कळ उदाहरणे देतां येतील.

असे. आपला वडील मुलगा आपला वारस नाही, असे ठरविण्याचा व आपल्या मर्जीप्रमाणे आपल्या मिळकतीची व्यवस्था करण्याचा हक्क आपास प्राप्त होण्यास फार कालावधि लागला.

हुन्नर करणारे व धंदे करणारे लोकांत गिल्ड^{*} म्हणून एक प्रकार असे, त्यात जे जन्म पावतील, किंवा त्यांतील लोक ज्यास आपल्यांत

* आमच्या इकडे पूर्वी वर्णाश्रमधर्मे म्हणून जे सांगितले आहेत, त्यांतलाच गिल्ड हा प्रकार होता असे वाटते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र, अशा चार वर्णांत उत्पन्न झालेल्या माणसांनीच ती ती कामे करावी, असा धर्मशास्त्रकर्त्यांनी, म्हणजे त्या वेळच्या कायदे करणाऱ्यांनी, निर्बंध करून टाकिला होता. ब्राह्मणांनी लिहि-
ण्याच, वेदपठणाचे, किंवा विद्यागर्भे काम करावे, हुन्नर करू नये; क्षत्रियांनी शस्त्र-
धारणाचे काम करावे, वैश्यांनी उदीम (व्यापार) करावा; व शूद्रांनी कृषिकर्म करावे अशा प्रकारची ही व्यवस्था अगदी ठरलेली होती. ब्राह्मणांनी वैश्यांचे काम करू नये, किंवा वैश्यांनी शूद्रांचे काम करू नये अशी समजूत होती. वेदकालचा इतिहास पहाता, त्या काळी, लोहार, सुतार, रथकार, सोनार, नावाडी कोळी परीट वगैरे अनेक धंदे करणारे लोक होते, असे दिसते. तथापि चार वर्णांशी ही व्यवस्था पुढल्या काळी ठरली असावी, असे वाटते. राज्यकांतीस अनुसरून व व्यवहाराच्या सोईकडे लक्ष देऊन लोक अनेक धंदे करू लागले, कालमान फिरल्यामुळे पहिले सगळेच मान फिरले हे जरी खरे आहे, तथापि अजूनही आमच्या लोकांची अशी समजूत आहे कीं जो मनुष्य ज्या धंद्याच्या लोकांत किंवा कुटुंबात जन्म पावला असेल त्याने तोच धंदा केला पाहिजे. दुसरा करिता कामा नये. आमच्याइकडे वाहिवाट किंवा लोकखुडि वगैरे कायदा अशी स्थिति असल्याकारणाने पूर्वीची वर्णाश्रमधर्माची व्यवस्था किंवा नंदाची व्यवस्था बऱ्याच अंशाने अजून कायमच आहे, असे झटले तरी चालेल.

शनिवार ता० ३१ माहे आश्वि रोजी सायंकाळी बडोदे येथील राजवाड्यांत श्रीमंत सरकार महाराज साहेब यांचे समक्ष संकेतधर मठाचे श्रीमदजगद्गुरूचे आभिन वे. शा. सं. रा. रा. एकसंवेकर शास्त्री यांनी 'वैशान्त' या विषयावर मुखाव्य भाषण केले. ते ता० ७ सप्टेंबर १९०१ चे 'सयाजीविजय' पत्रांत दिले आहे. त्यापैकी काही भाग जातिभेद या विषयासंबंधाचा असून संग्रहणीय वाटल्यावरून खाली दिला आहे. वेदाध्ययनाच्या अधिकाराविषयी बोलत असतां शास्त्रीबाबा म्हणाले—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व "शूद्र हे चार वर्ण वेदांत कोठे आढळल्यात येत नाहीत, असे कांहीं लोकांचे म्हणणे आहे.—त्यांस—'ब्राह्मणोऽस्य

घेतिल त्यां शिवाय त्याच्या स्थलसीमंत दुसऱ्या कोणाम तो धदा किवा हुन्नर करिता येत नसे. कोणताही एखादा महत्वाचा हुन्नर चालविणं झाल्याम, कायदे करणारांनी किवा अधिकाऱ्यांनी ठरविलेल्या पद्धतींनी किवा रीतींनीच करावा लागत असे. आपला धदा चालविण्याच्या कामात किवा पद्धतीत सुधारणा केल्यावद्दल, किवा एखादी नवी युक्ति काढल्यावद्दल, कित्येक कारागृहात पडले, अशीही पुष्कळ उदाहरणे त्या काळच्या इतिहासांत सापडतात. अशी ज्या ठिकाणी स्थिति होती, त्याच यूरोपवंडांत अलीकडे, विशेषकरून ज्या देशाच्या यांत्रिक सुधारणांनी फायदा झाला आहे, त्या देशात वर सांगितलेल्या

मुखमासीत बाहुराज्यः कृत उरुतदस्य यद्वैश्यः पद्व्या शूद्रोऽभजायत—इत्यादि श्रुतींत वर्णिले आहे, असे उत्तर आहे. पण यावर पुन जर कोणी अशी शंका घेईल की, वेदांत तीन भाग आहेत. त्यातील प्रथम भाग, सहिता, व पुढचे दोन भाग ब्राह्मण व आरण्यक. त्यांमधीं आरण्यक, क्षत्रजे उपनिषद् प्रथांपैकी छद्मेष्ट्य उपनिषद यात जाबाल ऋषींची कथा आहे. तीत असे आहे की, जाबाल हा कोणी एका बाईचा मुलगा होता. तो ब्रह्मवेत्ते ऋषि याचेकडे आपणास वेद शिक्षणाचा अधिकार मिळावा, क्षत्रजे आपले उपनयन व्हावं, अशी प्रार्थना करण्यास गेला. तेव्हा, ऋषींनी त्यास उत्तर दिले की, 'तुझे गोत्र कोणतें आहे तें तुझे आईबापास विचारून ये क्षत्रजे तुझे उपनयन करू' मुलगा परत गेला. त्याने आपल्या आईस विचारिले की, 'ऋषी महाराज क्षत्रजात की तुझे गोत्र सांग क्षत्रजे उपनयन करू. करिता माझे बापाचे बापाचे नाव काय तें मला सांग.' आई क्षणाली; 'मी फार दिवस परिचारिणी होव्ये. माझे तारुण्यात तूं मला झालास. यामुळे तू अमक्यापसूनच मला झालास असे निश्चयपूर्वक सांगता येणे मला शक्य नाही. माझे नाव जबाला आहे. करिता ऋषींना तू तेच सांग' त्याप्रमाणे त्याने केले. त्यावरून ऋषी क्षणाले, 'सत्य हकीकत सांगणारा यास ब्राह्मणच क्षत्रावें, करिता तुझे उपनयन करण्यास हरकत नाही,' असे क्षत्रज त्यांनी त्यास उपनीत केले. करिता हल्ली ज्याप्रमाणे प्रचारात जाती आहेत तशा त्या वेळी असल्या तर पाहिजे त्याचे उपनयन करून त्यास वेदाध्ययन सांगता आले असते. यावरून 'ब्राह्मण' क्षत्रजे ब्रह्मज्ञाना, 'क्षत्रिय' क्षत्रजे आपले बाहुबलाने जो सर्वांचे रक्षण करितो तो, 'वैश्य' क्षत्रजे पुष्कळ द्रव्य असून क्रयविक्रय करून व्यवहार करितो तो, व त्या तिन्ही वर्णांजवळ केवळ परिचर्याकूप नोकरी करून असणारा तो 'शूद्र'

मतांच्या अगदी विरुद्ध प्रकारची मंत आजकाल आढळतात ! कलाकौशल्येचे काम कोणी करावे, व ते कोणत्या पद्धतीने करावे, कोणत्या पद्धति चांगल्या व कोणत्या पद्धति वाईट, वगैरे गोष्टी पूर्वीच ठरवून टाकण्याच्या भानगडीत, आजकाल कायदा व सरकार मुळाच पडत नाहीत. तर, या गोष्टी प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वतंत्र विचारावर व आवडीनिवडीवर सोपवितात. आमच्या या देशात (इंग्लंडात) हजेर काम करणाऱ्या लोकांनी, प्रथम एखाद्या प्रसिद्ध कारागिराजवळ कांही दिवस तरी उमेदवारी केलीच पाहिजे, असा जो एक कायदा होता, तोही बऱ्याच दिवसांपूर्वी रद्द करण्यात आला. त्याचे कारण एवढेच

होय. यावरून ब्रह्मवेत्ता हा मुख्य असल्यामुळे त्यास मुखस्थानत्व दिले. बाह्यबलवान हा ब्रह्मवेत्त्यापेक्षा किंचित कमी प्रतीचा समजून त्यास बाहुस्थानत्व दिले. त्याहीपेक्षा खालच्या प्रतीचा क्रयविक्रय करणारा वैश्य हा असल्यामुळे त्यास उरुस्थानत्व दिले. आणि श्वशूरा जो शूद्र तो सर्वांचे खाला राहणारा म्हणून त्यास चरणस्थानत्व दिले, असे मानणे माग येईल. अशी शका घेतल्यास त्यास उत्तर-असे जरी मानिले, तरी हल्ली प्रचारांत असलेला वर्ण-विभाग तो श्रुतीचे कालापासून झाला आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण, स्मृतीचे पूर्वी कधी महाज्ञानी असल्यामुळे त्याची योग्यता फारच मोठी होती व तशा मोठ्याचे कुलाचा विचार करू नये. परंतु पुढे लोक अज्ञानी झाल्यामुळे प्रस्तुत चालत असलेला वर्ण विभाग असणे योग्य दिसल्याने मन्वादि स्मृतीत तो विभाग आढळून येतो. व 'यन्मनुर्वदत तद्वेषजं' अशा वचनावरून त्यास प्रामाण्य तर आहेच. करितां हल्ली प्रचारांत असलेले जे ब्रह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या वर्णांस तर वेदाधिकार निर्विवाद आहे आता शूद्रांना मात्र वेदाचा अधिकार नाही असे स्मृत्यादि ग्रंथावरून दिसते. व सर्व मनुष्य मात्र ब्रह्मज्ञानाचे अधिकारी आहेत असे ऐतरेयादि श्रुतीवरून सूचित होते. कारण, ऐतरेयोपनिषदात पुरुषशब्दोपलक्षित जी मनुष्य योनि ती निर्माण केल्याने आपण इतार्थ झाला, असे परमेश्वराने मानिले आहे, याचे कारण निर्माण कर्त्याचे स्वरूप जाणणारी ती योनि असल्यामुळे त्यास ती निर्माण केल्याने कृत्यकृत्यता वाटली. हल्लीचे रूढीत असलेल्या नियमाप्रमाणे जरी शूद्रांस वेद म्हणण्याचा अधिकार नाकबूल केला तरी वेदाचे तात्पर्य समजून ब्रह्मज्ञान मिळवून कृतकृत्य होण्याचा अधिकार त्या शूद्रांसहि आहे हे उघड होत आहे; व त्यामुळेच शूद्रांतही काही ब्रह्मज्ञानी होऊन गेले. ”

की, कोणतीही कला, किंवा कोणताही धंदा शिकण्याकरितां एखाद्या हुशार कारागिराजवळ राहून, कांही दिवस उमेदवारी करणे अवश्यच असेल तर, ही आवश्यकताच त्यास तसे करण्यास भाग पाडील. गुरुमुखाग्वेरीज व गुरुनिर्देशाः एखाद्या विद्यार्थ्यास एखादी विद्या येण्यासारखी स्वरोस्वर नसेल तर, विद्यार्थी आपण होऊनच गुरुजवळ राहील, व त्याच्या घरी राहून उमेदवारी करील, हे उघड आहे. त्याबद्दल कायदा करण्याची जरूर नाही. हे प्रमेय अलीकडील लोकांच्या चांगले ध्यानात येऊन गेले आहे. जुनी समजूत अशी होती की, व्यक्तिमात्राच्या आवडीनिवडीवर फारच थोड्या गोष्टी सोप-विण्यासारख्या आहेत. या समजूतीमुळे ज्या गोष्टी लोकांच्या हिताच्या आहेत व ज्या त्यांनी अमृक रीतीनेच केल्या पाहिजेत, असे त्यांस वाटे, त्या, आपण त्याहून जानाने श्रेष्ठ आहो व शहाणे आहे असे समजून, त्याच्या हिताकरितां ह्मणून सत्ताधीश ठरवून टाकीत. त्यांस असे वाटे की, ज्याचा तो स्वतंत्र असल्या तर, तो आपल्या कामांत ग्वचित चक करणार ! परंतु ही समजूत अलीकडे बदलून गेली आहे. अलीकडल्या लोकांची अशी पक्की समजूत होऊन गेली आहे की, ज्या कामांत व्यक्तिमात्राचे स्वतःचे हिताहित आहे, त्या कामांत जो तो आपापला मुग्त्यार असावा, व असे असले तरच गोष्टी व्हावयाच्या तशा व्यवस्थित होतात. ही समजस कल्पना एक हजार वर्षांच्या अनुभवाचे फल होय, हे लक्षांत ठेविले पाहिजे ! ही कल्पना लोकांच्या ध्यानांत येण्यास बराच काल लागला, ही गोष्ट खरी त्याचप्रमाणे, या कल्पनेविरुद्ध जितक्या ह्मणून दुसऱ्या कल्पना सुचल्या तितक्या सर्वांचा लोकांनी अनुभव घेऊन पाहिला. त्यांचा परिणाम हितावह झाला नाही. तेव्हां, मग ही कल्पना कायम झाली ! हल्ली सुधारलेल्या व ज्ञानसंपन्न राष्ट्रांत निदान कारागिरीच्या कामांत तरी,

वर सांगितलेला सिद्धांत किंवा नियम चांगल्या प्रकारे ठरून गेल्या-
 मारखा आहे. यामुळे, ज्याला जो धंदा करावासा वाटेला त्याला तो
 करण्यास हल्ली कोणीही प्रतिबंध करित नाही. काम करण्याच्या
 ह्मणून जितक्या पद्धति आहेत, तितक्या चांगल्याच असतात; अथवा
 प्रत्येक कामांत सर्व माणसे मारखाच शहाणी असतात, असे कोणीही
 समजस मनुष्य ह्मणणार नाही. तरी, सांप्रत बहुतेक लोकांची अशी पक्की
 समजूत होऊन गेलेली आहे की, या गोष्टी ज्याच्या त्याच्या खुपीवर सो
 पाविल्या असतां, ह्मणजे, ज्यास जो धंदा आवडेल त्यास तो करू दिला
 असतां, काम करण्याच्या उत्तमोत्तम व नव्यानव्या पद्धति निघून,
 ज्या लोकांस जी कामे उत्कृष्ट करिता येतील, त्यांच्याच हातांत ती
 कामे जातील. उदाहरण, ज्याचे वाहु सशक्त आहेत, अशाच मनु-
 ष्याने घिसाड्यांचे काम करावे, दुसऱ्या मनुष्याने करू नये, असे
 कायद्याने ठरविण्याची जरूर आहे काय? धंदा निवडण्याची मुभा
 ठेविल्याने, शरीराने बळकट व वाहूनी सशक्त असे जे लोक नसतात, ते,
 लोहाराचे काम न पत्करितां, जे काम त्यांस योग्य असेल व जे काम
 त्यांस चांगले करितां येईल, तेच काम पत्करिताल हे उघड आहे. याच
 मताला अनुसरून अलीकडच्या लोकांस असेही वाटू लागले आहे
 अमुक लोकांनी अमुकच कामे करावी व अमुक कामे करण्या
 लोक अयोग्य आहेत, असे पूर्वीच ठरवून टाकणे, हे, रा
 अधिकाऱ्याची जी योग्य मर्यादा आहे, तिचे उल्लंघन
 आहे. ह्मणजे, हे काम सरकारचे नाही. अशा कामां
 घालणे, ह्मणजे 'अव्यापारेषु व्यापारः' असा प्रकार
 माणसे अमुक गोष्टी करण्यास अयोग्य आहेत,
 कांहीं योग्य कारणे असली, तरी ती सर्वत्र
 असे नाही. कांहीं गोष्टीमध्ये ती चांगली

काही गोष्टीमध्ये मुळाच लागू पडणार नाहीत. यासाठी, ज्या ठिकाणी ती मुळाच लागू पडणार नाहीत, त्या ठिकाणी निवळ अन्याय केल्यासारखे होईल. आपल्या स्वतःच्या फायद्याकरिता, मनुष्यांनी आपापल्या बुद्धीचा उपयोग अनियंत्रितपणे करून धेण्यास प्रतिवध केला असता, त्यात, व्यक्तिमात्राचे व एकदर समाजाचे पुष्कळ नुकसान होणार आहे. ज्या कामास मनुष्ये म्शरोखर अयोग्य असतील, त्या कामांत त्यांनी पडू नये, ही गोष्ट बहुधा आपोआपच होत असते. मनुष्याच्या वर्तनाचे जे सामान्य नियम असतात त्या नियमांनीच, आपल्या इष्ट हेतु सिद्ध होतो. कारण, असे पहा की, ज्या कामास जो मनुष्य अयोग्य आहे, ते काम करण्याचा जरी त्याने यत्न केला, तथापि त्यात आपणास यश येत नाही असे पाहून, तो आपण होऊनच ते काम सोडून देईल. असे आहे तर, योग्यायोग्यतेचा विचार करण्याची सरकारास मुळाच अपेक्षा रहात नाही, हा सर्वसाधारण नियम मोठ्या महत्वाचा असून तो नेहेमी लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

१४. अर्थशास्त्राचे आणि व्यवहारशास्त्राचे हे साधारण तत्त्व जर खरे नसेल; आपले इष्टमित्र व आप्त यांची सल्लामसलत घेऊन, आपल्या विचारास योग्य वाटेल तो धडा पतकरण्याचे काम, कायदा व र यांचेपेक्षा ज्यांचे त्यास चांगले कळत नसेल, तर हे वर सांगितले व जितके लौकर सोडून देतां येईल तितके हितावह नव्हे काय? एवढे कामांत सरकारांनी नियम करून टाकावयाची व अमुक क मनुष्ये योग्य आहेत, किंवा अयोग्य आहेत, हे ठरविण्याची, १ हंती, तिचेच पुनः अवलंबन करावे, हेच बरे ! परंतु, यदिष्ट केलेले मत जर खरे असेल, तर ते खरे आहे असें वर्तन केले पाहिजे. वरिष्ठ प्रतीच्या घराण्यांत या गरीबाच्या कुळांत जन्मास येणे, हे केवळ

त्याच्या दुर्दैवावर लादून, त्याने अमुक अमुकच हलकी सलकी कामे करावी असा ठराव करणे जितके अन्यायाचे होणार आहे, तितकेच, कोणताही प्राणी पुरुषजन्माला न येता मुलीच्या जन्माला आला असता, त्याच्याविषयी असा विलक्षण कायदा करणे, अन्यायाचे होणार आहे. त्याचप्रमाणे, अद्रुची किंवा प्रतिष्ठेची बहुतेक कामे, तिला फक्त ती मुलगी आहे ह्मणून करण्याची मनाई करणे, हेही तितकेच अप्रयोजक व जुलमाचे होणार आहे. हल्ली पुरुषाच्याकरिता राखून ठेविलेले म्हणून जे हुद्दे किंवा जी कामे आहेत, ती करण्याविषयी स्त्रियापेक्षा पुरुषाचे अधिक योग्य आहेत, अशा संवधाची जी पोकळ बडबड ऐकू येते, तितकी जरी सर्व कवळ केली तरी, हल्ली पार्लमेण्ट सभेचे सभासद होण्याच्या संवधाचा जो कायदा ठरविला आहे, तो जसा अन्यायाचा व मूर्खपणाचा, तशीच हीही गोष्ट अन्यायाची आहे. या स्थानिक स्वराज्याचे सभासद निवडण्याचा कायदा जर मूर्खपणाचा असला, तर त्याचा कसा परिणाम होतो तो पहा. समजा की, सभासद होण्याला सर्वथा योग्य असा एकच मनुष्य बारा वर्षांतून एकदां जरी निवडला गेला नाही, तरी देखील, असे होण्याने जगाचे नुकसान होण्याचा संभव असतो. बरे, अयोग्य किंवा नाला हजारां माणसे जरी निवडली गेली नाहीत तरी, त्यात विडो नाही. कारण, अशी कल्पना करा की, निवडणारी किं जी मंडळी असते तिची स्वाभाविक रचना किंवा की, नालायक म्हणून जितकी माणसे असतील, ति वयाची ! अशी माणसे पैशापासरी देखील मिळत व कठीण कामे करण्यास योग्य अशी माणसे मग ज्यातून निवड व्हावयाची, त्यांची किततीही मोठे असले व निवडणुकीच्या

होतील तितक्या कमी टाकल्या, तरी आपणाम पाहिजे तशी माणसे मिळण्याचा सभव नमतो. तेव्हां निवडणुकीचे क्षेत्रच जर आपण आकुचित * किंवा मर्यादित केल्या—हणजे, ज्या माणसांतून निवडणूक करावयाची, त्याच्या सर्वधाने अशा अधिकाधिक निरर्थक अटी आपण घातल्या—तर त्याचा परिणाम असा होतो की, हुशार व योग्य असे माणूस प्रसंगी निवडले जात नाही. आणि ते निवडले गेले नाही म्हणजे, अशा माणसाचे हातून समाजाचे कल्याण होण्याचा जो सभव, जो सुसंधि, त्याला मात्र समाज मुक्ततो. बरे, इतके होऊन नालायक किंवा अयोग्य माणसे समाजाचे गळ्यांत जी पडावयाची ती शेवटी पडतातच !

१५. बहुतेक मुधारलेल्या राष्ट्रांमधून जे कायदेकानू आहेत, त्यांचे रून पहातां, मनुष्य जन्मास आल्यावर त्याने अमुक काम करू नये, किंवा अमुक अमुक हुद्दा करण्याला तो नालायक आहे, अशा तऱ्हेचा

* हे प्रमेय आमच्या इकडील एक व्यावहारिक उदाहरण दिले अमता अधिक स्पष्ट होईल. ब्राह्मणामध्ये कोंकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे, असे जे स्थलपरत्वे भेद झाले आहेत, व बेटीव्यवहार करावयाचा नाही, अशी जी चाल पडली आहे, तिच्यामुळे योग्य किंवा मनासारखे स्थळ मिळण्याला केवटी पंचाईत पडते, याचा बहुतकरून सर्वांस अनुभव असेलच. बहुधा असे आढळण्यात येते की, ज्या मानाने उहान, त्या मानाने अडचणी अधिक येतात व पाहिजे तसे मनासारखे स्थळ नाही. याचे मुख्य कारण निवडणुकीच्या क्षेत्राचा अकंभिताना होय. ही चाल बंद केली असतां या संबंधाच्या अनेक अडचणी दूर होतात, असे साम्राज्ये त्याबद्दल विशेष कोणी विचार करीत नाही, ही शोचनीय देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे हा जो भेद आहे, तो नाहीसा करणे, तसे करणे अशक्य होत नाही. अशाविषयी थोमस शंकरापला अभिप्राय दिला आहे. हे आमच्या वाचकांस विदित असेलच. की, ज्या क्षेत्रातून कोणतीही माणसे निवडून काढावयाची, ते क्षेत्र गामुळे काहीं कृत्रिम अडचणी उत्पन्न करून संकुचित केले, तर नुकसानच होणार असे समजावे. प्रस्तुत स्थिती हेच तत्त्व याचा निबंधकार यांचा हेतु आहे.

कायदा कोणत्याच देशात नाही. या गोष्टीला फक्त दोन अपवाद आहेत. एक स्त्रियांचा व दुसरा राजाचा. राजपदाच्या सबधाने अजून अशीच चाल आहे की, राजपद प्राप्त होण्यास राजकुळांत जन्म घ्यावा लागतो. राजघराण्यांवेरीज कोणत्याही मनुष्याला गादीवर वसण्याचा मुळीच हक्क नाही. आणि राजघराण्यांतील जरी एखादे मनुष्य असले, तरी त्यास वंशपरंपरेच्या व वारसाच्या हक्काने राजपद प्राप्त होते, दुसऱ्या कोणत्याही साधनाने होत नाही. एक राजपदा-खेरीज इतर सर्व प्रतिष्ठेची व मानमान्यतेची कामे, पुरुषजार्तापैकी प्रत्येक व्यक्तीला करण्याची मुभा असते. यांपैकी पुष्कळ अधिकार केवळ द्रव्याच्याच योगाने प्राप्त होण्यासारखे असतात, हे खरे. तथापि, द्रव्य संपादन करण्याचा यत्न पाहिजे त्यास करण्याची मुभा असते. आणि त्याप्रमाणे अगदी गरिबापासून निवळ मेहनतीने द्रव्य संपादन करूनच श्रीमंत झाल्याची पुष्कळ उदाहरणे आढळतात. आतां, अशी स्थिती प्राप्त होण्यास दैवाच्या प्रतिकूलतेमुळे पुष्कळ अनिवार्य अशा अडचणी येतात, ही गोष्ट खरी आहे. तथापि, अमुक प्रतिष्ठेची कामे अमुक पुरुषांनी करू नये, अशा प्रकारचा कायद्याचा प्रतिबंध, पुरुषजार्तापैकी कोणत्याही व्यक्तीला कोठेही नाही. म्हणजे, कायदा किंवा लोकमत हे, स्वाभाविक अडचणीत कृत्रिम किंवा बुद्ध्या करून ठेविलेल्या अडचणीची भर घालीत नाही.*

* पत्नीचा तरुण मुलीचा पति, तिच्या दुर्दैवाने एखाद्या रोगाने किंवा अरु-
घाताने मृत होणे, ही तिच्या सुखाला स्वाभाविक अडचण झाली. म्हणजे, त्या
गोष्टीस माणसाचा इलाज नसून, 'देवाची मर्जी' असे म्हणतात. परंतु, तिला कुरूप
करणे, उत्साहाचे वेगळे वेळी तिला मिरवण्यास प्रतिबंध करणे, तिला उद्देशून मर्मभेदक
भाषण करणे, वेगळे लोकमतसंबंधाच्या किंवा कायद्याच्या ह्या कृत्रिम अडचणी, असे
समजावे. निबंधकाराचा हेतु एवढाच आहे की, दैविक किंवा अमानुष गोष्टींमध्ये
मनुष्यकृत गोष्टीची भर पडून मनुष्यप्राण्यांच्या सुखाचा न्याघात होतो. तो टाळवेल
तितका टाळावा.

मी वर सांगितले आहे की, सदरील नियमास राज्याधिकार हा एक अपवाद आहे. पण हा अपवाद आहे, ही गोष्ट प्रत्येकजण बोलून चालून कवळ करितो. या आधुनिक जगामध्ये ज्या रीतीभाती, किंवा जे व्यवहार चालू आहेत, जी तत्वे सर्वमान्य आहेत, त्याहून भिन्न अथवा त्यांस विरोधी अशी राज्याधिकाराची एकच गोष्ट आहे. परंतु ही व्यवस्था काही विशेष कारणाकरितां सर्वांना जाणूनवृत्तून पसंत केल्यासारख्या आहे. त्या व्यवस्थेच्या आवश्यकतेविषयी भिन्नभिन्न व्यक्तींचा व भिन्नभिन्न राष्ट्रांचा अभिप्राय निरनिराळा पडतो हे खरे. तथापि, राज्यतंत्रे चालविण्याचा जो थोर अधिकार, तो, काही विशेष कारणाकरिता, समाजांनं पाहिजे त्या माणसास मिळण्यासारख्या ठेवला नसून, जन्मतः जो राजकुलाने उत्पन्न झाल्या असेल, त्यालाच देतात. ही गोष्ट साधारण नियमास उघड उघड अपवादक आहे, अशी त्याची पक्की समजूत असते. आणि, असे आहे तरी, आलीकडील सर्व स्वतंत्र राष्ट्रे अनेक युक्तिप्रयुक्ति करून हा अपवाद नांमनाही गोष्ट करून ठेवितात. हाणजे, राजाच्या अधिकाराचे अनेक अटींनीं असे चमत्कारिक बंधन करून टाकतात की, तेणेकरून राजाकडे तो अधिकार फक्त नावाला असून त्याच्या हातात खरोखर काहीच सत्ता रहात नाही. तो अधिकार खरोखर कामान्याकडे असतो. त्याच्याच हातात खरी सत्ता असते.* यामुळे, कामान्याचा किंवा प्रधानाचा

* प्रस्तुत संबंधानें प्रत्यक्ष इंग्लंडचे उदाहरण मनात ठेवण्यासारखे आहे. इंग्लंडचा राज्यतंत्रे नावाल. इंग्लंडची राणी व्हिक्टोरिया हिच्या हातात होती, किंवा तिच्या मुलगा एडवर्ड याचे हातात आहेत परंतु, वास्तविक राज्याचा सर्वोच्चार प्रजेचे प्रतिनिधि, ज्यास 'होय् ऑफ् कामन्स' असे म्हणतात, त्यांचे हातात होता व आहे. त्या प्रतिनिधींचा अप्रणी असा एक पुरुष असतो. उदाहरण, पामस्टर्न्, डिस्बेरी, ग्ल्याड्स्टन्, साय्स्बरी, डेव्हादि. आतां, यद्यपि इंग्लंडचा राजा होण्याचा अधिकार प्रजेपैकी पाहिजे त्या मनुष्यास नसत, तथापि प्रजेच्या संबंधानें पाहिले असता, या गोष्टीचे महत्त्व फारसे नाही. कारण

दुहा पुरुषजातीच्या व पूर्ण वयात आलेल्या एकंदर प्रजेपैकी पाहिजे त्यास मिळण्यासारख्या असतो. निदान कायद्याचा तरी मुळीच प्रतिबंध नसतो. तेव्हां, मोठे अधिकार मिळविण्याची जन्मापासूनच नालायक ठरविलेली अशी माणसे हाटली हणजे, एक फक्त स्त्रिया मात्र रहातात. अशा प्रकारचे हे उदाहरण, आलीकडच्या मन्वत-
गस अगदीच विसगत दिसते. या उदाहरणावरील दुसरे चमत्कारिक उदाहरण कोठेही दृष्टीस पडत नाही. कारण, असे पदा की, एकंदर मानव जातीपैकी निम्न्या माणसास या अन्यायाचे परिणाम भोगण्यास लावणे, व समाजाची मोठमोठी कामे करण्याचा अधिकार चालविण्याविषयी जन्मादारभ्यच त्यास अपात्र ठरवून टाकणे, ही किती वाईट व दुःखाची गोष्ट आहे वरे? त्याने कितीही मेहनत केली, अथवा संपत्ति मिळविली, कितीही विद्या संपादित केली, व तो कसाही

खरोखर बहुतेक सत्ता कारभाऱ्यांचेच हातात असते. हा कारभार पुरुषप्रजेपैकी अगदी गरीब स्थितीतल्या मनुष्यासही आपल्या साहाय्याने प्राप्त करून घेता येतो. राजाचे ठिकाणी कारभारी नेमण्याचा प्रकार आज बरेच दिवस फ्रान्स व अमेरिका याजमध्ये चालू आहे. या दोन देशात राजा म्हणून कोणा नसून, ब्याला प्रेसिडेंट (कारभारी) असे म्हणतात, तोच बहुधा राजासारखा असतो. अमेरिकेत जॉर्ज वॉशिंग्टनपासून आजपर्यंत वेळेवेळीं राज्यकारभार वाहणारे जे जे प्रेसिडेंट किंवा राड्यधुरधर होऊन गेले, ते बहुतेक अगदी गरीब स्थितीतलेच होते, व ते केवळ आपल्याच बुद्धिसामर्थ्याने वाढले होते. पृथ्वीच्या पाठीवर ज्ञानसंपन्न व सुभारलेली अशी जी राष्ट्रं आजकाल आहेत, त्यांच्यामध्ये एक मुख्य सर्वसाधारण तत्त्व सर्वसामान्य होऊन राहिले आहे. ते हे की, पुरुषजातीपैकी कोणीही असो, केवळ जातीवरून किंवा कुळवरून, देशांतील मोठमोठे अधिकार चालविण्याविषयी कोणताही पुरुष नालायक किंवा अपात्र असे मानित नाहीत. तेव्हा मि० मिल्ल साहेबांचे हणणे इतकेच की, या योग्य व हितकर अशा नियमास स्त्रियांची अपात्रता अपवादक आहे, हे चागले नाही, योग्य नाही व न्याय्यही नाही. त्याच्या म्हणण्याचे तात्पर्य एवढेच की, लिंगभेद मनात न आणिता 'गुण पूजास्थानं गुणिसु न च लिङ्ग न च वय' याच न्यायाचे अवलंबन सर्वांनीं करावे व हीच गोष्ट सर्वांस अत्यंत अपेक्षार आहे.

बुद्धिसामर्थ्याचा असला तरी, दुर्दैवाने त्याम स्त्रीजन्म प्राप्त झाल्यामुळे त्या मनुष्यप्राण्याचा काहीच इलाज चालू नये, असा निर्वध समाजाने करून ठेवणे, केवढे भयंकर व अन्यायाचे आहे ! थोड्या दिवसापूर्वी धर्मसवधाने चिकटणारी अपात्रता पुष्कळांच्या आड येई व अजूनही बऱ्याच ठिकाणी येते, असे आढळते. पण तीही बहुतेक सुधारलेल्या देशात नाहीशी करण्याचे साधन असते. ते हे की, धर्मांतर करणे. ज्या ठिकाणी मोठा अधिकार मिळण्यास त्या मनुष्याचा धर्म त्याच्या आड येत असेल, तेथे त्या मनुष्याने धर्मांतर केले ह्याने, त्यास तो अधिकार मिळण्यास प्रत्यवाय रहात नाही. इंग्लंडांत व यूरोपांत माव धर्मसवधामुळे येणारी अपात्रता ही बहुतेक नष्ट झाल्यासारखीच आहे.

१६. तेव्हा, आलीकडील लोकव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांची परवशता, किंवा स्त्रीजातीचे व्यावहारिक पारतन्त्र्य, केवळ अपवादोपासक होऊन राहिले आहे. मी १०१ जे काही तत्व, किंवा जो कांहीएक सामान्य नियम, त्या नियमाचे धडधडीत उल्लंघन होत असल्याचेही हे एकच उदाहरण आहे. जुने आचारविचार इतर सर्व वावरीत लयास गेले असता, त्यांतले अवशिष्ट हे एवढेच शुक्लकाष्ठासारखे मागे राहिले आहे. दिवसेंदिवस सुधारणेचे पाऊल पुढे आहे, असा आपण जो मोठा डौल मिरवितो, त्याचा क्षणभर विचार केला, व स्त्रियांची परवशता जी दृष्टीस पडते तिचाही विचार केला तर, या दोन गोष्टींची विसंगतता पाहून, जो कोणी स्वऱ्या कळवळ्याचा असेल, ज्याला मनुष्याच्या स्वभावाची प्रवृत्ति स्वरोप्वर कळत असेल, त्याला फारच नवल वाटे. या विसंगततेपासून अनुकूल असे प्रथमदर्शनी एकच अनुमान निघते. आणि ते अनुमान चालू असलेला जो प्रचार, किंवा जी रुढि, तिला स्वर्चीत घातक आहे. यामुळे, राजसत्तात्मक व प्रजाम- सत्तात्मक या दोन प्रकारच्या राज्यपद्धतीपैकी चांगली कोणती, असा

प्रश्न निघाला असतां, त्या प्रसंगी जो परिणाम होत असतो, तसाच परिणाम प्रस्तुतसवधानेही झाला पाहिजे.

१७. निदान येवढी तरी गोष्ट लोकांनी कवळ केली पाहिजे. ती ही की, चालू असलेला व्यवहार व लोकांचे ठरीव मत, येणेकरून आपल्या मनास कलुषित न करिता, या गोष्टीचा निर्णय गुणदोषविवेचनपूर्वक वादविवाद करून व न्यायाला आणि नीतीला अनुसरून करावा. मानवजातीच्या इतर सामाजिक व्यवस्थांमध्ये जसा विचार होतो, ह्मणजे, एकदर मानवजातीला अत्यंत हितावह असे प्रचार किंवा अशा रूढि कोणत्या, या गोष्टीवर जसा तो निर्णय अवलंबून असतो, त्याचप्रमाणे प्रस्तुत सवधानेही, लिंगभेद मनांत न आणिता एकदर मानवजातीच्या हिताहिताचा विचार केला पाहिजे. वाद करणे तो स्वरेपणाने केला पाहिजे. तो करीत असताना या विषयाच्या मूळ पायाजवळ गेले पाहिजे. केवळ काही तरी डळमळीत व पोकळ गोष्टी मागून तो होता कामाचा नाही. उदाहरण, उर्गाच आपला सर्वसाधारण एक सिद्धांत ठोकून दिला की, प्रस्तुत चालू असलेल्या प्रचाराच्या तफेंने मानवजातीचा अनुभवच साक्ष देत आहे. ह्मणजे, स्त्रीजातीची परतत्रता लोकांनी अनुभवपूर्वक व विचारपूर्वक ठरविलेली आहे. हे पोकळ ह्मणणे मुळाच उपयोगाचे नाही. लोकांनी जोपर्यंत एकाच मार्गाचा अनुभव घेतला आहे, तोपर्यंत दोन मार्गांपैकी कोणता स्त्री चालला, या गोष्टीचा निर्णय लोकांनी अनुभव घेऊन ठरविला, फेमे ह्मणतांच येणार नाही. स्त्रीपुरुषांची समानता प्रतिपादन करणारे ह्मण, केवळ कल्पनेच्याच आधारावर आहे, असे जर कोणी ह्मणेल तर घाले, विरुद्ध मताचा पायाही केवळ कल्पनेवरच रचला आहे, ही हवेतही लक्षांत ठेविली पाहिजे. प्रत्यक्ष अनुभवाने येवढीमात्र एक ठेव मिद्ध झाली आहे की, स्त्रियास पारतंत्र्यात ठेवून माणसं अजून

जगली आहेत ! फारफार तर आणखी असेही ह्मणता येईल की, हल्ली आपणांस दृष्टिगोचर होत असलेल्या उत्कर्षाच्या स्थितीप्रत ती पोचली आहेत ! परंतु हा उत्कर्ष किंवा ही सुधारणा, स्त्रिया स्वातंत्र्यांत असल्या तर झाली नमती, व पागतच्यात आहेत ह्मणूनच झाली आहे, अशा प्रकारचा अनुभव लोकांनी घेतला आहे काय ? नाही. अनुभव आहे तो उलट असा आहे की, सुधारणेचे पाऊल जसजसे पुढे सरकत जाते, तसतशी स्त्रियांची सामाजिक स्थितीही सुधरत जाते. आणि, यावरूनच इतिहासकार व तत्ववेत्ते यांनी निर्विवाद असा सिद्धांत ठरवून टाकला आहे की, कोणत्याही देशाची उन्नति किंवा अवनति, त्या देशातील स्त्रियांच्या उन्नत किंवा निकृष्ट स्थितीवर अवलंबून असते. मानवी प्राण्याचा पहिल्यापासूनच इतिहास पाहिला, तर दिवसानुदिवस स्त्रियांची स्थिति सुधारता सुधारता ती पुरुषांच्या बरोबरीला येऊं पहात आहे. येवढ्यावरून त्या, पुरुषांची बरोबरी करतीलच, असे जरी आजला ह्मणतां आले नाही, तरी बरोबरी करण्याकडे त्यांचा रंगव आहे, एवढे अनुमान ग्वास निघते.

१.८. आता कोणी असे ह्मणतील की, प्रस्तुत पुरुष व स्त्रिया जे धंदे किंवा उद्योग करीत आहेत, ते त्यांस योग्य आहेत, व प्रस्तुतची जी त्यांची स्थिति आहे, ती त्यांच्या स्वभावापासूनच उत्पन्न झालेली आहे. परंतु हे ह्मणणे निरर्थक आहे. मनुष्याच्या बुद्धीचा विचार केला, व साधारण तागतम्यभाव लक्षात ठेविला, तर स्त्रीपुरुषांचा प्रस्तुत जा परस्परसंबंध आहे तो जोपर्यंत कायम राहील तोपर्यंत स्त्रीपुरुषांच्या स्वभावाचे यथार्थ ज्ञान होण्याचा मुळीच संभव नाही. अशी कल्पना करा की, ज्या समाजांत स्त्रिया नाहीत, पुरुषमात्र आहेत : किंवा स्त्रिया आहेत, पुरुष नाहीत ; अथवा, ज्यात स्त्रीपुरुष दोघेही आहेत, परंतु स्त्रिया पुरुषांच्या अधीन नाहीत. अशा प्रकारचे जर निरनिराळे

समाज आपले पहाण्यात आले, तर मात्र प्रत्येकाच्या स्वभावांत मानसिक किंवा नीतीविषयक भेद असल्याची खातरीलायक माहिती मिळेल. हल्ली ज्यास 'वायकाचा स्वभाव' म्हणून म्हणतात, तो केवळ कृत्रिम परिणाम होय. म्हणजे, कांही वावतीत त्याची यद्दच्छेची प्रवृत्ति बलात्काराने प्रतिबध्नात ठेविलेली, व कांही गोष्टीत ती वाजवीपेक्षा फार्जील रीतीने उत्तेजित केलेली, अशासारखा प्रकार झाला आहे. स्त्रियांच्या शिवाय इतर प्रकारची कोणतीही तावेदार किंवा परवश मनुष्य व्या. त्या तावेदारांच्या आपल्या धन्याशी जो संबध असतो, त्या संबधाच्या योगाने, त्याचा मूलस्वभाव सर्वाशी बदलून जाऊन त्याला अगदी भिन्न प्रकारचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे, असे आढळणार नाही. परवश झालेली आणि दाम वनून राहिलेली अर्शा जी माणसे इतिहासात वर्णिलेली आढळतात, त्याजवर स्त्रियापेक्षाही अधिक जुलूम होत असे, असे मानिले तरी, त्याच्या मूलस्वभावापैकी जितक्या भागावर जुलुमाचा किंवा बलात्काराचा परिणाम झाला नाही, तेवढाच भाग पुढे यद्दच्छेने वृद्धिगत होत जाऊन, पदार्थ वृद्धिगत होण्याचे जे नियम आहेत, त्या नियमाम अनुसरून, तोही परिपक्व दशेप्रत पावला, असे आढळेल. परंतु, स्त्रियांच्या वावतीत पाहता असे दिसते की, त्यांचे धनी, क्षणजे पुरुष, त्यांच्या सुखाकरिता व हिताकरिता, त्यांच्या (स्त्रियांच्या) मूलस्वभावाम जाणून वृजून भिन्न प्रकारचे वळण दिलेले आढळते. जसा एखाद्या झाडाचा कांही भाग जोगने वाढावा, किंवा एकाच वाजने त्याच्या फांद्यांचा मोठा विस्तार व्हावा क्षणून, मुद्दाम कांहीतरी युक्त करावी, क्षणजे तेवढ्या अंगालाच अधिक उष्णता द्यावी व अधिक पाणी घालावे; त्याचप्रमाणे, त्या झाडाच्या कांही फांद्या अगदी थडगार हवेत सोडून देऊन, त्याच्या मुळावर मुद्दाम चोहोकडून बर्फ रचून ठेवावे, आणि त्याच्या फांद्या अगदी जाळून भाजून नाहीतशा कराव्या,

अशा व्यवस्थेने त्या झाडाची जी स्थिति होईल, तशीच स्थिती पुरुषांनी स्त्रियांची केली आहे. असे उघड नजरेस येते. पुरुष आपल्या कृत्यांचा परिणाम आपणच विमरतात व वेडगळपणाने आपली अशी गोड समजूत करून घेतात की, स्त्रीरूप वृक्ष यदृच्छेने वाढावा तसाच वाढत आहे: येवढेच नव्हे, तर, त्याचा अर्धा भाग जर वर्षाने आच्छादन टाकिला नाही व अर्धा भाग जर कढत वर्षाने भरलेल्या दौदांत बुडवून ठेविला नाही, तर ते झाड तावडतोव मरल ! या गहाणपणास क्षणाचे तरी काय ?

१९. हा समार व एकरुदर सामाजिक व्यवस्था यात खरी सुधारणा व्हावी असे असेल तर, व तद्विषयक खरी मते व खरे विचार यांची उत्पत्ति व्हावी, व त्याचा प्रसार व्हावा, हे इष्ट असेल तर, या कामांत ज्या अनेक अडचणी आहेत, त्या पैकी एक मोठी जबरदस्त आहे, ती दूर झाली पाहिजे. ती अडचण, मनुष्याच्या वर्तनावर जे अनेक परिणाम घडतात, व मनुष्याच्या स्वभावघटनेची जी अनेक कारणे असतात, किंवा ज्या अनेक बाह्य उपाधि त्या घटनेस कारणीभूत होतात, त्यांविषयी मनुष्याचे अनिवार्य अज्ञान असणे व त्याजकडे दुर्लक्ष करणे ही होय. कोणत्याही माणसाची एका विविक्षितकाळी जी स्थिति असेल, तीच स्थिति स्वाभाविक व नित्याची आहे, अशी लोकांची समजूत असते. परंतु ही मोठी चूक आहे. त्याच्या परिस्थितीचे साधारण जरी ज्ञान आपणास झाले, तरी देखील ती स्थिति त्या माणसांस कां प्राप्त झाली, याचे कारण आपणास स्पष्ट कळते. कर्जाच्या बोजाने शेतकरी हताश, अनुत्साह व निरुद्योगी झाले, असे पाहून 'गेर्लेडांतील शेतकरी स्वभावतःच आळशी आहेत,' असे वेधडक लोक अनुमान करितात ! जेव्हां अधिकारारूढ झालेली मडळी आपली हत्यारं लोकांवरच उचलितात, व ज्या प्रजेने त्यांस अधिकार दिला, त्या

प्रजेसच पीडा देऊ लागतात; तेव्हां सहजच राज्याचा विघाड होतो. एवढ्यावरून फ्रेंच लोक स्वतंत्र व प्रजामत्ताक अशा राज्यास अयोग्य आहेत, असे ह्मणणारे हरीचे लाल आहेतच ! ग्रीक लोकांनी तुर्क लोकांस कसविले, आणि तुर्क लोकांनी ग्रीक लोकांस नुस्ते लुटले, येवढ्यावरून तुर्क लोक स्वभावतःच सत्यप्रिय आहेत, असे अनुमान काही लोक तेव्हाच करितात ! त्याचप्रमाणे, स्त्रिया राज्यकारभारात मुळाच मन घालीत नाहीत, व नडापट्टा करण्यात, किंवा आपली शरीरे शृंगारण्यातच अधिक मन घालितात, येवढ्याच गोष्टीवरून पुरुषाच्या पेशां स्त्रियांचे लक्ष सार्वजनिक व लोककल्याणाच्या कामांत कमी असते, व अशा कामांस स्त्रिया जात्याच अयोग्य आहेत, असा साहसाचा सिद्धांत ठोकून देण्यास तेच तर्कशास्त्री विलकूल मागेपुढे पहात नाहीत ! पूर्वीपेशां हल्ली लोकांस इतिहासाचे ज्ञान अधिक झाले आहे. तेव्हा इतिहासाचा अनुभव पहाता तो काही निराळाच आहे. बाह्य कारणाचा परिणाम मनुष्याच्या स्वभावावर काही विलक्षण होत असतो. आणि, त्या स्वभावाचे प्रकार सर्वत्र एकसारखेच व एकाच स्वभावाचे असतात, अशी जी समजूत आहे, तशी गोष्ट नसून त्या मनुष्यस्वभावास फारच विचित्र व भिन्न भिन्न स्वरूप प्राप्त होतात, ही गोष्ट मनुष्ये सर्वथा विसरतात. इतिहासवाचनापासून लोकांस जो खरोखर उपदेश व्हावा तो हाच. परंतु, हा उपदेश माणसाच्या मनावर ठसणे कठीण आहे, असे दिसते. कारण, ज्याप्रमाणे प्रवासात माणसाच्या मनावर ज्या गोष्टीचे ठसे पूर्वी उमटले असतील, त्याच गोष्टी त्यांस दिसतात, त्याचप्रमाणे इतिहासाध्ययनाचीही गोष्ट आहे. ह्मणजे, इतिहास वाचणाऱ्याच्या मनावरही पूर्वी एकदा जे ठसे बटलेले असतात, तेच कायम रहातात. यामुळे, इतिहासाच्या वाचनापासून जो मुख्य फायदा व्हायचा तो मुळाच होत नाही.

२०. यास्तव, स्त्रीपुरुषांमध्ये स्वाभाविक भेद कोणते आहेत, हा जो अत्यंत कठिण प्रश्न व ज्या सवधांची पूर्ण व यथार्थ माहिती मिळणे लोकांच्या प्रस्तुत स्थितीत सर्वथा अशक्य होय, अशा या महत्वाच्या विषयावर प्रत्येकजण हवे तसे मत ठोकून देतो. यामुळे असे होते की, या विषयाचे वास्तविक अतशः होणारे जे ज्ञान, त्या ज्ञानाच्या साधनाकडे बहुतेक सर्वजण दुर्लक्ष करितात, व ते तुच्छ मानितात. हे साधन कोणते ह्याला तर, मानसशास्त्राच्या एका अत्यंत महत्वाच्या शाखेचा दृढ अभ्यास करणे. या शाखेमध्ये मुख्यत्वे याच विषयाचे प्रतिपादन केलेले असते. त्यातील विषय, किंवा त्यांत ज्या प्रश्नांचा विचार केलेला असतो, तो हा की, मनुष्य ज्या परिस्थितीत असतो, त्या परिस्थितीचा परिणाम त्या मनुष्याच्या एकदर वागणुकीवर, किंवा वर्तन क्रमावर कसा घडतो ? कारण, स्त्रीपुरुषांमधील नीतिसवधांचे व बुद्धिसवधांचे भेद कितीही मोठे व अपरिहार्य दिसले, तरी ते भेद स्वाभाविक आहेत, अशी कल्पना करण्यास प्रमाण ह्याून कायते अभावेकरूनच मिळावयाचे. ह्याजे, हे भेद साधून काढण्यास अन्वयव्यतिरेकन्यायाचाच उपयोग केला पाहिजे. जे भेद कृत्रिम असू शकणारच नाहीत, तेवढे भेद स्वाभाविक आहेत, असे अनुमान करणे योग्य होईल. पूर्वी मिळालेले शिक्षण, किंवा बाह्यस्थिति, यांच्या योगाने उत्पन्न होण्यासारखा जो जो गुण दोहोपैकी प्रत्येकाच्या अंगी आलेला असेल, तो तो सोडून दिला पाहिजे. आणि शेवटी अवशिष्ट ह्याून जेवढे गुण रहातील, तेवढेच स्वभावसिद्ध, किंवा सृष्टिदत्त आहेत, असे मानिता येईल. मनुष्याचा वर्तनक्रम ज्या ज्या नियमांवर अवलंबून असतो, त्या त्या नियमांचे संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून घेतल्याशिवाय, स्त्रीपुरुषांमध्ये मुळा कांहीं भेद आहे किंवा नाही, हे सांगण्याचा अधिकारच कोणास पोचत नाही. मग ' तो भेद अमुकच आहे ' असे ह्याण्याचा अधिकार

तर दूरच राहिला ! आणि ज्या अर्थी या विषयाचे ज्ञान अद्यापि एकासही नाही, (कारण, हा विषय इतका महत्वाचा असून, त्याचा अभ्यास कोणीच करित नाही) त्या अर्थी या विषयावर खात्रीपूर्वक अभिप्राय देण्यास कोणामही अधिकार नाही. हल्ली केवळ तर्कमात्र हवेतसे चालवितात. हे तर्क, मानसिकशास्त्राचे नियम कमीजास्त प्रमाणाने जसे ज्यास कळत असतील, त्या मानाने खरे किंवा खोटे ठरण्याचा संभव असतो.

२१. प्रस्तुत कार्या स्त्रीपुरुषामधील भेद काय आहेत, या गोष्टीची माहिती देखील फारच वेडीवाकडी व अपुरती आहे. मग ते भेद कशाचे योगाने उत्पन्न झाले आहेत, या विषयीची माहिती तर दूरच राहिली. वैद्यकाचा धडा करणाऱ्या लोकांनी व शरीरशास्त्रवेत्त्यांनी स्त्रीपुरुषामधील शरीरसंबन्धाचे भेद अशतः शोधून काढिले आहेत. शरीरविज्ञान मानसशास्त्रवेत्त्यास फारच महत्वाचे आहे. परंतु, आमच्या दुर्दैवाने वैद्यकाचा धडा करणारांपैकी मानसशास्त्र जाणणारा असा फारच क्वचित् आढळतो. यामुळे, स्त्रियांच्या मनोभ्रमांचे ज्ञान साधारण मनुष्यास जे असते, त्यापेक्षा त्यास कांही विशेष असते, असे नाही. हा विषय असा आहे की, त्या संबंधाचे निश्चयात्मक ज्ञान होणे बहुतेक अशक्यच आहे. कारण, त्या विषयाचे वास्तवीक ज्ञान ज्यास असावयाचे, अशा ज्या स्त्रिया त्यांनी आपण होऊन जगापुढे कांहीच गोष्टी आणिल्या नाहीत. आणि जो थोडामा मजकूर त्याच्या मुखात कोटे कोटे सांगण्यात येतो, तो बहुतेक शिकविलेल्या साक्षीदाराच्या मजकुरासारखा असतो ! यामुळे तो विश्वसनीय नाही. कारण, मूर्खपणा हा बहुतेक सर्वत्र सांगवाच असतो. मूर्ख मनुष्याच्या कल्पना अथवा त्याचे विचार, नेहमी त्याच्या सभोवती असणारी जी मढळी असते, तिचे जसे विचार असतील त्याप्रमाणे बहुधा असतात. परंतु, ज्यांचे

विचार व ज्यांची मते, ही स्वतः मिद्ध व स्वयम् अशी अमतात, त्यांची गोष्ट काही निराळीच आहे. आपल्या कुटुंबातील स्त्रियांच्या स्वभावाचे किंवा मनोधर्माचे ज्ञान ज्यास आहे, असा क्वचित् एखाददुसरा पुरुष आढळेल. स्त्रियांच्या बुद्धीची धांव, किंवा त्यांची कर्तृत्वशक्ति, हिला उद्देशून माझे हे म्हणणे आहे, असे नाही. कारण, प्रत्यक्ष स्त्रियांसही प्रसंगाशिवाय आपली कर्तृत्वशक्ति किती आहे, हे कळत नाही. मग पुरुषांस ती कोटून कळेल? माझे म्हणणे इतकेच की, स्त्रियांच्या मनात जे खरोखर विचार येतात, किंवा त्यांस जे कांही वाटत असते, याची माहिती ज्यास आहे, असे पुरुष दुर्मिळ. बऱ्याच स्त्रियांशी आपला शरीरसंबंध झाला आहे, एवढ्याच गोष्टीवरून पुष्कळ पुरुषांस असे वाटते की, आपणाम स्त्रियांची पूर्ण माहिती आहे. अशा पुरुषांपैकी जर कदाचित् एखादा सूक्ष्मदर्शी असला, व त्याच्या अनुभवास आलेल्या स्त्रियांपैकी काही बुद्धिमान, सुशील अशा असल्या, तर, त्यांच्या स्वभावाचा कांहीएक अल्पस्वल्प भाग कदाचित् त्यास कळेल. परंतु, बाकीचा सर्व भाग त्यास कळण्याचा संभवच नसतो. कारण, अशा स्त्रियांचा ज्या पुरुषांशी शरीरसंबंध होतो, त्याजपासून त्या आपल्या अतःस्वरूपाचा किंवा आपल्या स्वभावाचा बराच भाग छपवून ठेवितात. एक प्रत्यक्ष नवऱ्यास मात्र आपल्या स्त्रीचा स्वभाव कळण्याचा संभव असतो. कारण, त्यास स्वस्त्रीच्या स्वभावाचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास प्रसंग पुष्कळ असतात. परम्पराविपर्याय खरे प्रेम असल्यास परम्परांचे स्वभाव किंवा परम्परांची अंतरंगे परस्परांस ओळखता येण्याला बरेच साधन असते. आणि, खरोखर प्रस्तुत विषयाच्या सवधाने जी कांही उपयुक्त माहिती जगापुढे आली आहे, तिचा मुख्य उगम पहाता असाच आहे. परंतु, बहुतेक पुरुषांस अशा प्रकारची माहिती मिळविण्याचे साधन कायते एवढेच असते. म्हणजे, ज्याच्या त्याच्यापुढे आपल्या बायको-

चेच कायेंत एक उदाहरण असते. ग्रामुळे, एखाद्या वायकोचा स्वभाव कसा आहे, याचें अनुमान करणे असेल तर, एकदर स्त्रियांविषयी त्या मनुष्याचे जे विचार, किंवा जी मते असतील, त्यांवरून ते सहज होण्यासारखे असते ! शिवाय, हे एकच जे उदाहरण त्याजपुढे असते, त्या सबधानेही प्रतिकूल अशा पुष्कळ गोष्टी असतात. एक तर, कदाचित् त्या पुरुषाची स्त्री मोठी शहाणी किंवा धूर्त अशी नसेल, दुसरी अडचण अशी असते की, तो पुरुष नुसता मोठा तर्कज्ञ, किंवा नुसता सत्यप्रिय असून उपयोगी नाही. तर, जिच्या स्वभावाची माहिती त्यास मिळवावयाची असेल, तिची सुखदुःखे त्यास कळत असून, तिच्यावर त्याचे खरे प्रेम असले पाहिजे, की जेणेकरून तो नुसता तिचे मनांत काय चालले आहे हे ताडील. आणि सर्वांत अत्यंत महत्वाची एक गोष्ट आहे ती ही की, त्याच्यांत—जेणेकरून त्याची स्त्री आपली मते किंवा आपले विचार त्याजपासून चोरून ठेवील—असा एखादा दोष नमला पाहिजे. तेव्हां, अशा प्रकारच्या स्त्रीपुरुषांचा संयोग, हाणजे कपिलापट्टीचाच योग हाणावयाचा की नाही ?* संसारांतील किंवा व्यवहारांतील ज्या एकदर गोष्टीची व्यवस्था व्हावयाची, ती पुष्कळ ठिकाणी दोघांच्या पूर्ण ऐक्याने, हाणजे, एकमेकांच्या समतीने व दोघांचे हिताहित पाहून होत असते. परंतु, दोघांच्या अंतर्गताच्या गोष्टी, किंवा त्यांचे अंतरंग-विचार, यांविषयी हाणाल तर, एकाचा प्रवेश दुसऱ्याच्या हृदयांत होत नसतो, असे आढळते. इतकेच नाही, तर, या सबधाने इतर लोकांच्या तोंडओळखीसारखीच या दोघांचीही तोंडओळख असते ! ज्या स्त्रीपुरु

* प्रस्तुतस्थर्थे उत्तररामचरितांत रामचंद्रानें जानकीचे प्रेमाबद्दल 'अद्वैत सुख-दुःखयोरनुगुणं' इत्यादि वर्णन करून शेवटचे चरणांत 'भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येक हि तन्प्राप्यते' हा जो उदगार काढिला आहे, त्याचे स्मरण रसिक व मार्मिक वाचकांस झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

प्रांमध्ये ग्वरी प्रीति असते, त्या ठिकाणी देखील या गोष्टीचा अभावच असतो. कारण, पतीच्या मनात मी हिच्याहून श्रेष्ठ आहे, हिजवर माझा अधिकार आहे असा भाव रहातो. इकडे स्त्रीला वाटते की, मी याची बोलूनचालून दामी आहे. यामुळेच एकमेकांवर एकमेकाचा पूर्ण भरवसा वसत नाही. आपले विचार किंवा आपली मते, ती जी चोरून ठेवीत असतात. ती तसे बुद्ध्याच करितात, असे माझे ह्मणणे नाही. माझे ह्मणणे इतकेच की, आपण होऊन दागविण्याचा किंवा सांगण्याचा जो भाग असतो, तो बऱ्याच अशांनी छपविला जातो. ज्या ठिकाणी श्रेष्ठकनिष्ठत्वभाव असतो, अशा पितापुत्राच्या नात्यामध्येही अशीच गोष्ट पुष्कळांच्या पटाण्यात आली असेल. एकमेकांचे एकमेकांवर पुष्कळ प्रेम आहे, अशा ठिकाणीही मुलाच्या स्वभावाची ग्वरी ओळख वापस झाली आहे, अशा किती बरे उदाहरणे आढळतील? त्या मुलाचे जे स्नेही किंवा बरोबरीचे असतात, त्यास याच्याविषयी खडानखडा माहीत असतो, ही गोष्ट पुष्कळांच्या अनुभवातली आहे. तेव्हा, या गोष्टी तले इंगित इतकेच की, श्रेष्ठपणाच्या नात्यामुळे, खरेपणाने व मन मोकळे करून बोलण्यास पुष्कळ अडचणी किंवा प्रतिकूल गोष्टी असतात. आपल्याविषयी आपल्या वडिलांचे जे ठरीव मत झालेले असते, किंवा आपले-विषयी त्यांस जी ममता असते, ती कधीही कमी होऊ नये याकरितां जरी तो मुलगा सत्यप्रिय असला, तरी आपले विचार चांगले असतील तितकेच तो वापस कळवितो. किंवा चांगले असूनही वापस जर ते आवडण्यासारखे असतील, तर मात्र तो ते वापस कळवितो. आणि वास्तविक पहातां, सर्वसाधारणसिद्धांत असाच आहे की, जिवलग स्नेही असूनही जर ते त्याच्या बरोबरीचे असतील, तरच त्यास तो आपले खरे विचार व ग्वरी मत कळवील. स्त्रियांची गोष्ट तर याहून फारच निराळी. त्या दुसऱ्याच्या ताबेदार असतात. इतकेच नाही,

तर पतीला जेणकरून सुख व समाधान होईल अशाच गोष्टी करण्याकरितां आपण जन्माम आलो आहो, अशी त्यांची पहिल्यापासून समजून दिलेली असते. पतीची मर्जी जात राहिल अशी कोणतीही गोष्ट करू नये हेच आपले कर्तव्य. असा पाढा तिला जन्मभर पडविलेला असतो. असो. तेव्हां, जिच्या स्वभावाची, जिच्या विचारांची, किंवा मताची पूर्ण ओळख करून घेण्यास पुष्कळ वेळ व पुष्कळ प्रसंग असतात, अशा आपल्या स्वतःच्या स्त्रीविपर्या जरी छटले, तरी देग्याल वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे अनेक प्रकारच्या अडचणी येतात. इतकेही करून जी काय थोडीशी माहिती मिळविण्यांत येईल, तेवढ्यावरून जर दुसरा कोणी क्षणू लागेल की, मी इतर स्त्रियांचेही स्वभाव ओळख्यान, तर तंम कदापि होऊ शकणार नाही. एखाद्याने एकाच स्थितीतल्या किंवा सारख्याच स्थितीतल्या पुष्कळ स्त्रियांची माहिती प्राप्त करून घेतली, किंवा देशांतल्या सान्या स्त्रियांच्या स्वभावांची माहिती मिळविली, अशी कल्पना केली, तरीदेग्याल तेवढ्यावरून सान्या स्थितीतल्या किंवा सान्या देशांतल्या स्त्रियांची माहिती त्यास झाली आहे, असे हणता येणार नाही. आणि इतकेही करून तो जी माहिती मिळविणार, ती इतिहासातल्या एखाद्याच काळाविपर्या असणार, हेही उघड आहे. यावरून, आह्मास इतके हणण्यास कांहीं एक हरकत दिसत नाही की, पुरुष हे स्त्रियांच्या सवधाचे जे ज्ञान प्राप्त करू शकतील, ते, भविष्य काळाची त्यांची स्थिति मनांत न आणिता, केवळ भूतकाळास व वर्तमानकाळास उद्देशूनच असणार. आणि तेही फारच अपुरते व वरवरचे असे असणार. आणि ही स्थिति, जोपर्यंत स्त्रिया स्वतः, त्यांस जे काही बोलून दाखवावयाचे असेल, ते बोलून दाखविण्यास समर्थ झाल्या नाहीत, तोपर्यंत अशाच कायम रहाणार.

२२. अशा प्रकारची वेळ अजून आली नाही. आणि यावयाची असेल तर तीही एकदम न येता, हळुहळूच येणार. स्त्रियांमं शिक्षण मिळू लागून, समाजाला काय सागावयाचें ते त्यांनी निर्धास्तपणें सांगावें, अशा प्रकारची त्यांना मुभा मिळून, नुकतेच कांही दिवस लोटले आहेत. तेव्हां, त्यांच्यापैकी थोड्याजणीच आपले गान्हाणें जगाम सांगण्यास पुढे सरमावतात. तशांतूनही स्त्रियांचे सर्व शिक्षण पुरुषांवर अवलंबून असल्यामुळे, पुरुष त्याचे गान्हाणें ऐकण्यास बहुधा नाव्युपच असतात. ही स्त्रियांची गोष्ट तर राहोच. पण एखाद्या ग्रंथकर्त्याने रूढींवरुद्ध, किंवा संप्रदायांवरुद्ध आणि कांही अशीं नवीनच, असे आपले विचार प्रकट केल्यास, परवांपरवांपर्यंत ते लोकांस आवडत नव्हते. किंवा अजूनही ते लोकांस आवडतील असे नाही. रूढि व लोकमत यांस अनुसरून चालणे, हेच आपले कर्तव्य होय, अशी स्त्रियांच्या मनाची समजूत घालून दिल्यामुळे, ग्रंथद्वारा आपले स्वतंत्र विचार प्रदर्शित करण्याचा यत्न जी स्त्री करील, तिच्या मार्गांत किती अडचणी येतात, याची साधारण कल्पना वाचकांच्या ध्यानांत येणार आहे.

म्याडम् स्टाल् या नांवाची एक प्रसिद्ध ग्रंथकर्त्री फ्रान्स देशांत होऊन गेली. या थोर स्त्रीने जे ग्रंथ लिहून ठेविले, त्यांच्या योगाने तिने आपल्या देशातील ग्रंथकर्त्यांच्या मालिकेत आपणास उत्तमोत्तम स्थान प्राप्त करून घेतले. या बाईचा डेलिफन् नांवाचा जो ग्रंथ आहे, त्या ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावर जो शिरोलेख, किंवा जे एक सांकेतिक वाक्य दिले आहे, ते खाली लिहिलेल्या अर्थाचे आहे:—

“ लोकमताला गुंडाळून एकीकडे ठेवण्याचे धाड्य पुरुषांच्या हातून होते. पण तशी गोष्ट स्त्रीच्या हातून घडत नाही. तिला लोकमत शिरसा मान्य करावेच लागते.” प्रस्तुतकाळी स्त्रियांच्या संबंधाने स्त्रिया जे कांहीं

करण्यास योग्य .

व्यवहारांत किती व

महत्वाचा व परमगहन

आपणास पूर्ण ज्ञान आहे अ

देणे, किती कठिण व उपहासाच

यांच्या संबंधाने स्त्रियांची स्थिति क.

व्यवहाररीत्या आवश्यकता नाही. हां

वयाची. कारण, अर्वाचीन समाजतत्त्व.

असतां, या प्रश्नाचा उलगडा प्रत्यक्ष स्त्रियांनींच

तो त्यांनी आपल्या अनुभवाप्रमाणें व बुद्धिमामथ्यां

कोणा एका व्यक्तीला किंवा अनेक व्यक्तींना अमुक का.

किंवा नाही, हे कळण्यास मार्ग किंवा साधन हाटले हाणजे,

पहाणे. या शिवाय दुसरे साधनच नाही. त्याचप्रमाणे, अमुक गोष्ट

पासून सुख होईल व अमुक गोष्टी केल्यापामून सुख होणार नाही,

एकाकरितां दुसऱ्याने ठरवावे हाटले, तर तसे करण्यासही साधन नाही.

२४. स्त्रियांविषयी एक गोष्ट मात्र आपणास खातरीने सांगतां येईल. ती ही की, त्यांस केवळ मोकळीक किंवा स्वातंत्र्य दिले ह्मणून तेवढ्यानेच त्यांच्या स्वभावास अगदी विरुद्ध असे एखादे कृत्य त्यांच्या हातून घडेल असे कधीही होणार नाही. तसेच, सृष्टीच्या किंवा निसर्गाच्या तर्फेने माणसांनी मध्यस्थी करण्याची खरोखर मुळीच गरज नाही. सृष्टीचे हेतु निष्फळ होतील, सृष्टीला आपले मनोरथ आपल्या हातून पार पाडितां येणार नाहीत, अशी भीति बाळगण्याचे मुळीच प्रयोजन नाही. कारण ही भीति व्यर्थ आहे. ज्या गोष्टी करण्यास स्त्रिया जात्याच असमर्थ आहेत, त्या त्यांनीं करूं नयेत, अशा-बद्दल यत्न करणें निरर्थक आहे. ज्या गोष्टी त्या करूं शक-

॥ वरी करावयाची आहे
 ॥ रीतां येणार नाहीत अशा
 ॥ करणे कठीण आहे असे सम-
 ॥ डून देतील. कारण, स्त्रियांवर
 ॥ हाहन मिळावे हाणून, अमुक गोष्ट करा.
 ॥ हाणणे एवढेच की, एकश्या पुरुषांच्याच
 ॥ गोष्टी आहेत, त्या नसाव्या. काही गोष्टी-
 ॥ ची बुद्धि विशेष चालते, ही गोष्ट जर खरी
 ॥ कच गोष्टी स्त्रियांनी कराव्या व अमुक करू नये, असा
 ॥ दा अमण्याची जरूर नाही. किवा समाजाने बुद्धिपूरस्सर
 ॥ त्वध करण्याची आवश्यकता नाही. ज्यास पाहिजे तो धडा
 ॥ करावा, अशी मुभा ठेविली असता जो अधिक बुद्धिमान् व
 ॥ अधिक योग्य, अधिक समर्थ किवा हुशार असेल. तोच त्या कामास
 ॥ लायक ठरेल. या तत्वास अनुसरून जी जी कामे स्त्रियास उत्तम
 ॥ प्रकारे करितां येतील ती तीच कामे त्या करतील, दुसरी करणार नाहीत.
 ॥ जी कामे स्त्रियांपेक्षां पुरुषास उत्तमप्रकारे करिता येतील, त्या कामांत
 ॥ स्त्रिया हातच घालणार नाहीत, हेही उघड आहे. तेव्हा, याप्रमाणे
 ॥ यद्दळेची निवडणूक झाली असता, व यद्दळेने श्रमविभाग झाला
 ॥ असता स्त्रीपुरुषांपैकी उभयतांचेही बुद्धिसामर्थ्य व मंधशक्ति एकवट
 ॥ होऊन, एकंदर समाजाच्या सुखाची अभिवृद्धि होणार आहे. आणि
 ॥ ही अशी व्यवस्था एकंदरीत अत्यंत कल्याणप्रद व हितकारक अशी
 ॥ होणारी आहे.

२५. पुरुषांचे साधारण मत असे दिसते की स्त्रियांस सृष्टीनें
 लावून दिलेली कामे हाणजे दोन. बायको होणे व आई होणे.
 ' दिसते ' असे हाणण्याचे कारण, प्रस्तुत समाजाची जी रचना आहे,

तिच्चा सूक्ष्म विच्चा.

असावा, असे वाटते.

ज्या कामांची योजना मि

त्रियांस नापसत असून ती

यांस वाटले असावे. वर निदि

इतर कामे करण्याची त्यांना मुभा ठे.

त्यांच्या हातात दिली, त्यांस इष्ट असत

काल व आपले बुद्धिसामर्थ्य यांचा विनियोग.

‘ मृष्टीने लावून दिलेलें काग ’ हणून त्यांच्यावर

करण्यास राजी होणार नाहीत, अशी पक्की समजूत पुरे

त्येवर, एकदर पुरुषजातीची जर अशीच समजूत असे.

उघड बोलून दाखवावी हीच गोष्ट चागली. कोणी एखाद्या पडि

लिहिलेले मत उघड उघड प्रतिपादन करावे (या विषयावर आज

लेख आले आहेत त्यांचा रोखही असाच आहे): -“स्त्रियांनी लग्न करून प्र

उत्पन्न करणे हे समाजास अवश्य आहे. त्यांजवर जुलूम केल्याखेरीज ही गोष्ट

त्या कबूल करणार नाहीत. तस्मात्, त्यांजवर जुलूम करणे जरूर आहे ! ”

असा एक सिद्धांत जगापुढे मांडला गेला, हणजे त्याच्या गुणदोषांचे विवेचन

करण्यास ठीक पडेल. अमेरिकेंतली गुलामगिरी योग्य आहे व अजून

आहे हणून अस्तिपक्षाच्या तर्फेने जे भाडत होते, त्यांचेही हणणे

अशाच प्रकारचे होते. ते हणतः- “कापूस आणि साखर यांची लागवड

करणे जरूर आहे. गोऱ्या लोकांस लागवड करितां येत नाही. मिदी किंवा

काले लोक यांस कितीही वेतन किंवा रोजमुग दिले तरी लागवडीचें

काम ते करणार नाहीत. तस्मात्, त्यांजवर जुलूम केलाच पाहिजे ! ”

याहीपेक्षां जवळचे असे दुसरे एक उदाहरण हटले हणजे जुलूमाने

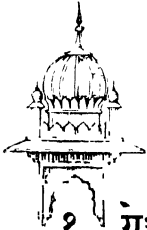
खलाशी करावयाचे. ते असे:-“देशाचे सरक्षण करण्याकरितां लढाऊ

१. ते आपल्या खुशीने
 वाग्वार घडते. तस्मात्
 अधिकार कोणाला तरी दिलाच
 उत्तय ? आणि अशाच पांडित्याचा
 पुष्कळ प्रसंगी लोकांनी लढविले आहे.
 एक मोठी गोम नसती, तर आजकालसुद्धा
 तर्कशाम्ना दडपून दिले असते. पण त्यांत
 पहा:—वरच्या प्रतिपादनाचे खडन अशा रीतीने
 ‘अहो, प्रथम मुशाहीरा लोकांस त्याच्या मेहनतीबद्दल
 , किंवा योग्य मुशाहीरा द्या. आणि दुसऱ्या धन्याची
 करण्यांत जितका फायदा त्यास होईल तितकाच फायदा
 ग चाकरी करण्यापासून त्यास होईल, अशी तजवीज तुम्ही करा.
 हणजे इतरांप्रमाणे तुमची नौकरी करण्यास ते कवूल होतील व तुम्हां-
 सही चाकर मिळण्यास पत्रार्थ पडणार नाही. ’ या आमच्या बोल
 ण्यावर तुमचे बोलणे हणजे “ असे करण्याची आमची खुर्षी
 नाही ! ” एवढेच असणार की नाही ? प्रस्तुतकाली लोकांस
 गरीब विद्याच्या मजुराचा मुशाहीरा चोरण्याची लाज वाटते, एवढेच
 नाही, तर तसे करण्यास आजकाल लोक इच्छितही नाहीत. यामुळे
 आरमारांत लोकांनी याच, हणून त्यांजवर सक्ती करण्याची जी पूर्वी
 पद्धत होती ती योग्य होती, असे हणून आजकाल कोणीही तिचा
 कैवार घेऊन भांडत नाही. स्त्रियांनी विवाहित स्थितींत शिरलेच
 पाहिजे हणून बाकीच्या सर्व धंद्यात शिरण्याची मनाई करून, बायका-
 कडून सक्तीने लग्न करविण्याचा जे कोणी यत्न करतात, त्यांमही उत्तर
 तेच दिले पाहिजे. ते जे हणतात, त्यात काही अर्थ असेल, तर
 त्यांचा अभिप्राय असे हणण्याचा उघड असा दिसतो की, विवाहित

भाग १ ला.

स्थिति स्त्रियांस इष्ट होण्यासारख्या पुरुष करीत नाहीत. हणज, विवाहितस्थितीचा विचार स्त्रिया आपण होऊन खुर्चीने करतील असा तिच्यात मूळचा काही चांगूलपणाच नाही. एखाद्याने एखाद्यास काही देणगी दिली, व ती अर्गी की, 'घेशील तर हीच घे. नाही तर कांहीच मिळणार नाही !' असा जेव्हां प्रकार होतो, तेव्हां ती देणगी देणाऱ्यास त्या दानविषयक पदार्थात अत्यन्त आकर्षक धर्म आहे असे वाटत असल्याचे हे लक्षण नव्हे. आणखी, मला असे वाटते की, स्त्रियांस आपल्या बरोवरीचे स्वातंत्र्य देण्याचे कामात लोक स्वरोवर विरुद्ध असतात, त्यांच्या अतःकरणात हीच गोष्ट आमाही अर्गी समजत आहे की, स्त्रिया लग्न करण्यास नागुप असता अर्गी आशका किंवा भीति पुरुषाच्या मनात कधीच येत नाही. तर लग्न व्हावयाचे ते बरोवरीच्या नात्याने व्हावे, अशाविषयी त्या आग्रह धरतील, हीच भीति पुरुषास वाटते आणि लग्न करणे याचा अर्थ ज्यांपेक्षा आपणाम धनी करून घेणे एवढाच नव्हे, तर आपली जी सर्व मालमत्ता तीही त्या धन्याला अर्पण करणे असा आहे, त्यापेक्षां स्वरो बुद्धिमान व पाणीदार असा सर्व स्त्रिया, त्यांच्या दृष्टीने कर्मापणा उद्भवत नाही असा दुसरा पाहिजे तो धडा त्या पतकरतील, पण लग्न करणार नाहीत, अशीही भीति पुरुषाच्या मनांत असते ! आणखी, लग्नाचा परिणाम आपण दुसऱ्याचा दास होऊन राहणे व आपल्या मालमत्तेवरील आपला सर्व हक्क गमावणे, असाच जर होत असेल तर, मला वाटते की, पुरुषांच्या मनात ही जी शका येते, तिला बराच आधार आहे असे हटले पाहिजे. मला स्वाम असे वाटते की, मसारांमध्ये प्रतिष्ठेची व मानमान्यतेची कामे करण्याची मोकळीक जर स्त्रियास असेल, तर एखाद्या विलक्षण मोहनीअस्त्राच्या किंवा मोहजालाच्या तडाक्यांत सांपडून त्यांचे देहभान व विचारशक्ति सर्वथा नष्ट झाल्याशिवाय, दुसरा एखादा

व्यवसाय करण्याचे ज्यांना सामर्थ्य आहे, अशा स्त्रियांपैकी थोड्याच स्त्रिया अशी स्थिति पतकरतील ! विवाहाचा कायदा हणजे जुलुमाचा प्रकार असलाच पाहिजे, असे एकदां पुरुषांनी ठगवून टाकिले, हणजे स्त्रियांना बायको होण्याचाच धडा पत्करिला पाहिजे, हे हणणे केवळ युक्तीच्या दृष्टीने बरोबर आहे. परंतु असे असेल तर स्त्रियांच्या मनावरील अज्ञानाचे पटल दूर करण्याविषयी शिक्षणदानादि वगैरे जे अर्वाचीन प्रयत्न करण्यांत येत आहेत, ते चुकीचे होत. स्त्रियांम उदार किंवा उच्चप्रतीचे शिक्षण देणे अगोदरच योग्य नव्हते. प्रस्तुतच्या लोकव्यवहाराच्या स्थितीत वाचावयाम शिकलेल्या व विशेषतः लिहिण्यास शिकलेल्या स्त्रिया ह्या प्रस्तुत काळाशी विसंगत असून, लोकसमाजाच्या शांततेचा क्षोभ करणाऱ्या आहेत. एवढेच नव्हे, तर घरकाम करणारी एखादी मोलकरी दामी, किंवा तुर्कस्थानांतील मुलतानाच्या गोपांत रहाणारी एखादी बटिक, हिला अवश्य लागणारे जे गुण किंवा जे शिक्षण त्याशिवाय अन्यप्रकारचे शिक्षण स्त्रियांम देण्यात आले ही भयंकर चुक झाली !

भाग २.

- ११२ -

१. येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचा साधारण विचार झाला.

आता आपल्या विषयाचा एक विवक्षित भाग घेऊन त्याचा विचार करू. या देशात व इतर सर्व देशांत विवाहसंबंधाच्या कायद्याने काय काय निर्बंध किंवा नियम करून ठेविले आहेत ते पाहू. लोक-समाजाने स्त्रियांची वृत्ति व त्यांच्या आयुष्याचे मुख्य कर्तव्य दाटले द्वाणजे 'विवाह करून घेणे' हेच होय असे ठरवून टाकिले. लग्न करणे हाच कायतो परमार्थ व तो प्राप्त करून घेण्यास सर्व स्त्रियांनी झटावे, त्यावेरीज त्यास अन्य गतीच नाही, असे धर्मशास्त्राने ठरवून टाकिले. * अर्थात आमचे देशांत (इंग्लंडांत) ज्या स्त्रिया कुरूप अमतात व त्यामुळे त्यांस कोणी पसंत करीत नाही, त्यांची गोष्ट मात्र निराळी. आतां कोणास असे वाटेल की, याप्रमाणे योग्य रीतीची विवाहव्यवस्था ठरल्यावर स्त्रियांची तक्रार नसावी. कारण न्याय्य गोष्ट तीच कायद्यांत सांगितली आहे.

* या प्रश्नाचे संबधाने आमचे प्राचीन आर्यग्रंथ पाहिले असता बरीच महत्वाची, मनोरंजक व बोधप्रद माहिती मिळण्यासारखी आहे. श्रीमद् विद्यारण्यानां जीवन्मुक्ति विवेक नामक ग्रंथांत 'स्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वा वैधव्यादूर्ध्वं संन्यासेऽधिकारोऽस्तीति दर्शितम्' अणजे स्त्रियांना विवाहापूर्वी अथवा वैधव्या नेतर संन्यास घेण्याचा अधिकार आहे असे दाटले आहे. या ग्रंथांत व अन्य ग्रंथांतून उपलब्ध होणाऱ्या 'मेत्रेयी, सुलभा' वाचस्पती, शार्ङ्ग, शांडिली या ज्ञाननिष्ठ तपस्विनींणीं परमपूज्य व परम पवित्र नांवे आम्हा आर्य द्वाणविनाऱ्यांनीं स्मरणांत देवण्यासारखी आहेत.

ज्या स्त्रियांस जे पुरुष पसत पडतील त्यांच्याशीच त्यांची लग्ने लागतात. आणि विवाह तर दोघांसही इष्ट असून स्वाभाविक आहे. तेव्हा स्त्रियास विवाहाशिवाय गत्यतर नाही असे जे ठरविले आहे, त्यात स्त्रियांवर कोणत्याही प्रकारचा जुलूम होत नसून त्यास कुरकुर करण्यास जागा नाही. यावर माझे असे ह्मणणे आहे की, वस्तुस्थिति याहून फार निराळी आहे. पूर्वापामून लोकसमाजाने विवाहाच्या या कामात आपला हेतु सिद्ध करून घेण्याचा योग्य व सरळ मार्ग सोडून देऊन अयोग्य व अन्यायाचा मार्ग धरला आहे. विशेषेकरून स्त्रियास लग्नाच्या विधीने दास करून ठेवण्याच्या कामात समाजाचा दुराग्रह आजपर्यंत जशाचा तसाच कायम आहे. अगदी प्रथमार्गमी पुरुष स्त्रियांस जुलुमाने आपल्या स्वार्थाने करून घेत, किंवा त्याच्या बापापासून बाजारात इतर जिनसा जशा विकत ध्यावयाच्या त्याप्रमाणे स्वरो-स्वरीच चकचकित मोल देऊन विकत घेत.*

आपल्या या युगेपग्वंडाचा इतिहास पाहता असे दिसून येते की फार थोड्या काळापूर्वी खुर्चीस येईल त्या पुरुषास आपली मुलगी लग्नात देण्याचा पूर्ण अधिकार बापास असे.† मुलीचा अभिप्राय किंवा विचार

* या आर्यावर्तात एकाकाळीं चालू असलेल्या विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकी पेशाच, आसुर, राक्षस हे तीन प्रकार प्राचीन काली प्रचारात होते त्याचा इतिहास वाचकांनी लक्षात घ्यावा. रोमन लोकांमध्येही बापासुन नवऱ्याने मुलगी लग्नाकारिता विकत घेण्याचा विधि होता.

† मनुच्या व याज्ञवल्क्याच्या काळी स्त्रियांची कर्तव्य या संबंधाचे काही नियम येणे प्रमाणे आहेत -“ स्त्रीने बालपणी आपल्या बापाच्या ताब्यात राहावे. यौवन दशेंत नवऱ्याच्या. तिचा पति जर मरण पावला तर तिने आपल्या मुलांच्या हुकुमांत असावे. स्त्रीला कधीही स्वतंत्रता योग्य नाही. आपला पिता, पति किंवा पुत्र यज पासून निताळें रहाण्याचा तिने कधीही यत्न करू नये. त्यांना जर तिने सोडिले तर आपल्या पतीच्या, त्याचप्रमाणे पित्याच्या-उभयतांच्याही कुळस तिने कलक लवल्यासारखे होईल. तिने निरंतर आनंदित राहिले पाहिजे गृहकृत्ये करण्यांत दक्षता

घेण्याची मुलींच गरज नसे. ही नीति, किंवा हा प्रकार ख्रिस्ती धर्माला अंमल विरुद्ध होता. कारण ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे नवरीची समति अवश्य असल्यामुळे विवाहाच्यावेळी 'तुं या पुरुषाशी लग्न करण्यास स्वर्गी आहेस काय' ? असा प्रश्न करून 'होय' ही अश्वं नवरीच्या मुद्याने बदलून घेण्याचा विधि उपाध्येबोवाला करून घ्यावा लागे. पण हे उघडच आहे की हे 'होय' स्वेच्छेचे नसून तो केवळ जुलुमाचा रामराम असे. कारण बापाने हट्ट घेतल्याच तर 'नाही' हाणण्याची स्वरोस्वर त्या मुलीची प्राजा नव्हती. तिच्या मनांत नमलेच तर तिला एकच मार्ग मोकळा असे. तो हा की, तिने आपले आयुष्य भर्माचरण व तपश्चरण यात घालविण्याचा निश्चय करून गंगामार्गीण व्हावे.* आणि असे तिने केलं हाणजे मग बरीक बापाचा इलाज स्वटे. कारण,

ठेविली पाहिजे, तिने आपली भाडी खचल घासून पुसून ठेवण्याची काळजी घेतली पाहिजे. व खर्चात काटकसर केली पाहिजे. तिचा पिता किंवा पिण्याच्या आज्ञेने तिचा बंधु ज्याला देईल त्याच्या आज्ञेत तिने यावज्जीव राहिले पाहिजे. आणखी, तो मृत झाल्यावर त्याची तिने निदा करू नये तो यद्यपि सदाचारविहीन असला, जैन-बाजी करणारा असला, त्याच्या अर्गी मलीच सदगुण नसले, तथापि पतिव्रता स्त्रीने **उच** देवाप्रमाणे पतीला मान दिला पाहिजे. "पतीला सोडून स्त्रीने व्रतवकल्ये, दान पुण्यउपास वगैरे काही एक करू नये. जर पत्नी आपल्या पतीच्या आज्ञेत राहिल **रमा** त्याचा कारणाने तिला स्वर्गप्राप्ति होईल"

पहा (पहा मनुस्मृति. अ. ५ श्लोक १४८-१५१ व १५४, १५५)

सनातन वैदिक धर्माचे कट्टे अभिमानी वे. शा. स. रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक बी. ए. एल्. एल्. बी. यांनी आपल्या केसरी पत्राचे एका अंकात (३१ मार्च १८९६) येणे प्रमाणे लिहिले हे तें:-

"मुलीवर बापाची पूर्ण सत्ता आहे व तिच्या समतिखेरीज तिचे दानही जर त्याम कारितां येतं तर वाड्नेक्ष्वय कारण्यास कोणती हरकत येते हें आम्हास समजत नाही."

* (पृष्ठ ७३ पानांत) दिलेली टीप पहा.

त्याकाली धर्माचार्यांची सत्ताच अशी बलवत्तर असे. पण एकदां विवाह झाला ह्मणजे मग आपल्या स्त्रीस पाहिजे त्या रीतीने वागविण्याचा व तिचे हवे ते करण्याचा पूर्ण अधिकार पुरुषास असे. नव-न्याविरुद्ध तिला कांहीएक करितां येत नसे. कायद्याच्या दृष्टीने लग्नानंतर तिला स्वतंत्र अस्तित्वच नव्हते. तिचे सर्वस्व काय तो नवरा. तो मारील किवा तारील. आपल्या बायकोस पाहिजे तेव्हां सोडून देण्याचाही अधिकार पुष्कळ दिवस पर्यंत नव-न्यास असे. परंतु, अशा प्रकारचा उलट अधिकार नव-न्याच्या संबंधाने तिला नसे. ही स्थिति ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होण्यापूर्वीची होती. इंग्लंडाच्या जुन्या कायद्यात नव-न्याला बायकोचा ' धनी ' किवा ' मालक ' ह्मणत. फार काय, नवरा ह्मणजे बायकोचा ' राजा ' असे समजत. पतिद्रोहाला किवा पतिहत्येला जेवढी कडक शिक्षा असे, तेवढी कडक शिक्षा राजद्रोहाला किवा राजहत्येलाही नसे. बायकोने नव-न्याचा वध केला तर त्या गुन्ह्याला ' राजद्रोह ' असे ह्मणत. आणि अशा अपराध्याला जिवंत जाळून टाकण्याची शिक्षा ठरविली होती.

हे अनेक दुष्टपणाचे प्रकार आता बंद झाले. ह्मणून पुरुष समजताना की, विवाहसंबंधाचा प्रकार प्रस्तुतकालास उचित व जसा अस्तित्वात आहे, त्यांत कमजास्त करण्यास जागाच नाही. आणि लोक असे ह्मणून दाखवितात की, सुधारणा व ख्रिस्ती धर्म यांच्या प्रस्फूर्तिने स्त्रियांचे योग्य हक्क, त्यांस प्राप्त झाले आहेत. वास्तविक गोष्ट अशी आहे की, स्त्री आपल्या पतीची खरोखर गुलाम असून, हल्ली चालू असलेल्या कायद्याच्या दृष्टीनेही गुलामांपेक्षा स्त्रियांची स्थिति चांगली नाही. तिला नव-न्याच्या आज्ञेत जन्मभर रहाण्याची जी प्रतिज्ञा विवाहप्रसंगी करावी लागते, ती प्रतिज्ञा खरी करविण्याची सक्ती कायद्याला करितां येते. कांही लोक ह्मणतील की, स्त्रियांच्या

आज्ञाधारकपणाला कांही मर्यादा ठेविली आहे. ती ही की, कांही फौजदारी गुन्हा किंवा अपराध करीत असतां, नवरा स्त्रीला हणेल की. 'तू मला या कामा मदत कर,' तर तिने बेलाशक 'नाही' असे हणायचे. हे कदाचित् असे असेल, पण बाकीच्या सर्व गोष्टीत नवरा सांगेल ते तिला ऐकिलेच पाहिजे, असा त्याचा अधिकार तिजवर ठेविला आहे. तिला त्याच्या परवानगी वांचून कांहीएक करण्याचा अधिकार नाही. तिने कांही मिळकत मिळविली तर, त्या मिळकतीवर नवऱ्याचे स्वामित्व असते. ती मिळकत ज्या क्षणी तिची होते. त्याच क्षणी त्या मिळकतीवर नवऱ्याचा हक्क उत्पन्न होतो—मग ती तिला वारस या नात्याने कां मिळेल—तिजवर तिचा मुळाच हक्कसंबंध रहात नाही ! या बाबतीत इंग्लंडांतील स्त्रियांची स्थिति इतर देशांतील मुत्सामांपेक्षा जी वाईट होय. उदाहरणार्थ, रोमन् लोकांचा इतिहास पाहिला तर रोमन् लोकांच्या कायद्याप्रमाणे प्रत्येक दासाला 'दासधन' या नांवाने मिळालेले जे धन किंवा जी मिळकत असे, तिजवर त्या दासाची बहुतेक पूर्ण सत्ता असे, व दुसऱ्याचा कांहीएक हक्क त्याच्या त्या वित्तावर चालत नसे. या देशात (इंग्लंडांत) उंच प्रतीच्या लोकांनीं कायदा एकीकडे ठेवून, खाजगी ग्वर्चीकरिता हणून व विशेष कराराच्या योगाने, आपल्या स्त्रियांस रोमन् लोकांप्रमाणेंच कांहीएक प्रकारचा हक्क दिला आहे. पोरीच्या बापाचें प्रेम आपल्या जांवयापेशां आपल्या पोरीवर सहजच विशेष असते. कारण, एक असतो पोटचा गोळा, व दुसरा असतो अगदीं परका मनुष्य. यामुळे, बहुतेक श्रीमान् लोक आपल्या पोरीच्या विवाहसमयी पोरीला वारसाच्या हक्कानें जाणारी जी मिळकत, ती सर्व, किंवा तिचा कांही भाग तरी, नवऱ्याच्या हातांत राहून नये, अशी व्यवस्था करितात. हणून त्या मिळकतीवर त्या स्त्रीच्या नवऱ्याचा

कांहीएक अधिकार चालत नाही.* तथापि, या व्यवस्थेने त्या मिळकतीवर सर्वस्वी तिची मालकी चालते, असे होतच नाही. फार झाले तर, इतकेच होत की, नवऱ्याला ती मिळकत उधळून टाकण्यास प्रतिबध होतो. परंतु, त्या मिळकतीच्या योग्य मालकाला मिळकतीचा उपभोग करितां येत नाही. कारण, ती मिळकत दोघांच्याही ताब्यांत नमते. त्या मिळकतीचे उत्पन्न ह्मणजे तर, त्या स्त्रीच्या हितासाठी उत्तमोत्तम व्यवस्था जरी केलेली असली, तरी त्या व्यवस्थेने इतकेच होत की, तिच्या मिळकतीचे उत्पन्न नवऱ्याच्या हातांत जात नाही. ते उत्पन्न तिच्याच हातांत गेले पाहिजे, असा निर्वध असतो. परंतु, ते तिच्या हातांत आल्याबरोबर त्याने जर ते तिच्यापासून जुलुमाने हिम-

* आमच्या या देशात गुजराथी लोकांत स्त्रियांची ज्या विचारावर पूर्ण मालकी राहिल अशा प्रकारची कांहीं व्यवस्था करितात हिंदुधर्मशास्त्रांत 'स्त्रीधन' ह्मणून एक प्रकार मान्य करून शास्त्रकर्त्यांनी त्याचे निराळे नियम सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणे, मुर्तला वास या नात्याने जी मिळकत मिळेल, तिजवर तिची पूर्ण सत्ता मानिली आहे. मिळ सहिबांनीं वर ज्या कायद्यास उद्देशून लिहिलें आहे, तो कायदा त्याच्या वेळचा होता. हे वाचकांनी लक्षात ठेविलें पाहिजे. प्रस्तुत निबंध प्रसिद्ध झाल्यापासून इंग्लंडातील पुष्कळ विचारी पुरुष व स्त्रिया यांच्या मनावर व विचारावर निबंधांत केलेल्या प्रतिपादनाचा परिणाम घडून, स्त्रियांच्या संबंधाच्या कायद्यांत योग्य फेरफार करण्याविषयी खटपट सुरू झाली. त्या खटपटीचा शेवट असा झाला की, 'Women's Property Act' 'स्त्रियांच्या मिळकतीच्या संबंधाचा कायदा' पास झाला. त्यातील मुख्य तत्त्व असे आहे की, स्त्रीने लग्नपूर्वी मिळविलेली मिळकत असो, किंवा लग्न झाल्यानंतर मिळविलेली मिळकत असो—नवऱ्याचा आपल्या बायकोच्या मिळकतीवर कांहीपण हक्क नाही. दोघेही आपापल्या मिळकतीचे पूर्ण व स्वतंत्र मालक आहेत, असे कायद्याने ठरलें आहे. हा कायदा होऊन फारच थोडीं वर्षे झाली. या संबंधने आमचे इकडे इ. स. १८६५ साली पास झालेला "इंडियन् सक्सेशन आक्ट" या नांवाच्या कायद्यातील ४३।४४ हीं कलमे, त्याचप्रमाणे, इ. स. १८७४ चा ३ रा "मॅरिज अमन्सप्रॉपर्टी आक्ट" ह्मणजे "विवाहित स्त्रियांचे मिळकतीच्या संबंधाचा कायदा" यांचे कलम ४ व ७ पहा. परंतु, या कायद्याचा कायदा बापुच्या हिंदू शिर्षाना मिळण्याचा नाही. कारण त्यांच्या मिळकतीची व्यवस्था हिंदुधर्मशास्त्रानेच लागावयाची !

कावून घेतले, तर त्याजवद्दल त्याला कांहीएक शिक्षा ठेविलेली नाही. कायद्याच्या दृष्टीने बायको व तिचा नवरा एकच व्यक्ति, अशी कल्पना आहे. याचा हेतु एवढाच दिसतो की, जे काही तिचे, ते त्याचे. याच्या उलट मात्र अनुमान करीत नार्हात की, जे त्याचे, तें तिचे! कायद्याच्या दृष्टीने 'एक व्यक्ति' हे ह्मणणे पुरुषाच्या विरुद्ध मात्र लावीत नाहीत. तिन्हाईत माणसाच्या मवधाने जी बायकोची कृत्ये त्या कृत्यावद्दलची जबाबदारी जेव्हां नवऱ्यावर आणणे असेल, ह्मणजे, आपल्या जनावराच्या किंवा दासाच्या कृत्यावद्दल जसा धनी जबाबदार धरितात, तसा जेव्हां त्यास तिच्या कृत्यावद्दल जबाबदार धरावयाचे असेल तेव्हां मात्र या ह्मणीचा उपयोग करितात. यावरून बहुतेक पुरुष दासापेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने म्त्रियाम वागवीत नार्हात, असे माझे ह्मणणे नाही. पण पुरुषाच्या मवधाने पहातां स्त्री ज्या अर्थीने व जितक्या प्रकारांनी पुरुषाची दासी असते, त्या अर्थीने व तितक्या प्रकारांनी दासाचा दासपणा कोठेच दृष्टीस पडत नाही. खुद्द धन्याच्या अथवा यजमानाच्या निरंतर तैनातीत असणाऱ्या दासाशिवाय, दुसरा कोणताही दास, स्त्रीप्रमाणे प्रत्येक घटकेस, अथवा प्रतिक्षणी, दास बनलेला नसेल ! खरोखरच, जो दास असतो, त्याने शिपायाप्रमाणे आपली नेमिलेली नोकरी बजावली असतां, किंवा त्याचा पहारा संपला ह्मणजे, तो राहिलेल्या वेळेचा पूर्ण मालक असतो. याशिवाय, त्याला आपल्या कुटुंबाचे ह्मणून जे कांही सौख्य असते, तेही मिळते. त्यामध्ये धन्याची आडकाठी क्वचितच येते. पृथ्वीवर ज्या ज्या देशांत गुलामगिरी अद्यापि कायम आहे, त्या त्या देशांत व विशेषेकरून ख्रिस्ती धर्म जेथें चालू आहे, तेथें, दासीना अथवा स्त्रीजातीच्या गुलामांना, एकप्रकारचा सर्व-मान्य हक्क असतो. तिच्या धन्याने तिच्या पातिव्रत्याचा भंग करण्याचें मनांत आणिलें, तर तिनें बेलाशक 'नाहीं' ह्मणावें. परंतु बायकोची गोष्ट अशी नाहीं !

दुर्दैवाने कसाही दुर्वृत्त, केवळ पशुतुल्य नवरा जरी तिला मिळाला, आपला हा द्वेष करितो, हे जरी तिला पक्के ठाऊक असले, तिच्या केवळ नित्य छळ करण्यातच ज्याला आनंद वाटतो, असा जरी तो मनुष्य असला, फार काय—अशा माणसाचा तिढकारा न येणे हे अगदी अशक्य आहे असे जरी तिला वाटले, तरीही मनुष्यप्राण्याची ज्यांत अत्यंत मानखडना होते अशी गोष्ट करण्याचा, हणजे तिच्या मर्जीविरुद्ध तिजपासून रतिमुख प्राप्त करून घेण्याचा त्यास पूर्ण अधिकार कायद्याने दिलेला असतो ! तिच्या शरीराच्या संबधाने याप्रमाणे हा गुलामगिरीचा अत्यंत नीच प्रकार झाला ! आता तिचे व तिच्या धन्याचे. अशा उभयतांचे समान प्रेम ज्यांवर असते, अशा तिच्या मुलांशी कायद्याने कोणत्या प्रकारचा संबंध ठेविला आहे पहा. मुले कायद्याप्रमाणे एकत्र्या बापाची, त्यांजवर सर्व सत्ता, सर्व मालकी त्याची. आईला मुलाच्या संबधाने कोणतीही गोष्ट त्यांच्या बापाच्या समर्ती खेरीज व त्याने ती मजूर केल्याशिवाय करिताच येत नाही, तो मेल्यावरही ती त्याची कायदेशीर पालनकर्त्री नाही. त्याने आपल्या मृत्युपत्रांतच जर लिहून ठेविले असेल, तर मात्र तिला पालन करण्याचा अधिकार मिळतो. त्याला पाहिजे तर ती मुले त्याने आपल्या बायकोपासून दूर नेऊन ठेवावी, किंवा त्या मुलांस तिला कधीही भेटता येणार नाही, किंवा त्यांशी तिला पत्रव्यवहारही ठेवितां येणार नाही, अशी व्यवस्था त्याच्या इच्छेस आल्यास त्याने करावी. तिला हे का चूं करण्याचा अधिकार नाही ! अशी स्थिति तर कायद्याने स्त्रियांची केली आहे. आणि अशा स्थितीपासून मुक्त होण्याचे साधनही तिच्या हातांत काहींएक ठेविले नाही. तिने आपला नवरा जर सोडला तर आपली मुले तिला आपल्याबरोबर नेतां येत नाहीत, एवढेच नव्हे : तर, जें कायदेशीर रीतीने तिचे आहे, ते सुद्धां तिला मिळत नाही !

त्याच्या मनात येण्याचा अवकाश, कीं कायद्याच्या मदतीने किंवा बळ-
जोरीने, एकाद्या पळून गेलेल्या दोराप्रमाणे त्यास तिला वेलाशक परत
पिष्टितां येते* ! तिने मोलमजूरी करून व कष्ट करून जें मिळविलें
असेल, किंवा तिच्या इष्टमित्रांनी दया करून तिला जे कांहीं दिलें
असेल, ते देखील त्याने खुशाल बुचाडून घ्यावे. कायद्याची विलकूल
ना नाही. कैदी सुटून गेल्यामुळे संतापलेल्या 'तुरुंगाधिपती' प्रमाणें
खिजलेल्या नवऱ्याच्या कवजांत तिला पुनः जाणे नसेल, व आपण
स्वकष्टाने संपादन केलेला पैसाआडका आपल्या उपयोगी पडावा असें
तिला वाटत असेल, तर तिने कोर्टांत दावा केला पाहिजे व हुकुमनामा
मिळविला पाहिजे. तेव्हांच तिला नवऱ्यापासून निगळें रहातां येतें.
आणि असे न करिता जर ती निराळी राहिल तर वीस वर्षांनंतर
देखील तिचा नंवरा पटकन येऊन तिजवर झडप घालून तिच्या जवळ
असेल नसेल ते सर्व बुचाडून घेऊन पळून गेला तरी तिचे काहीएक
चालत नाही. कोर्टाच्या मदतीने मात्र विवाहमवयव तोडितां येतो.

* प्रस्तुत स्थळी दादाजी विरुद्ध रखमाबाई या खटल्याची आठवण आमचे,
वाचकास झाल्याखेरीज रहाणार नाही. एखादे दोर धन्याकडे जाण्यास खुशी नसता
त्या धन्यास ते दोर जबरदस्तीने पकडून आणून, आपल्या हवालीं करून घेतां यावे
त्याप्रमाणे रखमाबाईंचा धनी जो दादाजी, त्याकडे जाण्यास ती खुशी नसल्या
कारणाने न्यायमूर्तीसमोर दादाजीने जावे, आणि "माझे पळपुढें दोर माझ्या हवालीं
जबरदस्तीने करा, व तें नाहीं झणेल तर, त्यास कोडवाऱ्यात तरी निदान अड-
कावून टाका" असे झणण्याचा हक्क ज्या कायद्याने आमच्या इकडील नवऱ्यास दिला
आहे, त्या कायद्याची योग्यता वर्णन करावी तेवढी थोडीच ! यापेक्षा आमच्यानें
आधिक कांहीं झणवत नाहीं. तथापि प्रस्तुतस्थळीं इतका उल्लेख केल्याशिवाय आम-
च्यानें राहवत नाहीं कीं आपणांस जुन्या चालींचा अत्यंत मोठा अभिमान आहे असें
जगास निरंतर भासण्याचा यत्न करणारे 'केसरी'कार प्रो. बाळ गंगाधर ठिलक
यांस या कायद्याचा वीट येऊन तो अजीबात काढून टाकण्याविषयी १८९१ चे दिशंब-
रात नागपूर येथे जी "राष्ट्रीय सामाजिक परिषद" जमली होती तिजपुढे त्यांनीं
निःशंकपणें सूचना आणिली होती.

पण ही कायदेशीर सोडचिठ्ठी मिळण्यास खर्च फार लागत असल्यामुळे श्रीमान् लोकांच्या वायकांशिवाय इतरांस ही गोष्ट अगदी अशक्य असते. ती देखील नवन्याने जर वायकोला टाकली असेल, किंवा तिला तो अत्यंत कृतेने व दुष्टपणाने वागवीत असेल, तरच मिळते, असें अमताही, प्रत्येक दिवशी लोक हाका मारतात की, ही सोडचिठ्ठी मिळविणे फार सुलभ झाले आहे ! खरोखर, अगोदर स्त्रीला समाजाने जुलमी धन्याचा वदाचाकर होऊन रहाण्याशिवाय दुसरा कोणताच धंदा करण्याची मुभा ठेविली नाही. यामुळे तिचे सर्व सुख त्या धन्यावर अवलंबून रहाणार. अशा स्थितीत तिला धनी असा मिळाला की, तो तिला एखाद्या आवडत्या जनावरासारखा वागवील—केवळ ओझे लादण्याच्या जनावरासारखा वागविणार नाही—तर तिचे मोठेच भाग्य समजावयाचे. परंतु अशा प्रकारचा धनी मिळविण्याची एकच साध तिला देणे, ह्मणजे निष्ठुर होऊन तिच्या दुःखात भर घालण्यासारखे नव्हे काय ? तेव्हां या एकंदर प्रकारावरून असे अनुमान उघड निघते की, आयुष्यांत तिचे सर्वस्व ज्या अर्थी ' धनी चांगला मिळणे ' या गोष्टीवर अवलंबून असते, त्या अर्थी तसा धनी मिळेपर्यंत एक बदलून दुसरा करण्याची तिला मुभा असावी. वस्तुतः तिला हा असा हक्क द्यावा, असे माझे ह्मणणे नाही. कारण, हा विचार अगदी स्वतंत्र आहे. एक पति सोडून देऊन स्त्रीला दुसऱ्याशी पुनः लग्न करितां* यावे या हेतूने सोडचिठ्ठी मिळविण्याचा तिचा हक्क, हा विषय

* या प्रकारास इंग्रजीत ' डायव्होर्स ' असें नांव आहे. चालू विषयाशी या विषयाचा प्रत्यक्ष संबंध नसल्यामुळे, निबंधकारानें फक्त त्याचा उल्लेख करून तो विषय सोडून दिला आहे. कारण तो एक स्वतंत्र विषय आहे.

या सोडचिठ्ठीच्या संबंधानें ता. १३ एप्रिल १८९६ चे इंग्रजप्रकाशांत पत्रव्यवहाराचे सदरात आलेले एका गृहस्थ्याचे उद्गार प्रस्तुतस्थिती संग्रह करण्यासारखे आहेत. ते गृहस्थ ह्मणतात:-ज्या लोकांत पुनर्विवाह करण्याची चाल बरेच दिवसांपासून रुढ आहे

माझ्या प्रस्तुत विपयास सोडून आहे. माझे ह्मणणे एवढेच कीं, जिला गुलामगिरी किंवा दास्य पतकरण्याखेरीज समाजाने दुसरा मार्गच ठेविला नाही, तिला दास्यातही निवडानिवड करण्याची मुभा ठेवणे, हें अशतः तरी तिच्या दुःखाचें परिमार्जन करण्यासारखे आहे. आणि ही मुभा न ठेवणे, किंवा एवढाही अधिकार न देणे, ह्मणजे तिला पुरतेपणीं दाम करण्यासारखे आहे, असें मी समजतो. कारण, ज्या देशांत गुलामगिरी चालत, तेथे, गुलामाच्या सबधाने केलेल्या कायद्यांत, धन्याने दामास अगदीं वाईट रीतीनें वागविले असतां, तो दास दुसऱ्याला विकून टाकण्यास कायदा धन्याला भाग पाडितो. परंतु, आमच्या या सुधारलेल्या इंग्लंडांत बायकोला नवरा कितीही वाईट रीतीनें वागवित अमला, तरी तींत व्यभिचाराची भर पडल्याखेरीज आपल्या गांजणाऱ्याच्या हातून त्या विचाराची मुटका हाण्यास मार्गच नाही !

२. मला अतिशयोक्ति करण्याची अगदीं इच्छा नाही, व अतिशयोक्ति करण्याचे कारणही दिसत नाही. स्त्रियांची कायद्याच्या दृष्टीनें जी खरो-

व ज्या लोकांत नवऱ्यानें बायकोस सोडचिडी देण्याची बहिवाट आहे, त्या लोकामध्ये कधीं कधीं ह्मी नवरे आपले बायकोस विनाकारण त्रास देण्याचे इराद्यानें आपण होऊन बायकोस सोडचिडी देत नाहीत, त्यास तशी देण्यास भाग पाडण्याविषयीं कायदा असल्यास चांगले. कांहीं नवरे नपुंसक असतात, कांहीं महारोगी असतात व कांहीं निव्वळ खुबे असतात. त्यासून बायकोस संसार सुख मिळत नाही व त्यांचे नवरे त्यांस ते मिळवू देत नाहीत, व कायदा आड येतो. हा जुलूम नव्हे काय ? जातीचे पंच पूर्वीं एकत्र जमून अशीं कांहीं भानगड पडल्यास योग्य तो निकाल करीत असत व त्या निकालप्रमाणें लोकही ते वेळीं विनतकार वागत असत. हल्लीं जसें आमचे राड्य गेलें त्याबरोबर आमचे सर्व अधिकारही गेले. तेव्हा आतां जातीचे पंचास पुसतो कोण ? सोडचिडी मिळविण्याकरितां दिवाणी कोडतात दावा लावितां येत नाही. आमच्या हिंदुधर्मशास्त्रात सरकारांनीं व न्यायाधीशानीं पुष्कळ दुरुस्त्या केल्या आहेत. त्यात मी वर दर्शविलेल्या संबधाने एखादी दुरुस्ती झाल्यास पुष्कळ बायका सरकारास दुवा देतील.

खर स्थिती आहे, तिचे वर्णन मी केले. वास्तविक लोक आपल्या स्त्रियांस कोणत्या प्रकारे वागवितात, याबद्दल मी एक शब्दही लिहीत नाही. बहुतेक देशांतील कायदे, ते अमलांत आणणाऱ्या लोकांपेश्चाही वाईट असतात. ज्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याचा कधीच प्रसंग येत नाही, असे कायदे बहुत काळपर्यंत केवळ नांवापुरतेच रहातात. माझे ह्मणणे असे आहे की, केवळ कायद्याच्या दृष्टीने जर पाहिले, तर कायदे ज्या पद्धतीचे आहेत तदनुसार विधाननिग्रीपुग पांन्ही स्थिति असती तर, खरोखर समाज ह्मणजे इहलोकीचे नरककुंड झाले असते ! सुदैवानें अशी गोष्ट आहे की, माणसांत दुष्ट दुसऱ्याला पीडा करण्याविपर्याची जी प्रवृत्ति असते, तिचे आकलन किंवा संयमन मनुष्यांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या साधुवृत्तींनी होत असते. या साधुवृत्तींचें उत्कृष्ट उदाहरण मुख्यत्वेकरून स्त्रीपुरुषांचा साधारण जो परस्परसंबंध असतो, त्यावरून दृष्टीस पडते. अशा मारखे दुसरे उदाहरण हाटले ह्मणजे, त्याचा आणि त्यांच्या मुलांचा परस्पर संबंध. हा संबंध किंवा हा पाश, पहिल्या ह्मणजे स्त्रीसंबंधाच्या पाशाला अधिक दृढ करतो. जी पूर्ण सत्ता पुरुषांस कायद्याने दिली आहे, तिचा पूर्ण उपयोग बहुधा पुरुष करीत नाही. स्त्रियांस जितक्या वाईट रीतीने त्यांस वागवितां आले असते, तितक्या वाईट रीतीने ते वागवीत नाहीत. एवढ्यावरूनच चालू रूढीचे जे कैवारी आहेत, त्यांस असे वाटते की, प्रस्तुत स्त्रीपुरुषसंबंधाच्या व्यवहाराची दुष्टता न्याय्य आहे ! आणखी, त्यांस असेही वाटते की, सध्यां जी रूढि आहे तिच्यांत जे दोष आहेत ते टाळण्यासारखे नाहीत, ह्मणून त्याबद्दल कुरकुर करणेही व्यर्थ आहे. कारण, प्रत्येक चांगल्या गोष्टीच्या मार्गे वाईट गोष्ट लागलेलीच आहे !* हा किंवा दुसरा कोणत्याही प्रकारचा

* आपल्या भाषेत एक ह्मण आहे 'गुळाच्यामार्गे डोंगळे असतातच' ! इंग्रजीतही एक ह्मण आहे की. 'कांटशाशिवाय गुलब नाही '

जुलमी कायदा पूर्ण अमलांत राहूनही माणसांची खरोखर वागणूक बऱ्याच सौम्यपणाची असणें हें संभवते. परंतु यावरून जो जुलुमाचा प्रकार आहे, तो कायमच राहणें इष्ट आहे व योग्य आहे, असे मात्र सिद्ध होत नाही. कितीही वाईट रूढि प्रचारांत असल्या, तरी त्यांच्याशीं टक्कर देण्याची किंवा झुंज खेळण्याची शक्ति मानवी स्वभावांत विलक्षण आहे, एवढेच काय तें सिद्ध होते. राज्यव्यवस्थेंत जुलुमाच्या प्रकाराचे मंडन करण्याकरितां जे प्रतिपादन करितां येईल, तेच प्रतिपादन कुटुंबव्यवस्थेतल्या जुलुमाचें मंडन करण्याकरितां येणार आहे. प्रत्येक जुलमी राजा आपल्या राजवाड्याच्या खिडकीत बसून आपल्या पीडित प्रजांचे सुस्कारे किंवा हुंदके ऐकून आनंद पावतो किंवा प्रजाजनांच्या शरीरावरील जीर्ण झालेली रकटी हिसकावून घेऊन, रस्त्यांत त्यांनी हिवांत कुडकुडत रहावें ह्मणून त्यांस हांकून देतो; अशांतला प्रकार थोडाच घडतो. **फिलिप् लीवेल्**, अथवा **नादिरशहा**, किंवा **क्यालिग्यूला** या इतिहासप्रसिद्ध जुलमी बादशहांच्या बरोबरीचा जुलूम **फ्रान्स**चा **सोळावा लुई** यानें केला असे नाही. तथापि **फ्रान्स**देशांत जे प्रसिद्ध बंड झाले, ते होण्यापुरता **लुई** याने केलेला जुलूम बसस झाला. आणि त्या बंडाच्या धामधुमीत काहीं कांही कृत्ये घडलीं, ती जरी फारच भयंकर व निघ्न होती, तरी तीही **लुई**च्या जुलुमापुढें फिकीच पडण्यासारखी होती !*

बायका व त्यांचे नवरे यांमध्ये असणारे परस्पर अलौकिक प्रेम उदाहरणास ध्यावें तर, गुलामांच्या इतिहासांतही अशी उदाहरणे

* **फ्रान्स**देशांत राजक्रांतीस अनुलक्षून, प्रस्तुतस्थळीं निबंधकारानें जे झटलें आहे, तेंच आमच्या या देशांत इ० स० १८५७ या सालीं शिपायांनीं जे बंड केलें त्याच्या संबंधानेंही ह्मणता येईल, हें मजेश वाचकाच्या लक्षात आल्यावांचून रहाणार नाही.

आढळतात. ग्रीस व रोम यांच्या इतिहासांत असे आढळते की, दास, आपल्या धन्याचा विश्वासघात करण्यापेक्षां प्रसंग पडल्यास आपले हाल हाल करून घेत व मरण्यासही राजी होत. रोमन लोकांत आपसांत तंटे माजले व मोठमोठ्या माणसांचा छल होऊं लागला. कित्येकांस देहांत प्रायश्चित्त मिळाली. कित्येकांस देश सोडून जावे लागले. अशा धामधुर्मीत प्रत्येक पुत्राने आपल्या बापाचा विश्वासघात केला, अर्गा उदाहरणे आढळतात. परंतु रोमन स्त्रिया व दास यांनी विलक्षण शौर्य, पतिनिष्ठा व स्वामिभक्ति दाखविली. असे असतांही पुष्कळ रोमन लोक आपल्या दासांस निष्ठुरपणाने व निर्दयपणाने वागवीत, असे इतिहासावरून स्पष्ट दिसते, परंतु याविषयी आपणास इतकें नवल वाटण्याचे कारण नाही. कारण, स्वामिनिष्ठा, पतिनिष्ठा, राजनिष्ठा, अशा प्रकारचे हे तीव्र मनोधर्म माणसांच्या मनांत जे उत्पन्न होतात, ते विशेषेकरून ज्या ठिकाणी अत्यंत दुष्ट व भयंकर अशा चाली पडल्या आहेत, त्या ठिकाणी उत्पन्न होतात; व त्यांची तीव्रताही फार असते. या संसारांत जे अनेक चमत्कार आहेत, त्यातलाच हाही एक चमत्कार आहे की, ज्यांच्या हातांत दुसऱ्यास अगदी जमीनदोस्त करून टाकिते येईल, अशी 'कर्तृभर्तृमन्यथाकर्तुं' सत्ता असते, असे जे सत्ताधीश त्यांनीं आपण होऊन त्या भयंकर सत्तेचा उपयोग केला नाही.—तर जे त्या सत्तेला वश असतात, ह्याजें ज्या माणसांवर त्यांची ती सत्ता चालण्यासारखी असते, त्या माणसांच्या ठिकाणीं अत्यंत भक्तियुक्त अशी कृतज्ञताबुद्धि उत्पन्न होते! बहुतेक पुरुषांच्या व्यवहारांत हा भाव किंवा हा आशय, धर्मश्रद्धा व धर्मनिष्ठा अशा कामांत देखील किती ओतप्रोत भरून राहिलेला असतो, या गोष्टीचा विचारच न करणे हे बरे ! पण काय, आपण प्रत्यही असे पहातो कीं, देवाची आपणावर जशी

कृपा आहे, तशी आपल्या भेजाऱ्यावर नाही, असा विचार मनांत आणूनच पुष्कळ लोक देवाचे आभार मानितात असे दिसते !*

३. ज्या रूढीचे मंडन करावयाचे आहे, ती गुलामगिरी असो, अथवा अनियमित राजसत्ता असो, किंवा कुटुंबाचा जो धनी त्याची अनियंत्रित सत्ता असो—त्या रूढीचे जे कैवारी असतात, ते त्या त्या रूढीची चांगली उदाहरणे मात्र पुढे मांडून त्यांच्यावरून त्या त्या रूढीची योग्यायोग्यता ठरवू पहातात ! त्यांच्या प्रतिपादनाचा बहुधा प्रकार असा असतो. ‘अहो, अमका अमका पुरुष आपला अधिकार कसा सदय अंतःकरणाने वजावीत आहे पहा ! आणि त्याच्या हाताखालचीं माणसे तरी पहा. किती नम्रतेने व प्रेमाने धन्याशी वागतात ! तो धनी तरी आपल्या आश्रित मनुष्याचे ज्यांत अत्यंत हित होईल, अशाच गोष्टी करितो. काय त्याच्या भलेपणाचे व शहाणपणाचे वर्णन करावे ! त्याची चाकरमाणसे तरी कशी नेहमी हास्यमुख असतात व धन्यास दुवा देत असतात !’ हे सर्व खरे. परंतु हे क्षणजे केव्हां सयुक्तिक होईल ? ‘या जगांत चांगली माणसेच नसतात,’ असे जो प्रतिपादन करील, त्यास हे उत्तर देणे ठीक आहे. मनुष्यच जर सुळी उत्तम असेल, तर त्याच्या अनियंत्रित अधिकारामुली असणारी मनुष्ये फार सुखी असतील, भली असतील, व प्रेमळ असतील. आणि सर्व कांही यथास्थित असेल. याबद्दल संशय कोणाला आहे ? पण हे लक्ष्यात ठेविले पाहिजे की, कायदेकानू व रीतिभाती सत्पुरुषांच्या-

* केरळकोकिल या नांवाच्या मासिक पुस्तकाचा एक अंक चायेंत असता ‘अमेरिकेतील भयंकर अनर्थ’ या सदराखाली ता० ६ जून सन १८९२ रोजी अमेरिकेमध्ये एक मोठा अनर्थ घडला आणि पुष्कळ जीवांची हानि झाली. त्या हृदयद्रावक प्रसंगाचे वर्णन करीत असता त्या पुस्तकाचे संपादक भारभी क्षणतातः—“जगदीशाने तेथील लोकांवर एवढा क्षोभ का केला ते समजत नाही” व सतिशेवटी क्षणतात—“आपल्या आर्यावर्तावर असा प्रसंग येत नाही ही परमेश्वराची केवढी कृपा आहे बरे ?”

करितां नव्हत, तर दुर्जनांकरितां आहेत. त्यांतून असे पाहिले पाहिजे की, एक तर विवाहपद्धति जी आहे, ती थोड्या माणसांपुरतीच नाही. दुसरे असे की, विवाहविधि होण्यापूर्वी दुसऱ्यावर पूर्ण अधिकार योग्य रीतीने चालविण्यास ही माणसे लायक आहेत, अशा प्रकारचे लेखी दाखले पुरुषांपासून कोणी मागत नाही!

असा एक साधारण नियम आहे की, ज्यांच्या अंतःकरणांत साधारण भूतदया किंवा प्राणिमात्रांविषयी प्रेम अधिक असते, त्यांचे प्रेम आपल्या बायकांमुलांवरही विशेष असते. असेही पुष्कळ पुरुष आढळतात की, त्यांस आपली बायको व आपली मुले यांच्याखेरीज कोणत्याच प्रकारचे पाश नसतात. ह्मणजे, इतर प्राण्यांविषयी त्यांना मुळीच कळकळ वाटत नाही. पुरुषांमध्ये सुष्टपणाचे आणि दुष्टपणाचे जसे अनेक प्रकार आढळतात, तशी भूतदयाही कमजास्त प्रमाणाने आढळते. ही भूतदया कमी होतां होतां शेवटी असा एक वर्ग असतो की, त्या वर्गा-तल्या माणसांची हृदये अगदी शुष्क असतात. ही पूर्ण तमोगुणी, ह्मणजे माणसें अत्यंत कठोर अंतःकरणाची व निर्दय असून, त्यांस कोणत्याच सामाजिक पाशाचे बंधन नसते. या माणसांस दावांत ठेवण्याकरितां समाजाला अगदी शेवटला उपाय करावा लागतो. ह्मणजे, कायद्यांत सांगितलेल्या शिक्षेच्या द्वारेनेच त्यांस प्रतिबंधांत ठेवावे लागते ! अशा नियम स्वभावाची जी माणसें असतात, त्यांच्याही हातांत नवरेपणाचे कायदेशीर हक्क दिलेले असतात ! प्रत्येक नीच व दुष्ट मनुष्याचे हातांत एक तरी दुर्भाग्य अशा स्त्रीचा गळा दिलेला असतोच. आणि तिजवर त्याची अशी सत्ता असते की, एक तिचा जीव घेण्याखेरीज इतर पाहिजे तो जुलूम त्याने तिजवर करावा. फार काय, जर तितकी सावधगिरी राखील, तर कायद्याच्या शिक्षेत न सांपडतां, तिचा जीवही तो घेऊं शकेल ! प्रत्येक देशांत नीच जातींमध्ये असे हजारो लोक असतात

की, दुसऱ्या कोणत्याहि बाबतीत कायद्याच्या दृष्टीने ते गुन्हेगार होत नाहीत. परंतु दुसरीकडे कोठें अंमल चालत नाही ह्मणून, आपल्या दुर्दैवी बायकोच्या अंगावर हात टाकण्यांत, व तिच्या अत्यंत निग्रह प्रकारें छल करण्यांतच नेहमी आनंद मानतात. कारण, एक तर ती अबला, व विवाहाच्या चमत्कारिक संबंधामुळे बद्ध असल्याकारणानें त्याच्या त्या पशुतुल्य आचरणापुढे त्या विचारीचे कांहीएक चालत नाही. ती सर्वस्वी त्याजवर अवलंबून असल्यामुळे, त्याच्या नीच व रानटी स्वभावास उत्तेजन येते. वस्तुतः ही सर्वथा पराधीन आहे, असा विचार त्याच्या मनांत येऊन त्याने सहनशील व सदय असावे, व जिने आपलें जीवित विश्वासाने आपल्या हवाली केले, तिजशीं त्याने ममतेने व स्नेहपूर्वक वागावे. परंतु असे न होतां त्याच्या मनाची समजूत उलट झालेली असते. त्याला वाटते, “ या वस्तूचा कायदेशीर मालक मी, व माझ्या खुषीस येईल त्याप्रमाणे मी तिचा उपयोग करीन, व इतर लोकांशी जसा आर्जवाने, सभ्यतेने व चांगुलपणाने मी वागतों, तसा बायकोशी कां ह्मणून वागेन ? ” कुटुंबांत घडून येणाऱ्या जुलुमाची परमावधि होत असतां, पुष्कळ दिवसपर्यंत त्या जुलूम करणाऱ्या गुन्हेगारास शिक्षा करण्याचा कांहीच मार्ग कायद्यांत नव्हता. अलीकडे थोड्या वर्षांपासून अशा प्रकारच्या जुलुमाचा प्रतिबंध करण्याचा मळमळीत यत्न कायद्याने केला आहे. ही गोष्ट जरी खरी आहे, तथापि तो यत्न सर्वथा निष्फळ होय, असें ह्मटले तरी चालेल. आणखी, असें होणें यांत कांही नवलही नाही. कारण, जोपर्यंत गरीब विचारी गाय खाटकाचे हातांत आहे, तोपर्यंत त्याची ती हिसक व पशुतुल्य वृत्ति प्रतिबंधांत ठेवितां येईल, असे समजणें ह्मणजे निवळ भ्रांति नव्हे काय ?

आपल्या बायकोच्या शरीराला इजा केल्याचा गुन्हा नवऱ्यावर शाबीद झाल्याबरोबर—निदान प्रथम एकदां त्याने बायकोस मारल्याचा

गुन्हा त्याजवर शाबीद होऊन तेच अपराध त्याने पुनः केला, असें सिद्ध झाले की, त्या बायकोला सोडचिठ्ठी मिळण्याचा अथवा दुसरा नवरा करण्याचा हक्क असावा. निदान त्या नवराबायकोचा लग्नसंबंध तरी कायद्याने तोडून टाकावा. आणि जोपर्यंत असा कायदा होणार नाही तोपर्यंत—हल्लींच्या कायद्यांत स्त्रीला जो इलाज ह्मणून ठेविला आहे, तो नुसता नांवाला आहे, त्याचा कांहीएक उपयोग होत नाही. कारण, एक तर बायकोला मारणे ते वाजवीपेक्षां जास्ती किंवा फाजील मारणें कायद्यास लागत असते; व दुसरे, फिर्यादीचे कामी येणाऱ्या अनेक अडचणीमुळे फिर्यादीच्या खटपटीत स्त्रिया विचारांच्या पडतच नाहीत. याचा परिणाम अर्थात् असा होतो की, स्त्रिया आपली दुःखे निमृष्टपणें गिळून टाकतात.

४. कोणत्याही मोठ्या देशांत अगदीं पशूमारख्या माणसांची संख्या केवढी मोठी असते, व वैवाहिक संबंधाच्या कायद्याच्या द्वाराने, एक तरी बळी या नरपशूंच्या हस्तगत होणे किती साहजिक असते, या गोष्टीचा विचार केला असता, प्रस्तुतच्या दुष्ट व्यवस्थेमुळे मानवी जातीच्या विपत्तीचा विस्तार फारच भयंकर होत जातो, हे सहज लक्ष्यांत येणार आहे. वर निर्दिष्ट केलेली उदाहरणे ह्मणजे अगदी परमावधीची होत. ही उदाहरणे ह्मणजे मानवजातीतील अगदी गाळ ह्मटला तरी चालेल. परंतु याहून कमी कमी होत जाणारे प्रकार, किंवा थरांवर थर, हे मानवजातीत आहेतच. गृहव्यवस्थेत आढळणारा जुलूम काय, किंवा राज्यकारभारांत घडणारा जुलूम काय, प्रकार एकच!—जुलुमी व सर्वसत्ताधीश मनुष्ये कोणती भयंकर गोष्ट केव्हां करतील याचा नेमच नसतो. सर्वगुणसंपन्न साधुरूप जसे विरळा, त्याप्रमाणेच निव्वळ पिशाचस्वरूपाची किंवा राक्षसस्वरूपाची माणसेही विरळा! परंतु भयंकर जंगली माणसे की ज्यांची वृत्ति बहुतेक हिसक पशुतुल्य

अमून, प्रसंगविशेषी ज्यांच्यांत मनुष्यपणाची उगीच छाया मात्र भासते, अशाच माणसांची संख्या जगांत जास्त आढळते. मनुष्यजातीचे उत्तम मासले—ह्मणजे ज्यास आपण केवळ 'देवमाणसे' ह्मणतो, अशा माणसांमध्ये व अत्यंत नीच ह्मणजे अगदी राक्षसवृत्तीची माणसे त्यांच्या मध्ये, अनेक प्रकार व अनेक नमुने असतात. कांही बाहेरून मोठे सालसूद, दयाळू, भले, प्रतिष्ठित असे दिसतात. अशा माणसांच्या अंमलांत किंवा कचाट्यांत जोपर्यंत एखादा मनुष्यप्राणी सांपडला नाही, तोपर्यंतच त्यांचा संभावितपणा ठीक असतो. परंतु त्यांचा खरा स्वभाव ज्या हतभाग्य प्राण्यांस त्यांच्या सत्तेत रहावे लागते, त्यांस विचारावा ! त्यांचे दुःख त्यांसच टाऊक. विचान्यांस खरोखर जिवाचा कंटाळा आलेला असतो. फार मार्गील काळापासून इतिहास पाहिला तर सत्तेचा दुरुपयोग पुरुष कसा करतात, व बहुतेक माणसे अधिकारापन्न झाली असतां, सत्तारूप मदाने अंध होऊन जाऊन कसकसे थेर करितात, हे आमच्या वाचकांपैकी बहुतेकांस विदित असेलच. तेव्हां त्या गोष्टीच्या सिद्धतेकरितां प्रत्यक्ष उदाहरण देण्याचे कारण दिसत नाही. त्यांतून असे पहा की, ज्या सत्तेचा विचार प्रस्तुत आपण करीत आहो, ती सत्ता एखाद दुसऱ्या पुरुषास मिळते, अशांतली गोष्ट नाही; तर प्रत्येक वयांत आलेल्या पुरुषास ती प्राप्त होते. मग तो अत्यंत नीच व भयकर स्वभावाचा कां असेना ?

मेळणारच. कोणताही पुरुष, बाह्यतः मोठा धर्मशील व्यवहारांत ज्याच्यावर त्याची कोणत्याही प्रकारची सत्ता पणार नाही, अशा माणसाशी तो मोठ्या प्रतिष्ठितपणाने भावितपणाने वागतो. किंवा जी माणसे तो वांकवील ऋण्याला बांधलेली नाहीत, अशा माणसांबरोबर नीट क्रोधाच्या ऐन भरांत येऊन, त्यांच्या अंगावर धांवून

जात नाही; एवढ्यावरून गृहस्थाश्रमाच्या निर्बंधावस्थेत त्याचें वर्तन कोणत्या प्रकारचें असेल, याची कल्पना करणें अशक्य आहे. अगदी सामान्य प्रकारचीं माणसे देखील आपली क्रूर, तामसी व निवळ स्वार्थसाधक, अशी वृत्ति परक्यापार्शीं प्रकट न करितां, ज्या कोणावर त्यांची सत्ता चालेल, व ज्यास त्या सत्तेचा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य नाही, अशा माणसाशींच प्रसंग पडल्यास प्रकट करितात. अशा प्रकारचे जे दुर्गुण माणसांच्या प्रकृतीत असतात, त्यांचा मुख्य उगम ह्यटला ह्यणजे, वरिष्ठ व कनिष्ठ यांचा परस्पर संबंध. ज्या ज्या ठिकाणी हे दुर्गुण दृष्टीस पडतात, त्या त्या ठिकाणी त्यांची उत्पत्ति सेव्यसेवकभावापासून उत्पन्न झालेली आहे, असें समजावें. आपल्याबरोबरीच्या माणसांशी जो मनुष्य तुसडेपणानें अथवा दुर्वृत्तपणानें वागतो, तो मनुष्य बहुधा आपल्याहून कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांत राहिलेला असतो, असें आढळते. कारण, ज्यांस धाक दाखवून व त्रास देऊन आपल्या अंकित करून ठेवितां येईल, अशाच लोकांच्या सहवासांत त्याचा जन्म गेलेला असतो. लोक ह्यणतात की, उत्कृष्ट कुटुंब ह्यणजे भूतदया, अंतःकरणाचा कोमलपणा, निःसीम प्रेम, स्वार्थपराङ्मुखता इत्यादि सद्गुणांची केवळ एक शाळाच असते ! अशी जरी लोकांत ह्यण आहे, तरी वारंवार असे पहाण्यांत येतें कीं, कुटुंबाचा जो मुख्य अधिपति, किंवा पुढारी असतो, त्याच्या संबंधानें पहातां, कुटुंब ह्यणजे हटवादीपण पणा, जुलूम व अमर्याद, मूर्तिमंत असा आपमतलबी अनेक दुर्गुणांचीच एक शाळा असते, असें ह्यणण्यास हर बायको व मुले यांच्याविषयीं काळजी घेणें, ह्यणजे त्याचा इत समजावयाचा कीं, त्या पुरुषाच्या स्वतःच्या पदार्थांची व मालमि काळजी घेणें, यापेक्षां काहीं जास्त नाही ! फार काय, त्या व

व्यक्तिमात्राच्या सुखाचा विचार केला असतां, अगदीं बारीकमारीक गोष्टींमध्येही ते सर्वथा मुख्य यजमानाच्या मर्जीवर अवलंबून असतें; ह्मणजे, त्याच्या मर्जीस आलें, तरच त्यांस ते मिळते, नाहीं तर मिळत नाहीं. प्रस्तुत जी रूढि चालू आहे, ती जोपर्यंत कायम राहिल तोपर्यंत, आहे यापेक्षां चांगली स्थिति कोटून येणार? मनुष्यस्वभावाच्या दुष्ट प्रवृत्ति पाहिजे तशा बहकू दिल्या नाहीत, किंवा खवळूं दिल्या नाहीत तरच त्या कांही मर्यादित रहातात, ही गोष्ट आपणास माहितच आहे. आणि ज्याला दुसरे लोक वश किंवा नम्र होऊन रहातात, तो आपले घोडे बहुधा पुढे पुढेच ढकलीत जातो! असे हे त्याच्या हातून बुद्धि-पुःसर जरी घडले तरी 'मऊ सांपडले ह्मणजे, खणीतच जावयांचे, किंवा ऊस गोड लागला ह्मणजे, मुळासुद्धां उपटून खाऊन टाकावयाचा' या ह्मणी प्रमाणे करणे, ही आपली मनुष्यमात्राला संवयच लागून गेलेली असते. हेही आपणास टाऊक नाही असे नाही. परंतु असा हा दडपून नेण्याचा क्रम बहुत कालपर्यंत चालत नाही. त्याची मजल थोडक्यांतच आटपते. कारण, मनुष्याच्या सहनशक्तीसही कांहीएक मर्यादा असतेच. त्या मर्यादेचे उलंघन झाले ह्मणजे, वश झालेल्या माणसास विरोध करणे भाग पडते.* मनुष्याची सर्वसाधारण प्रवृत्ति तर पडली अशा प्रका-रची! तेव्हां, प्रस्तुतच्या सामाजिक व्यवहारांत प्रत्येक पुरुषास बहुतेक अनियंत्रित अशी जी सत्ता, दुसऱ्या एका मानवी प्राण्यावर (स्त्रीवर) दिलेली असते—आणखी तीही कोणावर, तर ज्या मानव प्राण्याशी त्याचा निरंतर सहवास असतो, व जो प्राणी त्याच्या नेहमी डोळ्यांसमोर असतो, त्याच प्राण्यावर तिचा परिणाम काय होतो तो पहा.—ती सत्ता त्या पुरु-

* प्रस्तुत स्थळीं, निबंधकारानें जें एक साधारण तत्त्व किंवा जो एक सामान्य नियम सांगितला आहे, त्याचे उदाहरण मर्मज्ञ वाचकांच्या डोळ्यांसमोर तत्काळ उभें रहाणारें असें झटलें ह्मणजे, १८५७ सालची धामधूम! या संबधानें फ्रान्स देशातील राज्यक्रांति हीही दुसरी एक ऐतिहासिक गोष्ट ध्यानांत आणण्यासारखी आहे.

पाच्या प्रकृतिरूप मदिगाचे जे फार दूरदूरचे कोनेकोपरे असतील, त्यांत छपून राहिलेली जी अप्पलपोटेपणाची बीजे, ती हुडकून काढून बाहेर आणते. अथवा, स्वार्थमाधृपणा हाच कोणीएक अग्नि हाणा. तो विझून जाऊन, त्याची जी राग्व राहिली असेल, त्या राग्वेमधून, जे थोडेथोडे विझलेले निग्वारे सांपडतील, किंवा त्या निग्वान्यांतून ज्या अतिशय मद अशा ठिणग्या उडत असतील, त्यांस ही द्वाड सत्ता वारा घालून, पुनः तो अग्नि प्रज्वालित करिते ! त्या पुरुषाची मूळची स्वर्गी प्रकृति परक्यांस कळून येत नाही. कारण, तिचा बराच अंश, तो परक्यांशी व्यवहार करीत असतां, मुद्दाम दावून ठेवीत असतो. पण ही समाजाने दिलेली सत्ता त्याच्या हातांत न राहती तर आपल्या स्त्रीच्या व्यवहारांतही तो पुरुष आत्मसंयमन करता, आणखी, त्याची मूळची प्रकृति अगदीं बदलून जाते. परंतु, या सत्तेच्या योगाने त्याच्या प्रकृतीतल्या दुर्गुणांस पृष्ट मिळून, उलट उजेजून मिळते !

या प्रश्नास दुसरी एक वाज्र आहे, हे मी जाणतो. वायकोला जेथे नवऱ्याशी विरोध करितां येत नाही, किंवा तिच्या विरोधाचा जेथे उपयोग होत नाही, अशा ठिकाणी ' जशाम तसे ' या न्यायाने तिला वागतां येईल, हे मी कवळू करितां. अशा जोडप्यांत पुरुषाचे जीवित जितके दुःस्वप्न व कष्टमय करितां येईल तितके करण्याचे वायकोच्याही हातांत असते. आणि हे बळ तिला अनुकूल असल्यामुळे, ज्या गोष्टीमध्ये खरोखर तिचा पगडा चालावा व ज्या गोष्टीमध्ये चालू नये, अशा दोन्ही प्रकारच्या गोष्टीमध्ये तिचा पगडा चालतो. परंतु, स्वसंरक्षणाचे हे जे एक हत्यार तिच्या हातांत असते—ज्या हत्याराला ' कजाग वायकोचे हत्यार ' असे हाणतां येईल, व अशा हत्याराचा उपयोग करणाऱ्या शिरघोर वायकांना कृत्या, कैदासिणी, चाटिका, कैकेयी अशा प्रकारची नावे व्यवहारांत देतात—त्या हत्यारांत एक मोठा घातक दोष असतो.

तो असा की, या हत्याराचा उपयोग, जो नवरा अगदी गरीब व मुळीच जुलूम न करणारा, अशावरच ते विशेष चालते; व तेही अत्यंत अयोग्य अशा चाकर माणसांच्या बऱ्याकरितां ! दुसरी आणखी एक अशी गोष्ट असते की, वास्तविक ज्या नीच बायकांच्या हातांत हे हत्यार देण्याची मुळीच सोय नाही, अशा नीच बायकांच्या हातांत विशेष करून ते हत्यार जात असते. कारण, बहुधा तामसी, हट्टी व द्राड अशाच बायकांचे हे शस्त्र असते. ह्मणजे, पुरुषांस मिळालेली सत्ता ज्यांच्या हातांत गेली असतां, ज्यांच्या हातून खचित तिचा दुरुपयोग होईल, अशाच बायकांच्या हातांत ती सत्ता जात असते. ज्याची मनें कोमल व प्रेमळ असतात, अथवा ज्यांच्यात स्वाभाविक सौजन्य असते, अशा स्त्रियांच्या हातून वर सांगितलेल्या हत्यारांचा काहीच उपयोग होत नाही. आणि, ज्या स्त्रिया थोर व उदार मनाच्या असतात, त्या अशा प्रकारच्या हत्यारांस तुच्छ मनीतात. आणि उलट पक्षाच्या वाजनें पाहिले तर, ज्या नवऱ्यांविषयी या हत्यारांचा उपयोग मोठ्या जरीने करण्यांत येतो, ते नवरे बहुधा सौम्य व शांत स्वभावाचे असे असतात. दुसऱ्यांनी चिडविले असताही आपल्या अधिकाराचा विशेष कडक रीतीने उपयोग करून घेण्याचे ज्यांच्या मनांत येतच नाही, अशा प्रकारचे ते नवरे असतात. नवऱ्याला त्रास देण्याचे जे बळ बायकांस असते, त्याचा परिणाम एवढाच होतो की, उभयपक्षाही लढ्यालढी सुरू होते ! आणि कधीकधी तर असे होते की, ज्या नवऱ्यापासून मुळीच कांही त्रास किंवा उपद्रव बायकांस होत नाही, किंवा जुलुमी होण्याची ज्या नवऱ्यांमध्ये फारच थोडी प्रवृत्ति असते, असे नवरे कजाग बायकांच्या जुलुमाला बळी पडतात !

५. तर मग या सत्तेपासून होणारे जे दुष्परिणाम त्यांना सौम्य करणारे असे व्यवहारांत असते तरी काय ? व अशी ही सत्ता

पुरुषांच्या हातांत असतांही वस्तुतः जितका भलेपणा किवा चांगूपणा आपणास जगांत दिसतो, त्याची कारणे काय, असतात? स्त्रियांच्या मुसत्या चोचल्यांचा कांही कांही व्यक्तीवर जरी बराच परिणाम होतो, तथापि वर सांगितलेल्या साधारण ज्या प्रवृत्ति त्यांवर ह्मणण्यासारखा विशेष परिणाम होत नाही. कारण, स्त्रीचे ते नखरे किवा ते चोचले यांचे सामर्थ्य, जोपर्यंत ती स्त्री तरुण व मोहक असेल तोपर्यंतच टिकते! कधी कधी तर, जोपर्यंत त्यांत कांही नवेपणा असतो व निकट संवधाने किवा अतिपरिचयाच्या योगाने तिच्या सौंदर्याचे मृगजळ नष्ट झाले नाही, तोपर्यंतच टिकते! असेही पुरुष हर्षाचे लाल आढळतात की ज्यांच्या मनावर स्त्रियांच्या सौंदर्याचा परिणाम मुळाच घडत नाही! तेव्हां, अधिकाराच्या योगाने जुलूम करण्याची जी नैसर्गिक प्रवृत्ति असते, ती प्रवृत्ति कमी होण्याची किवा क्षीण-बल व सौम्य होण्याची खरी कारणे निम्नलिखित आहेत. तीं ज्या व कोणची असतात, याचे केवळ इच्छांमधे मग पण कनिता. एक तर दोन व्यक्तीमध्ये कालेकरून वाढणारी परस्पर ममता होय.—इतके मात्र खरे की, त्या पुरुषाच्या स्वभावांत ममतेचे कांही बीज मूळचेच असले पाहिजे आणि त्या स्त्रीचीही मूळची प्रकृति त्याच्याठायी ममत्व उत्पन्न करण्यासारखी असली पाहिजे. दुसरे, मुलांविषयी स्त्रीपुरुषांचे परस्पर—सामान्य अशा प्रकारचे प्रेम. त्याचप्रमाणे तिन्हाईत माणसाच्या संबंधानें उभय—सामान्य, ह्मणजे उभयतांच्या हिताचे, असे जे पाश, तेही अनेक प्रकारे कारणीभूत होतात. त्यांतही कमीजास्त प्रकार असतातच. तिसरे कारण असे आहे की, पुरुषाच्या नित्याच्या सोयीला, सुखाला व उपभोगाला स्त्रीची फारच अवश्यकता असते. यामुळे, केवळ स्वहिताकडे दृष्टि देऊन व स्वसुखाच्या अपेक्षेने तो बायकोची जी किंमत समजत असतो, तीही लक्षांत आणली पाहिजे. त्या पुरु-

पाचे अतःकरण कोमल असले, ह्मणजे दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखित होणारे असले, तर तो कालेकरून आपल्या स्त्रीवर, केवळ स्वसुखाचीच अपेक्षा न धरितां, प्रेम करू लागतो. ह्मणजे, त्याच्या त्या प्रेमास निर्मळ, शुद्ध व उदात्त असे स्वरूप प्राप्त होते. सरतेशेवटी, अशीही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, बहुतेक सर्व मानवी प्राण्यांवर नेहमी त्याच्याजवळ असणाऱ्या माणसांचे साहजिकच वजन अधिक असतं.* ती जवळची माणसे त्यास खरोखर अप्रिय होणारी अशा मात्र नसली पाहिजेत. नवरा व बायको यांचे परस्पर सान्निध्य इतर माणसांपेक्षा अधिक असते, हे सर्वास माहितच आहे. तेव्हा, ही जवळची माणसे कधीकधी प्रत्यक्ष विनवण्यांनी, व कधीकधी आपले मनोविकार आणि आपले स्वभाव यांच्या अपरिज्ञात ससर्गाने, आपल्या धन्याच्या वर्तनावर विलक्षण व अयोग्य अशा प्रकारची सत्ता प्राप्त करून घेतात. असो. अशा अनेक साधनांनी, बायको आपल्या नवऱ्यावर आपला पगडा, वाजवीपेक्षां फाजील बसविते, अशीं अनेक उदाहरणे आढळतात. नवऱ्यावर तिचा पगडा बसल्यामुळे ज्या कामांत तिच्या सल्लामसलतीपासून कांहीएक चांगले होण्याचा सभव नसतो अशा कामांतही नवरा तिच्या सल्लामसलतीस अनुसरून चालत असतो. अशा प्रसंगी कदाचित् असेही घडते की, तिचा अभिप्राय खरोखर

* नवराबायकोचा मुळीस छत्तीसाचा आकडा असला, व एकमेकांस खरोखर ती पाण्यांत पडत असली, तरी बायकोला नवऱ्याची सत्ता सौम्य करून टाकणे अगदीं अशक्य असते. किंवा असे समजा की, नवरा बाहेरग्याली असला, अथवा परद्वारगमन करणारा असला, तर त्याच्या प्रीतीतली जी स्त्रां असेल तिचा, त्याच्यावर जबरदस्त पगडा असल्यामुळे ही वर सांगितलेल्या प्रकारची अनुकूलता बायकोला नसते. तथापि, निबंधकारांनी सांगितलेला नियम साधारणतः दृष्टीस पडतो. संस्कृतांत एका कवीची अशी उक्ति आहे की, राजे, स्त्रिया व लता (वेली) हीं जवळच्याचा आश्रय करितात. शाकुंतलातील “सर्वः सगंधेषु विश्रंसति” हे वाक्य ध्यानांत ठेवण्या सारखें आहे. सान्निध्य व सद्बलास यांचे फल जेह शेष.

शहाणपणाचा नमून, नीतिविरुद्धही असण्याचा संभव असतो. यामुळे, अशा प्रसंगी बायकोच्या सह्यामसलतीने न वागतां नवरा आपल्या स्वतःच्याच विचाराने वागला असतां अधिक श्रेयस्कर व इष्ट असते. परंतु, कुटुंबाच्या कारभारांत, किंवा राज्यकारभारांत सत्तेचा लाभ हा स्वातंत्र्याच्या नाशाचा योग्य मोवदला होत नसतो. बायकोचा पगडा नवऱ्यावर असल्याकारणाने ज्या गोष्टीविषयी तिला मुळींच हक्क नसतो, त्याही तिला मिळतात. तथापि तेवढ्याने आपले हक्क बोलून दाखविण्याचे सामर्थ्य तिला येते असे मात्र नाही.

सुलतानाच्या जनानग्वान्यांतील जी एखादी आवडती दासी असेल, तिच्या सत्तेखाली इतर दासी असतात. व त्या दामीवर ती जुलुमाने अम्मलही चालवीत असते. परंतु वस्तुतः इष्ट असतं ते हे की. तिलाही दासी नमाव्या, व तिने स्वतःही दुसऱ्याची दामी होऊन राहूनये.

पतीच्या अस्तित्वांत आपले अस्तित्व विसरून जाणे, उभयतांचाही संबंध ज्यांत आहे अशा एखाद्या कामांत, पतीच्या इच्छे-व्यतिरिक्त आपली स्वतंत्र अथवा निराळी ह्मणून इच्छा न ठेवणे—निदान अशी इच्छा अपणांस नाही असे आपल्या पतीस भासविणे—व त्याच्या मनोवृत्तीवर निरंतर दाब राखण्यांत आयुष्याची कृतकृत्यता मानणें, इत्यादि साधनानीं एखाद्या स्त्रीला फार झाले तर एक गोष्ट घडवून आणण्यांत आनंद मानितां येईल. ती कोणती ह्मणाल तर, ज्यांच्या विषयी कोणत्याही तऱ्हेची कल्पना करण्याची योग्यता तिने संपादन केली नाही, अथवा कल्पना केली तरी ती तिची आवडनिवड व दुराग्रह यांच्या योगाने सर्वथैव चुकीचीच असणार, अशा प्रकरच्या इतर व्यवसायसंबंधांत आपल्या पतीला सर्व प्रकारें अनिष्ट असे वर्तन करण्यास लाविणें. याचा परिणाम असा होतो की, हल्लीच्या परिस्थितींत जे नवरे आपल्या

स्त्रियांशीं फारच ममतेने वागतात, त्यांच्या सहवासानें किंवा वजनानें, घराबाहेरील इतर सर्व प्रकारच्या सवधांत स्त्रियांची वर्तणूक चांगली किंवा वाईट होण्याचा सारग्व्वाच सभव असतो. किंबहुना कदाचित् अधिक वाईटही होते. कारण, हल्लीच्या रूढीस अनुसरून वायकोची अशी समज्त् घालून दिलेली असते की, गृहकृत्यांग्वेरीज इतर गोष्टीमध्ये मन घालण्याचे तिला मुळीच कारण नाही. यामुळे सहजच असे होते कीं, इतर गोष्टीविषयी पोक्त व समजस असे विचार तिच्या मनांत येत नाहीत. गृहकृत्यांशिवाय इतर गोष्टीमध्ये कांहीं एखादा थोर उद्देश मनात आणून ती वागेल असे घडतच नाही. आणि यदाकदाचित् घडलेच तर, आपल्या स्वतांच्या फायद्याची दृष्टी ठेवील. राजकारणात ग्वरी वाजू कोणती, याविषयी तिला मुळीच पर्वा नसते. परंतु आपल्या घरांत प्रतिष्ठा किंवा पैसा कोणत्या द्वाराने येईल, आपल्या नवऱ्यास एखादी बडी किताबत कशी मिळेल, अथवा आपल्या मुलास एखादी हवाची जागा, किंवा आपल्या मुलीस चांगलेसे स्थळ कसे प्राप्त होईल, या गोष्टी मात्र तिला अवश्य कळत असतात. पण कोणी असे हणेल की, कोणताही समाज राजसत्तेग्वेरीज किंवा राजशासनाशिवाय कसा राहू शकेल? जसा राज्यकारभारांत, तसा कट्ट्यांतही कोणी तरी एक शास्ता अथवा अधिकारी पाहिजेच पाहिजे. विवाहित माणसांमध्ये एखाद्या गोष्टीच्या संबंधानें मतभेद पडला तर, त्या गोष्टीचा निर्णय ठरविणे तो कोणीं ठरवावा? उभयतांच्याही मताप्रमाणें ती गोष्ट घडून येणें तर असंभव असतें. आणखी, त्या गोष्टीचा निर्णय करणें तर जरूर असते. तेव्हां हे जुळवें कसे! या आक्षेपाचे समाधान मी करितो तें येणेप्रमाणे:—

७. दोन माणसांमध्ये जो यदृच्छेने घडून आलेला योग किंवा व्यवसायसंबंध त्या संबंधांत 'दोघांपैकीं एकाच्या हातांत पूर्ण सत्ता असलीच पाहिजे' असे जे कित्येकांचें ह्मणणे आहे, ते खरे नाही.

विवाहसंबंधाशिवाय दुसरी उदाहरणे व्यवहारांत नेहमी आपल्या पहाण्यांत येतात. त्यांपैकी उदाहरणाकरितां व्यापाराची सर्कत हीच कां घ्याना ! प्रत्येक भागीदारीच्या किंवा सर्कतीच्या व्यवहारांत भागीदारांपैकी किंवा सर्कतदारांपैकी हरएक कामांत सर्व अगत्यार एकालाच असावा, व बाकीच्यांनी त्याच्या केवळ हुकमतीत असावे, आणि तो हुकम फर्मावील तसे वागावे, असे ठरविणे अवश्य आहे, असे कोणी प्रतिपादन करील काय ! उघडच आहे की, असे ठरविणे लोकांस अवश्य वाटत नाही. कारण, अशा प्रकारच्या सर्कतीच्या व्यवहारांत, मालकाची जबाबदारी तेवढी शिरावर घेऊन, हातांत स्वगोग्र सत्ता किंवा अधिकार पाहिला तर, एखादा कारकून किंवा गुमास्ता असावा याच्याच इतका ! तेव्हा, अशा अटी कोण कबूल करील ? कोणीही कबूल करणार नाही.

विवाहाच्या संबधाने जी व्यवस्था कायद्याने केली आहे, त्या प्रकारची व्यवस्था जर इतर करारांच्या संबधानेही कायदा करील, तर त्यास असा ठराव करावा लागेल की, एका भागीदाराने सर्व दुकानांचा समईक व्यापार किंवा कारभार आपल्या खाजगी कारभाराप्रमाणेच करावा, बाकीचे भागीदार केवळ मुकत्याराप्रमाणे समजले जावे, आणि जो एक भागीदार दुकानाचा कारभार मालकाप्रमाणे चालवील त्याची योजना कांहीएका साधारण तत्त्वांस अनुसरून करण्यांत यावी. उदाहरणार्थ, सर्वांत वडील असणे ! कायद्याने अशा प्रकारचे मूर्ख ठराव कधी केले आहेत काय ? कधी नाहीत. त्याचप्रमाणे, भागीदारांचे अधिकार किंवा हक्क कमजास्त असावे, अथवा भागीदार आपल्यांतच ठराव करून जी कांही व्यवस्था करतील, किंवा ज्या अटी कबूल करतील, त्यांत, कायद्याने हात घालावा, व दुसऱ्याच कांही अटी कबूल करण्यास भाग पाडावे, असे ठरविण्याची आवश्यकताही अनुभवावरून दिसत

नाही. उलट असः

जो कनिष्ठ किंवा कमी

हक्काला विशेष धोका न व

येईल. कारण, त्या सर्कती

तोडण्याची मोकळीक भागीदारास

अगदी निराळा आहे. कारण, वायः

किंवा सत्ता मुळीच नसते. आणि जरी

सत्तेचा उपयोग करून घेण्यापूर्वी, दुसऱ्या

तिने करावी, हेच इष्ट असते.

८. ज्या गोष्टीच्या सबंधाचा निर्णय रोजच्यारोज कर, ज्याची हलुहलू आपल्या आपणच व्यवस्था लागत नाही, गोष्टीचा निर्णय सर्वांचा एक विचार झाल्यावेरीज व नाही, अशा कामांत निर्णय व्हावयाचा तो, एकाच माणसा नुसार झाला पाहिजे ; ह्मणजे, एकाच माणसाला सर्व प्रकार असली पाहिजे, हे स्पष्ट आहे. परंतु एवढ्यावरून अर्द तयारी असावयाची, ती नेहमी एकाच माणसाला अस मात्र ठरत नाही. स्वाभाविक व्यवस्था ह्मटली ह्मण सत्तेचा विभाग झाला पाहिजे. प्रत्येकाकडे जी ज असतील, ती ती बजावण्याच्या कामांत त्यास पृ पाहिजे. व तीं कामें चालविण्याच्या पद्धतीत वि करणें झाल्यास तो उभयतांच्या संमतीने झाला व वांटणी व्हावयाची ती पूर्वीच कायद्याने ठर नसते. खरोखर, कायद्याने ती ठरवूं नये, हे व्यवसायविभाग व्हावयाचा तो प्रत्येक व्यक् अवलंबून असतो. या उभयतांची इच्छ

,चो ती लग्नापूर्वीच करून
 , व्यवस्थार्ही लग्नापूर्वीच कांहीं
 जावी. परस्परांच्या समतीने अशी
 चण येईल, असे दिसत नाही. आतां
 , ज्या ठिकाणी स्त्रीपुरुषांचे पहिल्यापासूनच
 , सर्व वायवर्तीत व सर्व कामात तटेवग्वेडे माजून
 अत्यंत दुःखभागी होतात, अशा प्रकारच्या नवऱ्या-
 णाच निराळी आहे. त्यांबद्दल आमचे कांही ह्मणणे नाही.
 ,तक्या दुःस्थितीत उसणारी युग्मे, अल्पसंख्येत गणिली पाहिजेत.
 ही विचार करीत आहो तो बहुसंख्येचा. अमो. तेव्हां वर मांगि-
 णप्रमाणे परस्परांच्या अधिकाराचा एकदा विभाग ठरला, ह्मणजे
 च त्यांच्या कामांची व त्यांच्या परस्परकर्तव्याची व्यवस्था लागेल.
 ही गोष्ट अर्थात् उभयतांच्या सहकार्यानेच झाली पाहिजे. निदान,
 ते तरी ती ठरवू नये. सामान्यतः, रुढीनेच ती ठरली जावी.
 विवाहित माणसांस आपल्या खुपीस योग्य वाटेल तो फेरबदल
 वा.

ां असे पहा की, दोघांपैकी कायद्याने कोणासही अधिकार
 वरोस्वर ससारांतील कामांचा निर्णय, बहुतेक दोघांच्या
 अवलंबून रहाणार. प्रस्तुत जो लोकव्यवहार आहे,
 गोष्ट दृष्टीस पडते. नवरा बहुधा वायकोहून वडील
 ण नवऱ्याला काही एक प्रकारची पुरी वजनदारी किंवा
 स्म होते. निदान, उभयतांच्या वयामध्ये जे अंतर
 निरुपयोगी होऊन, ती उभयतां अनुभवाने व ज्ञानाने
 मे असतेच. दुसरे असे आहे की, नवरावायकोपैकी
 चे साधन मिळवील त्याला व त्याच्या शब्दाला

वजनदारी अधिक

हाच्या कायद्यावर अ

प्रस्तुत जी साधारण स्थिति ३.

स्वभावाची उदात्तता, मनाची ।

साधारण असो, किंवा कांही विशेष क.

व्हावयाचा, तो अवश्य होणारच, व हल्लीह.

आढळण्यांत येते. यावरून, व्यापाराच्या क.

जसे दृष्टोत्पत्तीस येते, त्याप्रमाणे समाराच्या सर्व .

जी स्त्रीपुरुषे, त्यांच्यावरील जबाबदाऱ्या व त्यांच्याव-

यांची योग्य व्यवस्था परस्परांच्या समर्तीने व कराराने हे।

अशी जी समजूत आहे. तिला मुळीच आधार नाही, असे उघड '।

ज्या ठिकाणी दोन माणसे विवाहपाशाने बद्ध झाल्यामुळे, सर्वध दुःखभागी झाली आहेत, अशांची गोष्ट निराळी. परंतु प्रस्तुतचा लोकव्यवहार पाहिला असतां, नवरावायकोम ये अशी व्यवस्था नेहमी करण्यांत येते. ज्या माणसांचा विवाहसंबंध सर्वस्वो चुकीचा घडलेला नसतो, व परस्परांचा संबंध तुटला असता उभयपक्षा फार सुखाची गोष्ट होणार आहे, असा प्रकार ज्या ठिकाणी नाही, त्या ठिकाणी, एका पक्षा केवळ सत्तेचा जोर, व दुसऱ्या पक्षा केवळ आज्ञाधारकत्व, असाच केवळ प्रकार नसतो. कोणी असे ह्मणतील की, नवरावायकोमध्ये मतभेद पडला असतां, त्यांची आपसांत जी समजूत होत असते, व समारातील

माचा जो निकाल लागत असतो, त्याचे कारण कायद्याने पुरुषास ; सत्ता दिलेली असते व तिचा अमल जबरदस्तीने न होण्याची जी शक्ती म्नीला असते, ती होय. लोक लवादाकडे आपला तटा नेऊन तोडून तात, याचे कारण इतकेच असते की, त्यांनी तसे केले नाही तर, कोर्टांजकडून आपला हुकूम सक्तीने अमलांत आणील. परंतु, माझे असे

नाहीत. या दोन्ही गोष्टी
 अशी कल्पना करू की,
 याची चौकशी करून उभय पक्ष-
 त्राग्य वाटेल, त्याच्याच तर्फेने कोर्ट जसे
 राना, समजा की, मुकद्दम्याची चौकशी कोर्ट
 कोर्ट आपले नेहमी एकाच पक्षाच्या तर्फेने—
 वारीच्याच तर्फेने—निकाल देते. असे अमंते तर
 नवाब जो कांही ठराव करील, तोच कबूल करणे भाग
 इकडे प्रतिवादीच्या सवधाने वादीच्या अगदी उलट प्रकार
 उता. तो कांहीच कबूल करिताना! कारण की, कोर्टात गेल्याबरोबर
 फैसला आपल्या तर्फेनेच होणार, हे त्यास पक्के ठाऊक! यावरून
 हे उघड होते की, याचको वस्तुतः नवऱ्याच्या पूर्ण सत्तेखाली
 असल्यामुळे आपणांतील तडजोडीने जो कांही अधिकार मिळेल
 तेवढ्यावरच राजी असते याचे कारण कायद्याने नवऱ्याला जी
 सर्वतोमुखी प्रभुता, अथवा जो सत्तात्मक अधिकार दिला आहे, तो
 आहे, असे ह्मणता येईल. परंतु, नवरा आपला अधिकार स्वेच्छेने
 कमी करून घेतो, या गोष्टीचें कारण ती प्रभुता होणार नाही. कां
 की, नवऱ्याला कायद्याची व कोर्टाची भीति बाळगण्याचे मुळीच
 प्रयोजन नाही. सदाचारसंपन्न व सम्य अशा लोकांत, स्त्रीपु-
 रुषांच्या व्यवहारांत ऐक्यभाव असून, उभयतांमध्ये सत्तेचा विभाग
 चांगल्या प्रकारे झालेला आढळतो. आणि हे केव्हां? तर दोघांपै
 एकाला—अर्थात् पुरुषाला—नीतीचा किंवा लोकाचाराचा पाश, उ
 करण्यास मुळीच भाग पाडीत नसतांही, अशी गोष्ट असते. दो
 माणसांचा विवाहपाशानें बद्ध झालेला जो संसार, त्याची व्यवस्था
 दोघांच्याही संतोषानें व इच्छेने दोघांसही मान्य होण्यासारखी करि-

येते, ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. या नियमास प्रतिकूल व अपवादक अशा काही गोष्टीखेरीज, बहुतेक सर्वत्र लागू पडणारी, अशी कांही स्वाभाविक कारणे, या चमत्काराला असलीच पाहिजेत. दोघांपैकी एकालाच कायद्याने सत्ता देणे, याचा उपयोग व्यवहारांत मुळाच होत नाही असे दिसते. कारण वस्तुतः त्यासत्तेची अमलबजावणी कर्धाच होत नाही. ससाराच्या स्वतंत्र इमारतीची रचना जी व्हावयाची ती, एका पक्षाला पूर्ण सत्ता, व दुसऱ्या पक्षाला पूर्ण परवशता, अशा पायावरच रचली पाहिजे; जो अधिकार, पूर्ण सत्ताधीश, दुसऱ्या पक्षाला केवळ मेहरबानीने, राजीगुपीने व स्वसंतोषाने देईल, तोही त्याने पाहिजे तेव्हां परत घ्यावा, अशा प्रकारचा ठराव कायद्याने करणे यांत काय लाभ असेल तो असो ! मला तर असे वाटते की, त्यापासून स्वरोग्वर कांहींएक फायदा नाही. शिवाय, अशा प्रकारच्या अनिश्चित अटीवर मिळालेल्या स्वातंत्र्याची किंमत विशेष नसणार, हे उघड आहे. ज्या अर्थी एकाच पारड्यांत कायदा इतके वजन घालतो, त्या अर्थी असल्या स्वातंत्र्याच्या अटी विशेष न्यायाच्या असतील, असे मभवनीय नाही. शिवाय अशा प्रसंगी आपसांत समजूत होत असते ती, अशा दोन माणसांतच होत असते की, त्यांपैकी एकाला सर्व प्रकारचे अधिकार कायद्याने दिलेले असतात; - पहिल्याच्या इच्छेबाहेर कांहींच अधिकार कायद्याने नसतात; एवढेच नव्हे, तर जुलुमाची कितीही परमावधि त्याजविरुद्ध (नवऱ्याविरुद्ध) बंड न करण्याविषयी, जबरदस्त लोढणे त्याच्या गळ्यांत अडकावून दे अशा स्थितीत नवरात्रायको एकमेकांशी त्याची खरी कारणे कायद्याने दिलेल्या असतात, हे उघड नाही काय ?

१०. यावर एखादा दुराग्रही प्रतिपक्षी असे हाणेल की, नवरे आपल्या वायकांचे योग्य हक्क मान्य करण्यास कवूल असतातच. ते मान्य करण्याचे त्यांस भाग पाडण्याची गरजच नाही. परंतु वायकाच असे करण्यास कवूल नसतात. वायकांना जर काही हक्क दिले, तर त्या दुसऱ्याचे कोणतेच हक्क मान्य करणार नाहीत. ह्मणून पुरुषांना केवळ सत्तेच्या जोरावर प्रत्येक कामांत त्यांजवर जुलूम करणे अगदी जरूर आहे. अशा प्रकारचे प्रतिपादन करण्याचा प्रघात, कांही काळापूर्वी लोकांत जारीने सुरू असे. त्या काळा, स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे दोष लादण्याची रीतच पडून गेली होती. पुरुषांनी आपण होऊन, स्त्रियांम जी स्थिति प्राप्त करून दिली होती, त्या स्थितीचे वर्णन करून, उलट आपणच त्यांची निंदा व निर्भर्त्सना करणे हेच पुरुषांस त्या काळा मोठे भूषण वाटे ! परंतु हल्ली कोणताही प्रतिष्ठित अथवा सभ्य मनुष्य अशा प्रकारचे प्रतिपादन करणार नाही. सांप्रत बहुतेक सुशिक्षित पुरुषांचे असे मत आढळते की, स्त्रियांचा ज्या माणसांशी अत्यंत दृढ संबंध झालेला असतो, त्यांच्याशी त्या, पुरुषांपेक्षा कमी ममतेने किंवा प्रेमाने वागतात असे नाही. फार काय, लोकांचे नेहमी लट असे ह्मणणे पडते की, स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अधिक चांगल्या व मनाच्या असतात. आश्चर्य हे की, जे पुरुष स्त्रियांचा इतका ह्मणून वर्णन करितात, तेच पुरुष, स्त्रिया चांगल्या आहेत - तदनुसार त्यांस वागविण्याला मात्र सर्वस्वी विरुद्ध असणम असा होतो की, वरील प्रादुर्गोचरी किंमत मान्य होत नाही. तिचा उद्देशच अन्यायाला मनोहर गलीव्हर याने वर्णन केलेल्या लिलीपट आपल्या अपराध्याला अत्यंत कडक पांत भरलेल्या भाषणांची रेलचेल

करून देत असे त्याचप्रमाणे हा प्रकार होय.* पुरुषांपेशां स्त्रिया जर एखाद्या कामांत अधिक चांगल्या, असे असेल तर कुटुंबरक्षणांत जो विलक्षण आत्म-निग्रह त्या दाखवितात तो होय. आपल्या कुटुंबातील माणसांविषयी त्यांस किती कळकळ वाटत असते व किती झीज त्या मोडीत अमतात ! परंतु या गोष्टीला मी कांहीच महत्त्व देत नाही. कारण, जोपर्यंत, 'आपला जन्म दुसऱ्याकरतां आहे, व स्त्रीजातीला देवाने केवळ कष्ट करण्याकरितांच निर्माण केले आहे,' अशी त्यांच्या मनाची समजूत करून दिलेली असते तोपर्यंत या गोष्टीला महत्त्व आहे, असे मानितां येत नाही. माझे मत असें आहे की, 'स्त्रीपुरुषांचे हक्क सारखे आहेत' या तत्वावर जेव्हां या जगांत व्यवहार सुरू होतील, 'आत्ममंथन, परदास्य, व स्व मुक्त्व-निरपेक्षता, हाच स्त्री-धर्म,' असे जे प्रस्तुत कृत्रिम स्वरूप स्त्री-स्वभावाच्या उदात्त कल्पनेस प्राप्त झाले आहे, ते जेव्हां नष्ट होईल तेव्हांच स्त्री-स्वभावाची खरी परीक्षा होईल. आणि तेव्हाच, कितीही चांगली बायको घेतली, तरी ती उत्तम पुरुषांपेशा अधिक आत्म-निग्रही आढळणार नाही. परंतु उलट असे होईल की, पुरुषांची स्वार्थ-दृष्टि हल्लीपेशा पुष्कळ कमी होईल. व आत्म-निग्रहाच्या कामी ते अधिक दक्ष होतील. कारण, आपलीच इच्छा काय ती वलीयसी, व ती इच्छाच आपला कायदा, असे मानून तिच्याच अनुगोधाने दुसऱ्या मानवी-प्राण्याने सर्वस्वी चालावे, असे ते मानणार नाहीत, देवाच्या ठिकाणीच आपण, आपण काय ते पृथ्वी-दैवत, असे मानणे, याशिवाय दुसरी कोणतीही गोष्ट पुरुष अधिक लौकर शिकत नाही. आजपर्यंत जितक्या ह्याणून माणसांस वरिष्ठ हक्क प्राप्त झाले, किंवा ज्या ज्या जाति अधिकार-संपन्न झाल्या, त्यांस 'अहविशेषः' एतद्रूप जबरदस्त

* पहा. गलीवरचा वृत्तांत, लिलीपटची सफर भाग ७.

व्याधि जडून त्यापासून बहुत पीडा झाली आहे, असे आढळते. मानवी—जातीमध्ये जे अनेक उच्चानीच प्रकार आढळतात, त्यांत, जो जों खाली खाली जावे, तो तो या अहंभावरूप विकाराची तीव्रता अधिकाधिक दृष्टीस पडते. आणि विशेषे करून ज्यांना, आपली दुर्दैवी स्त्री व आपली अभागी मुले, ह्यांच्याशिवाय इतर मनुष्य-प्राण्यांवर सत्ता कशी ती मुळी प्राप्त झालीच नाही, किंवा प्राप्त होण्याची ज्यास आशाही नाही अशा लोकांत हा विकार अथवा दोष विशेष आढळतो. मानवी—जातीत इतर जे सर्वसाधारण दोष आढळतात, त्यांत अपवादक अशी पुष्कळ उदाहरणे असतात. परंतु, या दोषापासून मुक्त असलेली माणसे फारच थोडीं मांपडतात. या दुष्ट प्रवृत्तीचे नियंत्रण, धर्म व तत्त्वज्ञान, या उभयतांच्याही हातून आजपर्यंत मुळीच झाले नाही, असे दिसते असतां चालेल. तर उलट तिला उत्तेजन देण्याविषयी त्यांचा निश्चय झालेला दिसतो ! ‘ सर्व मनुष्य—प्राण्यांचे हक्क सारखे आहेत, ’ असे जे ख्रिस्तीधर्म—शास्त्रांत मानलेले एक तत्त्व आहे, त्याच्यामुळे या दुष्ट प्रवृत्तीला जो कांहीं प्रतिबंध वस्तुतः होतो, तो होतो. एका मनुष्यप्राण्याने दुसऱ्या मनुष्यप्राण्यावर सत्ता चालवावी, या तत्त्वावर उभारलेल्या ज्या रूढि किंवा सस्था, त्यांस ख्रिस्तीधर्म निःशंक आपली संमति देत असल्यामुळे ख्रिस्तीधर्म शास्त्रांतच आढळणारे जे हे मनुष्यप्राण्याच्या समतेचे महाप्रमेय तदनुसार वर्तन ठेवण्याविषयी ख्रिस्तीधर्म लोकांस उपदेश करीत नाही.

११. आतां ही गोष्ट खरी की, ज्यांस समानतेचें तत्त्व आवडत नाही, अशा स्त्रियाही पुष्कळ आढळतात. आपलाच हेका धरून वसणाऱ्या, आपल्याच मर्जीप्रमाणे सगळ्या गोष्टी झाल्या पाहिजेत असें मानणाऱ्या, पुरुषाप्रमाणे पुष्कळ स्त्रियाही असतात. काडी मोडून देण्याच्या कायद्याला असली मंडळी योग्य विषय होत;

कारण, अशा माणसांनीं वनवाशासारखे एकटेराहणे हेच उचित होय ! अशा माणसांचा व इतर मनुष्यांचा सहवास जवरद-स्तीने घडवून आणणे हे फारच अयोग्य व अन्यायाचे आहे. परंतु, स्त्रियांमध्ये अशा स्वभावाच्या व्यक्ति, प्रस्तुतर्चा कायदेशीर परवशता जोपर्यंत कायम राहिल, तोपर्यंत कमी न होतां, उलट्या अधिकच वाढत जातील. पुरुषांस जितकी सत्ता कायद्याने ठेविली आहे, त्या सर्व सत्तेचा जर तो पूर्ण उपयोग करून घेईल, तर त्याच्या सत्तेखाली असलेली स्त्री एखाद्या मुंगीसारखी सहज चिरडली जाईल. परंतु असे न करितां तिला जर त्याने लडवाळपणाने वागविले, ती नाचेल तशी नाचू दिली, व तिला नवऱ्याने आपल्या डोक्यावर बसू दिली तर ती आपला पगडा कोटपर्यंत चालवील त्यास मर्यादाच रहाणार नाही ! हल्लीच्या कायद्याप्रमाणे तिच्या हक्काला किंवा अधिकाराला कोणत्याच प्रकारची मर्यादा ठेविलेली नाही, कारण, हल्लीच्या कायद्याप्रमाणे तिला मुळा कांही हक्कच नाहीत. परंतु याचा परिणाम व्यवहारांत असा होतो की, ती युक्तिप्रयुक्तीने जेवढी सत्ता मिळवील तेवढीच सत्ता ग्यरोग्यर तिला प्राप्त होते.

तेव्हां, नवरावायकोचा हा विशेष संबंध न्यायास अनुसरून व उभयपक्षांस हितावह व्हावा, असे जर असेल तर तसें होण्यास, कायद्याच्या दृष्टीने विवाहितमाणसांचे हक्क सारखे असणे, हा काय तो एकच मार्ग आहे. एवढेच काय, परंतु मनुष्यांमध्ये नित्य घडून येणारा परस्परव्यवहार, नीतिशिक्षणाची केवळ शाळाच होऊन रहावी, असा जर हेतु असेल तर, तो हेतु या एकाच साधनाने तडीस जाणें शक्य आहे.

१२. खऱ्या नीतिशिक्षणाची एकच शाळा आहे. ती कोणची ! तर सारख्या सारख्या माणसांचा सहवास. हें तत्त्व, कित्येक पिढ्या

गेल्या तरी, लोकांच्या मनांत पूर्णपणे भिनणार नाही, किंवा सर्वसामान्य होणार नाही. ही गोष्ट निराळी. मानव जातीचे नीति शिक्षण आजपर्यंत बलात्काराच्याच तत्वावर चालत आले आहे. यामुळे, केवळ बलात्कारापामून जे सबंध उत्पन्न होणारे आहेत, तेवढ्या पुरतेच तें शिक्षण उपयोगी आहे. गनटी स्थितीतली माणसे आपल्या बरोवरीच्या माणसांचा सबंध मुळांच मान्य करीत नाहीत. कारण, अशा समाजांत कोणाच्या बरोवरीचे होणे ह्मणजे, प्रत्यक्ष त्याचा शत्रूच होण्यासारखे असते ! अगदी उच्चस्थितीपामून तो अगदी नीचस्थितीपर्यंत कोणताही समाज पाहिला तर, तो एखाद्या शिडीसारखा किंवा एखाद्या लांब सांगवळीसारखा दिसतो. त्या सांगवळीची एखादी कडी, किंवा त्या शिडीची कोणतीही पायरी घेतली, तर ती आपल्या शेजारच्या कडीच्या किंवा पायरीच्या एक वर तरी असते, किंवा ग्वालीं तरी असते ! त्याचप्रमाणे समाजातल्या प्रत्येक माणसाची स्थिति आढळते. जो मनुष्य सत्ताधीश नाही, तो बहुधा सत्तावश असतो. ज्याच्या नशिवा हुकूमत नाही, त्याच्या भोगाला आज्ञाधारकत्वच येते. यामुळे, प्रस्तुतची जी नीति आहे, ती मुख्यत्वेकरून आज्ञा करणारा व आज्ञा मानणारा यांजमधील जो संबंध, किंवा ज्याला सेव्य—सेवक—भाव असेही ह्मणतां येईल, त्या संबंधाच्याच योग्य आहे. दुर्दैवाने आज्ञा करणें आणि आज्ञा मानणें ह्या अवश्य गोष्टी होऊन राहिल्या आहेत. परंतु खरे पाहतां ही स्थिति आगतिक आहे. मनुष्यजातीची खरी नैसर्गिक स्थिति हाटली ह्मणजे, समतेची होय. आधुनिक काळी व जो जो सुधारणा अधिकाधिक होत जाईल तो तों हुकूम करणें व हुकूम मानणें, ह्मणजे निव्वळ सेव्यसेवकभाव, याचें प्रमाण लोकव्यवहारांत कमी कमी होत जाऊन समतेचे तत्त्व सर्वसाधारण होत जाईल. पूर्वीच्या युगांतली नीति, सत्तेला सर्वथा वश

भाग २ ग.

होणे, यांतच होती. त्यामागून जो काल आला, त्या कालांत जे दुर्बल असतील, त्याचे संरक्षण व त्याचा परामर्ष प्रवलाकडून व्हावा, हाच त्यांचा हक्क समजत, व हीच खरी नीति मानीत. समाजाच्या एका स्थितीत योग्य मानलेली जी नीति ती दुसऱ्या समाजाने किती दिवस पतकरून रहावे? परवशतेच्या तत्त्वांतून निघालेल्या नीतीचे कांही दिवस गेले. त्यानंतर पराक्रम व औदार्य या गुणांनी युक्त अशा नीतीचेही कांही दिवस गेले. आतां अमा काल आला आहे की, नीति ही न्यायास अनुसरून असावी. पूर्वीच्या काळी, ज्या ज्या वेळी समतेचे तत्त्व समाजांत आणण्याचा यत्न झाला, त्या त्या वेळीं न्याय-देवतेने सद्गुणाचा व सद्धर्माचा पाया केवळ न्यायावर रचण्या-विपर्याचे बोलणे लाविले. हा प्रकार प्राचीन कालच्या लोकसत्ता-त्मकराष्ट्रांत घडून आला. परंतु त्या लोकसत्तात्मकराष्ट्रांत जी उत्तम राष्ट्रं होती, त्यामध्ये देखील पुरुषजार्तापैकी स्वतंत्र असे जे नगरवासी लोक होते, तेवढ्यांतच समतेचे तत्त्व मर्यादित झाले होते. दास, स्त्रिया व ज्यांना नगरवासीजनांचे हक्क नव्हते अशी जी माणसे होती तीं जुलूमाच्याच कायद्याखाली होती. हा भेदाचा प्रकार **गेमन** लोकांत जी पुढे सुधारणा झाली तिने व ख्रिस्ती धर्माने उभय-तांनीं मिळून नाहीसा केला. यद्यपि ते शास्त्र अमलांत फारसे येत नसे, तथापि निदान धर्मशास्त्राने आपल्याकडून तरी, लिंग, जाति, अथवा गरीबश्रीमंत, वगैरे भेद मानूं नयेत, कायद्याच्या दृष्टीने सर्व मनुष्यांस सारखे हक्क आहेत, असे ठरविलें होते. हे भेद जो नुकतेच कोठे नाहीतसे होत चालले होते, इतक्यांतच उत्तरेकडील लोकांनी सर्व देश काबीज करून, आपला पगडा सर्वत्र बसविल्याकारणाने, त्या लोकांनी ते भेद पुनः जशाचे तसेच पूर्ववत् उपस्थित केले. आणि बहुतेक सर्व अर्वाचीन इतिहास पाहिला असतां हे भेद क्रमाक्रमाने

कसे नार्हीतसे होत गेले, ही गोष्ट स्पष्टपणे दिसून येते. हल्ली आलेला काळ काही निराळा आहे. प्रस्तुतच्या मन्वतरांतली व्यवस्था अर्शा होणार आहे की, न्याय हा पहिला अथवा मुख्य सद्गुण मानण्यांत येणार. पूर्वीप्रमाणे समतेचे तत्व तर त्यांत रहाणारच. विशेष ह्मणून इतकाच होणार की, या समतेच्या तत्वाबरोबर, सहानुभूति किंवा भूतदया, हा गुणही गार-गरीब राहील. स्वसंरक्षणापुरता, ह्मणजे फक्त आपल्या बचावापुरताच जो सारखेपणाचा भाग पूर्वी होता, तेवढाच भाग हल्ली नमून, परस्परप्रेम व परस्परांविषयी पृथ्वीवृद्धि या गुणांचीही भर त्यात पडेल. या नवीन व्यवस्थेतून कोणताही मनुष्य-प्राणी बगळला न जातां, सर्वासच सारखे माप घातले जाईल. भावी काळाम अनुलक्षून आपल्यामध्ये अवश्य होणारे फेरबदल माणसास स्पष्टपणे दिसत नार्हीत. आपले विचार व आपल्या कल्पना पूर्वीच्याच काळाला योग्य असून पुढे येणाऱ्या काळाला उचित नार्हीत, ही गोष्ट त्याच्या ध्यानांतच येत नार्ही. आणि असे होते याचेही नवल मानण्याचे कारण नार्ही. मनुष्यजातीची भावी स्थिति ध्यानांत आणणे किंवा जाणणे, हे काम, जी विलक्षण बुद्धिमत्तेची थोडीशी माणसे जगांत असतात, त्यांच्याकडून एक होत असते; किंवा त्यांचे जे विद्यार्थी असतात, त्यांच्या हातून होत असते. त्या भावी स्थितीतील विचार व कल्पना यांचा, प्रत्यक्ष रीतीने जे अनुभव घेतात, असे हरीचे लाल तर फारच थोडे असतात ! आणि जे असतात त्यांना, बहुधा लोकांचा छल सोसावा लागतो ! किंबहुना त्यांस आपल्या जिवाचा बळीही द्यावा लागतो * !

* ख्रिस्त, सॉक्रेटीस, न्यूटन, ग्यालिलिओ, लूथर, तुकाराम, ज्ञानदेव वगैरे, अनेक तत्वज्ञांचा सुधारकांचा व भगवद्भक्तांचा छल त्या त्या काली, त्या त्या कालच्या लोकांनीं कसा केला ही गोष्ट इतिहासज्ञांच्या लक्षांत येणार आहे.

नवीन काळास किंवा स्थितीस आरंभ झाल्यानंतर बराच काळपर्यंत संस्था, ग्रंथ, शिक्षण, व समाज, पूर्वीच्या काळास जे मार्ग उचित होते तेच मार्ग, मानव-प्राण्यांना पुढेही शिकवात सुटतात ! तेव्हां नवीन काल अजून यावयाचा आहे अशा स्थितीत जुना प्रकार चालू राहतो यांत नवल काय ? परंतु मनुष्यप्राण्यांचा खरा सद्गुण ह्मणजे, बरोबरीच्या नात्यांनं एकत्र रहाण्याची त्यांच्या ठायी योग्यता येणं; दुसऱ्यास आपण जे स्वेच्छेने देणार नाही, ते दुसऱ्यापासून घेण्याची इच्छा न करणं; आपल्याहून इतर मनुष्यप्राण्यांना कोणत्याही प्रकारे आपल्या आज्ञेत किंवा सत्तेत ठेवण्याची अपेक्षा अल्प कालपर्यंतच टिकणारी आहे, असे समजणं; ज्या ज्या वेळीस शक्य असेल, त्या त्या वेळेस दुसऱ्याच्या अनुरोधाने आपण चालणे व आपल्या अनुरोधाने दुसऱ्यास चालविणं, असा प्रकार परस्परांच्या संबंधांत ठेवण्याविषयी यत्न करणं. प्रस्तुतच्या लोकव्यवहाराची जी स्थिति आहे, ती ध्यानांत आणिली असतां, या गुणांच्या अभिवृद्धीस किंवा उत्कर्षास कारणीभूत होण्यासारखे काहीच दिसत नाही. आमचे कुटुंब ह्मणजे निव्वळ बलात्काराचे तत्व शिकविण्याची शाळा ! या कुटुंबरूपी शाळेत बलात्काराच्या ज्या चांगल्या गोष्टी किंवा चांगले गुण आहेत तेवढ्यांचीच अभिवृद्धि होते, असे नाही. तर त्या गुणांबरोबर दुर्गुणांचीही अभिवृद्धि होते. स्वतंत्र देशांत नगरवासी लोकांमध्ये समतेने वागणारास समाजाचे शिक्षण अंशतः मिळतें. परंतु अलीकडल्या आधुनिक व्यवहारांत नगरवासीपणाचा भाग फार थोडा असतो. यामुळे माणसांचा जो नित्याचा व्यवहार असतो, त्याच्या नेहमीच्या ज्या संवयी असतात, किंवा त्यांच्या अंतःकरणांतले जे विकार असतात, त्यांशी नगर-वासीपणाचा विशेष संबंध नसतो.

कुटुंबाची रचना व व्यवस्था, यथान्याय व योग्य प्रकारें होईल तर,

स्वातंत्र्यापासून प्राप्त होणारे जे सद्गुण, ते शिकण्याची कुटुंब ही एक खरी शाळा होणार आहे. फार काय, इतर सर्व गुणही त्याच शाळेत खास शिकवितां येतील. कुटुंबरूप शाळेत मुलांनी आज्ञाधारक होण्यास शिकणे, व आईवापांनी मुलांस आपल्या आज्ञेत ठेवणे, हा प्रकार नेहमी रहाणारच. परंतु जी सुधारणा पाहिजे आहे, ती ही की, त्याच शाळेत प्रत्यक्ष आईवापांनी प्रेमाने एकत्र रहाणे, व तेही वगैरे-रीच्या नात्याने राहून, परस्परानी परस्पराने मान देणे, व परस्पराने ममत्व ठेवणे, असे असून एकाच्या हातांत सत्ता किंवा हुकूमत, व दुसऱ्याने त्याच्या हुकुमात रहाणे, हा प्रकार मुळाच नसल्या पाहिजे. आणि असे होईल तेव्हाच, समागतील इतर जे नानाविध संवध किंवा पाश, त्यास योग्य करणारे जे सद्गुण, ते आईवाप या कुटुंबरूप शाळेत शिकत असल्यासारखे होईल. आईवापांची परस्पर-वर्तणूक, व परस्परांविषयी प्रेम व पूज्य-वृद्धि, इत्यादि पाहून त्या मुलाची ती अल्प-काल टिकणाऱी आज्ञा-धारकतेची स्थिति संपल्यावर, आपल्या आईवापांच्या कित्याप्रमाणे आपले वर्तन ठेवण्याच्या संवर्षा त्यांस सहजच लागणार आहेत. माणसात जी अनेक प्रकारे सुधारणा हांत आहे, तिचा जो मुख्य हेतु त्या हेतूस अनुसरूनच, मनुष्य-जातीचे नीति-शिक्षण असले पाहिजे, हे उघड आहे. परंतु मानवी-समाजाच्या नैसर्गिक-रचनेत उपलब्ध होणारा नीति-संबंधाचा जो मुख्य नियम (व्यक्तिमात्रांचे स्वातंत्र्य व समता) तो नियम कुटुंबाच्या व्यवस्थेत, जोपर्यंत अमलांत आणिला नाही, तोपर्यंत ते शिक्षण त्या हेतूस अनुसरून कधीच असणार नाही. त्या शिक्षणाची ती दिशा खचित चुकेल. ज्या माणसांवर त्याची सर्वस्वी पूर्ण सत्ता आहे, ज्या माणसांचा तो आपणास मालक व यजमान समजतो, अशा माणसांशीच फक्त ज्याचा अत्यंत निकट संबंध व अत्यंत स्नेह व अत्यंत परिचय, अशा पुरुषाची स्वातंत्र्य-विषयक जी भक्ति अमा-

वयाची ती खरी व ख्रिस्तिधर्मास मान्य अशी भक्ति नव्हे. तर ही भक्ति हणजे प्राचीन काळच्या लोकांत व मध्य-युगें (Middle Ages) हणून ज्या काळास संज्ञा दिली आहे, त्या काळच्या लोकांत साधारणतः ज्या प्रकारची असे तशीच हणावयाची-- हणजे काय, तर प्रत्येक पुरुषाला फक्त आपली प्रतिष्ठा व आपली महती काय ती मुख्य आहे असे वाटणे. जी पारतन्त्र्यरूप वेडी, तो आपल्यापुरता विचार करीत असतां त्यास अत्यंत निद्रा व तिरस्कार्य वाटे, त्याच वेडीचे, एकदर मानव--जातीच्या संबंधाने विचार करीत असतां, त्यास कांहीच वाटत नसे. एवढेच नव्हे तर ती वेडी किंवा शंखला, तो आपल्या स्वतःच्या हिताकरितां, गौरवाकरितां व प्रतिष्ठेकरितां दुसऱ्यांच्या हातापायात घालण्यास खुशाल एका पायावर तयार असे !

१३. कायद्याच्या प्रस्तुत स्थितीतही पुष्कळ विवाहित माणसे, समतेचे तत्त्व कायद्याने ठरविल्याप्रमाणेच मानून परस्परांशी योग्य प्रकारे वर्तन करितात, ही गोष्ट मी कबूल करितो. आणि मागे पुढे हे समतेचे तत्त्व सर्वमान्य होईल इत्यादी जी थोडीशी आशा मला वाटते, ती या गोष्टीवरूनच. ही स्थिती विशेषेकरून इंग्लंडांतील उंच प्रतीच्या लोकांत बरीच आढळेल. कोणताही एक काळ घेतला तरी त्या काळी चालू असणारे जे कायदे, त्यांच्यापेक्षा अधिक नीतीची व अधिक उदात्त विचाराची माणसे जगांत जर बरीचशी नसती, तर कायद्यामध्ये सुधारणा हणून कधीच झाली नसती, आणि ज्या तत्त्वांचे उद्घाटन किंवा प्रतिपादन या ग्रंथांत मी करित आहे, ती तत्त्व, मी हणतो की, अशाच माणसांनी पसंत करावी. कारण, योग्य वर्तन करणारी जी युग्मे असतील त्यांच्याचसारखा जगांतील इतर विवाहित स्त्रीपुरुषांची युग्मे वनावी, हाच त्या तत्त्वांचा उद्देश आहे. परंतु जी

माणसें स्वतः नातिमान व सदाचारसंपन्न असतात त्यास स्वतंत्र विचार करण्याची सवय नसते. त्यांस बहुधा असे वाटत असते की, ज्या रुढि प्रचारांत आहेत त्या ठीकच आहेत. कारण जे कायदे किंवा ज्या रुढि अमतात, त्यांजपासून होणाऱ्या अनिष्ट परिणामाचा अनुभव त्यांस प्रत्यक्ष नसतो. यामुळे, त्याजपासून इतरावर वाईट परिणाम घडतात, असे त्यांच्या म्बर्माही कधी येत नसते. एवढेच नव्हे, तर उलट त्यांस असे वाटते की, ज्या अर्थी ते कायदे किंवा त्या रुढि सर्वमान्य झाल्यासागख्या दिसतात, त्या अर्थी समाजारा त्या इष्ट व हितकारकच असल्या पाहिजेत; आणि त्या बदल करू पाहणे, किंवा त्यांचा प्रतिकार करण्याचा यत्न करणे, हे अगदी गैर होणार आहे. तथापि असे समजणे ह्मणजे, त्या विवाहित माणसांची खरोखर केवढी मोठी चूक आहे? कारण ज्या विवाहपाशाने ते स्वतः बद्ध झालेले असतात, त्याच्या कायदेशीर अटी, जरी बारा महिन्यांतून एकदाही त्यांच्या मनांत येण्याचा प्रसंग आला नाही, आणि कायद्याच्या दृष्टीने आपले हक्क समसमान आहेत, असे समजूनच जरी त्या पति-पत्नीचा परस्परांशी सर्वथा आचारविचार असला, तरी एवढ्यावरून ज्या ठिकाणी नवरा केवळ नर-पशु किंवा राक्षसी स्वभावाचा नाही, त्या ठिकाणाची विवाहित सर्व जोडपी आपल्यासागर्खाच असतील, असे मानणे ह्मणजे हा केवढा भ्रम आहे वरें? असे मानणे ह्मणजे, जगांत खरोखर घडून येत असलेल्या गोष्टीविषयी व एकंदर मनुष्य-स्वभावाविषयी सारखेच अज्ञान दाखविणे आहे. ज्या मानाने एखादा मनुष्य सत्ताधारी होण्यास कमी लायक असेल, ज्या मानाने दुसऱ्यांच्या समंतीने किंवा राजीवृषीने एका माणसास त्या दुसऱ्या माणसावर सत्ता चालवू देण्याची परवानगी मिळण्याचा संभव कमी असेल, त्या मानाने कायद्याने दिलेल्या सत्तेचें किंवा अधिकाराचें महत्त्व त्या मनुष्यास अधिक वाटून,

तो त्या सत्तेम अधिकच विलगून रहातो. एवढेच नव्हे, तर आपल्या अधिकाराचा जितका कडक व पूर्ण अमल त्याम चालवितां येईल, व लोक-प्रचार (अर्थात् त्याच्या सांगण्या इतर पुरुषांनी पाडिलेला प्रचार) त्याम चालवूं देईल तितका चालवितो. फार काय, अमुक एक सत्ता किंवा फलाणा एक अधिकार आपल्या हातांत आहे, ही जी गोड समजून किंवा उल्हाम-जनक कल्पना, ती त्या सत्तेला चिकटून रहाण्याविषयी त्या माणसाला अधिक प्रोत्साहन देत असते. यामुळे, त्या सत्तेचा होईल तितका व यथेच्छ उपभोग करून घेण्यांत त्यास सुख वाटते. एवढेच नव्हे, तर नीच जातीमध्यं जे लोक स्वभावतः अत्यंत पशु-तुल्य वृत्तीचे असतात, व ज्यांस नीति-संबंधाचे मुळाच काही शिक्षण मिळालेले नसते, अशा लोकांस एखाद्या चीजवस्तेसारखा किंवा जनावरामारखा वायकोचा प्रत्यक्ष कवजा नवऱ्यास मिळविण्याचा कायद्याने दिलेला हक्क, व कायद्याने ठरविलेली स्त्रियांची दास्यत्वाची स्थिति, या दोन गोष्टीमुळे उलट असे वाटत असते कीं, आपल्या वायकोखेरीज इतर परक्या स्त्रीशी, किंवा मानवी प्राण्याशी संभावितपणाने व पूज्य-वृद्धीने वागणें, हे नीटच आहे. परंतु जी स्त्री प्रत्यक्ष आपली वायको असेल, त्या वायकोस तुच्छ मानणे, तिचा उपमर्द करणे, व ती आपल्याहून फारच कमी दर्जाची आहे असे मानणे, हेच योग्य ! नेव्हा अर्थात् अशा या कल्पनेमुळे आपली वायको ह्मणजे, तिचे पाहिजे तसे हाल करण्याचा, वाटेल त्या रीतीने तिचा अपमान करण्याचा व पायमल्ली करण्याचा, आपणास पूर्ण अधिकार आहे, असे ते नर-पशु समजतात. ज्याला गूढभावयोगाने माणसांच्या अंतःकरणांतल्या गोष्टी त्यांच्या बाह्य-लक्षणांवरून कळत असतील, त्याने योग्य प्रसंग पाहून अवलोकन करावे, व मी ह्मणतो तसा प्रकार खरोखर आहे किंवा नाही याचा अनुभव घ्यावा. आणि तसा प्रकार त्याम आढळेल तर

माणसांची मने दूषित किंवा घाणेरी करून टाकणे, हाच ज्या रूढींचा साहजिक परिणाम होय, अशा रूढींचा जितका राग व जितका वीट येईल, तेवढा थोडाच आहे, असे त्यालाही ग्वास वाटेल.

१४. आतां कदाचित् कोणी आह्मांस असे सांगतील की, स्त्रियांनी पुरुषांच्या आज्ञेत रहावे, अशी धर्म-शास्त्राचीच आज्ञा आहे. अर्थात् ज्या गोष्टी वाईट आहेत असे सिद्ध होऊन, ज्यांचे मडन युक्ति-वादाने करितां येतच नाही, त्या करण्याविषयी धर्म शास्त्राची आज्ञा, ही आपली 'दत्त' झणून नेहमी उभी असतेच ! ख्रिस्ती धर्मावर कांही सत्र-ग्रथ आहेत, त्यांमध्ये या आज्ञा-धारकतेचें समर्थन केलेले आढळते, हें खरे, परंतु, अशा प्रकारची आज्ञा धारकता प्रत्यक्ष ख्रिस्ती धर्मात कोठे आढळण्यांत येत नाही, किंवा त्या धर्माच्या मूलतत्त्वांवरूनही ती अनुमानाने सिद्ध होत नाही. आतां कोणी हे वाक्य पुढे आणतील की, *सेंटपॉल ह्याला पत्न्यांनो ! तुम्ही आपल्या पतीच्या आज्ञेत रहा. पण सेंटपॉलचं असेही वाक्य आहे की, 'दास हो ! तुम्ही आपल्या धन्याच्या आज्ञेत रहा.' ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे हा सेंटपॉलचा मुख्य उद्देश होता. तेव्हां त्याच्या काळी जे काय-देकानू किंवा ज्या रूढि प्रचारांत होत्या, त्यांविरुद्ध लोकांस वागण्याचा उपदेश करण्याचे कांही त्यास कारणच नव्हते. तो त्याचा हेतुच नव्हता. त्या धर्म-प्रसारकाने असाही उपदेश केला आहे की, 'जे राज्य-कर्ते आहेत, ते ईश्वराच्याच इच्छेनें आपली सत्ता चालवितात, असे समजावें.' परंतु एवढ्यावरून आमचे लोक वादशाही अंमल कबूल करतील काय ? ख्रिस्ती धर्माला संमत अशीच राज्य-पद्धति घेऊन, एकाच मनुष्याच्या पूर्ण-सत्तेखाली प्रजाजनानीं रहावे, असे मानून

* सेंटपॉल या नांवाचा एक महंत किंवा साधु पुरुष ख्रिस्ती धर्माच्या इतिहासांत होऊन गेला. त्यानें ख्रिस्ताच्या मागे त्याच्या धर्माचा प्रसार केला

याच्या उलाढाली टाकून देणे किंवा अधिकारापन्न प्रधान मंडळास नालायक ठरवून, त्यांची योग्य प्रसर्गा उचलवांगडी करण्याची खटपट विलकूल न करणे या गोष्टी लोकांस पसत पडतील* काय ? जर नाही तर आपल्या काळच्या रूढि व लोक-व्यवहार सेंटपॉल साधून पसत केल्या कारणाने सदरहू लोक-व्यवहार व रूढि यांजमध्ये योग्यकाली फेरवदल किंवा सुधारणा करण्याचा यत्न करू नये, व तसे करणे ख्रिस्ती धर्माला असमत आहे हे ह्मणणे किती शोभेल बरं ? आणि असे ह्मणणे ह्मणजे, ख्रिस्ती धर्माला महंमदी धर्माच्या किंवा ब्राह्मणाच्या धर्माच्या बरोबरीला आणून ठेवण्यासारखे होणार आहे.

ख्रिस्ती धर्माने ही गोष्ट केली नाही, ह्मणजे सुधारणेच्या आड तो धर्म आला नाही ; यामुळेच मानव जातीपैकी ज्या लोकांचे पाऊल पुढे पडले आहे, त्यांचा तो धर्म होऊन बसला. आणि मुसलमानी धर्म, ब्राह्मण-धर्म, बौद्ध धर्म, ज्या लोकांचे पाऊल मागे आहे, त्या लोकांतच ते धर्म अद्याप चालू आहेत. † ख्रिस्ती धर्माच्या सर्वकाली,

* इंग्लंडांत हल्ली जी राज्य-पद्धति आहे, तिजमध्ये लोक-सत्तात्मकतेचाच भाग विशेष असून, राणी ही फक्त नवाला असत व लोक-नियुक्त-सभा (पार्लमेंट) ही पाहिजे तेव्हा त्या वेळेला आपले प्रधान-मंडळ बदलू शकते. या गोष्टीस उद्देशून वरील मजकूर निबंधकारांनी लिहिला आहे, हे वाचकांच्या लक्ष न आलेच असलं.

† निबंधकारांचे हे जें मत आहे तें आझांस मान्य नाही कारण, एकच धर्म खरा, असे आमचें मत नाहीं. यामुळे कोणत्याही धर्माचा खोटेपणा किंवा खोटेपणा हा, कोणत्याही राष्ट्राच्या रचनेस किंवा उत्कर्षास कारणीभूत होतो, असे आझांस वाटत नाहीं. ब्राह्मण-धर्म ख्रिस्ती धर्माहून कमी समजणे, ह्मणजे त्या धर्माविषयी अज्ञान प्रगट करणें होय. निबंधकारांच्या वाडिलांस हिंदुस्थानाच्या इतिहासाची जितकी माहिती होती, तितकीच माहिती ब्राह्मणांच्या धर्माविषयी किंवा त्यांच्या धर्म-ग्रंथांविषयी प्रस्तुत निबंधकारांस होती, असे दाटले असतां चालिले इयज, अमेरिकन व युरोपांतील इतर मुधारलेले लोक यांचा जो जपजपकार किंवा उत्कर्ष आजकाल दृष्टीस पडतो तो केवळ ख्रिस्ती धर्माच प्रभाव आहे असे ह्मणणे निबद्ध नाहीं मूलतः होय या संस्थाने मिस्टर हरबर्ट स्पेन्सर यांचे मत मिळ साधेवांच्या अगदी उलट आहे.

त्या धर्मास असले वाईट स्वरूप देण्याचा ज्यांनी यत्न केला, अशा बरींच माणसे होऊन गेली. ह्मणजे, त्यांनी खिस्ती धर्मानुयायी लोकांस एक प्रकारचे खिस्ती-मुसलमानच करण्याचा प्रयत्न केला. फरक एवढाच की, कुगणाच्या ऐवजी वायबल दिले. व प्रत्येक सुधारणेला प्रतिबंध केला. अशा माणसांच्या हातात जबर सत्ता होती, व त्या सत्तेची ज्यांनी विरोध केला, त्यांपैकी पुष्कळ लोक आपले जीव बळी द्यावे लागले ! मागंश ही गोष्ट खरी की, सुधारणेला जे प्रतिकूल लोक त्यांच्याशी आपणांस झगडावे लागले : व विरोध करावा लागला. आपली सध्यांची जी स्थिति आहे, ती त्या विरोधानेच फल होय, आणि पुढेही आपली जी उन्नति व्हावयाची ती विरोधाच्याच योगाने होईल. हे लक्ष्यांत ठेविंल पाहिजे.

१५. स्त्रियांनी पुरुषांच्या आज्ञेत रहावे हाच त्यांचा धर्म होय. या मताच्या सबधाने इतका वेळपर्यंत वर जे विवेचन झाले, त्यावरून, आपल्या स्वतःच्या मिळकर्तावर स्त्रीचा हक्क असावा, याविषयी कांही बोलण्याचे कारणच आले नाही. विवाहाच्यापूर्वी कोणत्याही स्त्रीची जी मिळकत असेल, तिजवर विवाहानंतर तिचीच पूर्ण सत्ता रहावी, हीच गोष्ट योग्य व न्याय्य आहे, असे ज्यांस वाटत नसेल, किंवा अशाविषयी ज्यांना कांही सकारण प्रतिपादन लागत असेल, अशा माणसांच्या मनावर माझ्या या ग्रंथापामून कांही ठसा वेटेल, अशी आशा करणे व्यर्थ होय. स्त्री धनाच्या सबधाचा मी ह्मणतो तो नियम फारच स्वल्प आहे; तो असा:—वायको काय किंवा नवरा काय, त्या दोघांचे लग्न होण्याच्या पूर्वीची तिची किंवा त्याची जी कांही मिळकत असेल, तिजवर, लग्न झाल्यानंतरही व पुनः त्यांचा संबंध तुटलेपर्यंत, तिची किंवा त्याची एकट्याची पूर्ण सत्ता रहावी, ह्मणजे, लग्न होण्यापूर्वी नवऱ्याची जी मिळकत असेल, ती लग्न

झाल्यानंतरही त्याच्याचकडे रहावी. त्याचप्रमाणे बायकोची जी असेल ती बायकोच्याच सत्तेत रहावी, या नियमानें लग्नाच्या वेळी, पुढे होणाऱ्या मुलांच्या संगोपनाकरितां, जी कांही एक मिळकतीची व्यवस्था (marriage-settlement) करित असतात, त्या व्यवस्थेला या नियमाने बाध येण्यासारखा नाही. दोन जीवांचा एकत्र काल्पनिक-संयोग किंवा मिश्रण, ही जी विवाहाची कल्पना आहे, ती कल्पना, पैशाआडक्याच्या संबंधात वगैरे पति-पत्नीचा निराळा विचार असावा, या कल्पनेशी जुळत नाहीं; असें कित्येकांस वाटून त्यांच्या मनाला मोठा धक्का बसतो! मला स्वतःला देखील एकत्रपणा व एकविचार फार आवडतो. परंतु, तो केव्हां? तर जेव्हां त्या मालकांची अंतःकरणे स्वरोस्वर एक असतील तेव्हां. ह्मणजे अशा व्यवस्थेत जितके हिस्सेदार किंवा भागीदार असतील, त्या सर्वांचा एकच विचार असून, त्या सर्वांना सारखा अधिकार असला पाहिजे. परंतु ज्या समाइकीचे व एक विचाराचे मुख्य तत्त्व ह्मणजे, 'जे तुझे ते माझे; आणखी माझे ते माझेच!' अशा प्रकारची जी व्यवस्था ती मला मुळीच पसंत नाही! अशा प्रकारची व्यवस्था प्रत्यक्ष माझ्याच फायद्याची जरी असली तरीही ती मला मान्य होणार नाही.

१६. स्त्रियांच्या संबंधानें घडत असलेला या प्रकारचा हा अन्याय व हा जुलूम साधारण लोकांच्या दृष्टीसही इतर गोष्टीपेक्षा अधिक ठळक दिसतो. यामुळे बाकीच्या अन्यायाच्या गोष्टी जरी तशाच राहिल्या, तथापि, एवढ्या कामांत सहज उपाय होण्यासारखा आहे. हा अन्याय फार लौकर दूर करण्यांत येईल, यांत शंका नाही.* अमे-

* यासंबंधानें पृष्ठ ५६ याबाली दिलेली टीप अवश्य पाहण्यासारखी आहे तीवरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल कीं, मिळ माहेबाचा हा निबंध प्रसिद्ध झाल्यानंतर बराच काळ जावा लागला तेव्हां त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणे कायदा इंग्लंडांत पास झाला. कारण, इंग्लंडांतही स्त्रीधर्मासंबंधाचा कायदा थोडक्याच वर्षांपूर्वी पास झाला त्यांनील मुख्य

रिकेंतील बहुतेक जुन्या व नव्या स्वतंत्र संस्थानांतून जे कायदे पास झाले आहेत त्या कायद्यांत, स्त्री-धनाच्या बाबतीत पुरुषांच्या बरो-बरीचे अधिकार स्त्रियांस आहेत, हे तत्त्व मान्य करण्यांत आले आहे. यामुळे ज्या स्त्रियांची स्वतःची हणून कांहीं मिळकत असते, त्यांच्या स्थितींत, लग्नाच्या संबंधांत, बरीच सुधारणा झाली आहे; व तेणेकरून त्यांच्या हातांतून गेले नाही, किंवा त्यांच्यापासून हिसकावून घेतले नाही, असे हे एक तरी शस्त्र त्यांच्या हातांत शिलक राहते. त्याचप्रमाणे, लग्न-संबंधाचा दुसराही जो एक अन्यायाचा व जुलमाचा प्रकार होत असे, तोही बद झाला आहे. तो असा:—एकादा दुष्ट मनुष्य विवाहाच्या रूढीचा अत्यंत निव्व असा दुरुपयोग करी. हणजे, तिचा पैसा उपटण्याच्या उद्देशाने एखाद्या पोरीला फसवून तिला स्त्री-धन वगैरे कांहींएक न देतां, तिच्याशी लग्न करी. लग्न झाल्यानंतर, जुन्या कायद्याप्रमाणे, ‘जे तिचे, ते त्याचे’ अशी स्थिति असल्यामुळे तो लबाड नवरा तिला सोडून गेला, तर ती विचारी अगदी अनाथ होई. ही स्थिति हल्लीं अमेरिकेंत राहिली नाही. ज्या वेळेस कुटुंबांचा निर्वाह वडिलोपार्जित किंवा स्वकष्टार्जित मिळकतीवर चालत नमून, केवळ स्वतःच्याच रोजमुन्यावर अवलंबून असतो, त्या वेळेस नेहमीची जी साधारण व्यवस्था हणजे, पुरुषाने मिळवून आणावे, आणि बायकोने घरांतला जमाखर्च वगैरे पहावा,

तत्त्व हें:—कोणत्याही स्त्रीची लग्नापूर्वी मिळविलेली मिळकत असो, किंवा लग्न झाल्यानंतर मिळविलेली असो, तिच्या नवऱ्याचा तिच्या मिळकतीवर बांधीपक हक्क नाही. लग्नाच्यापूर्वींमाणेंच दोघेही आपापल्या मिळकतीचे पूर्ण व स्वतंत्र मालक आहेत ! हें तत्त्व अमेरिका व इंग्लंड या दोन सुधारलेल्या देशांतून हल्ली सर्वमान्य झाले आहे.

हा कायदा Married Women's Property Act (विवाहित स्त्रियांच्या मिळकती संबंधाचा कायदा) या नांवानें प्रसिद्ध आहे. आमच्या स्त्रियांस हिदुधर्मशास्त्रातील असमतेचा कायदा जाऊन समतेच्या तत्वावर केलेला हा कायदा प्राप्त होईल काय !

व घरांतील देखरेख करावी, अशा प्रकारच्या या व्यवस्थेने, दोन माणसांमध्ये श्रम-विभागमात्र उत्तम तऱ्हेने होतो, असें मला वाटते. नऊ मासपर्यंत गर्भाचे ओझे सहन करून, व शारीरिक यातना सोसून, व बालकांचे लहानपणी सगोपन करणे व त्यांस योग्य शिक्षण देणे वगैरेचीही सर्व जबाबदारी घेऊन, नवऱ्याने मिळविलेल्या पैशाअडक्याचा विनिमय, बायको एकंदर कुटुंबाच्या सुखाकरितां काळजीपुरःसर व मित-व्ययाने करीत आहे, तर त्या उभयतांच्या संसारास लागणारे जे शारीरिक व मानसिक कष्ट त्या कष्टांचा योग्य वांट्या ती उचलिते एवढेच नव्हे, तर बहुधा मोठ्याच वांट्या तिच्या हिशाला जातो, असें हाटलें पाहिजे. याखेरीज दुसरी कांही कामें जर तिनें पत्करिलीं, तर वर सांगितलेली जी गृह-कृत्ये त्यांच्यापासून तिची मुक्तता न होतां तीं गृह-कृत्ये तिच्याकडून बरोबर होत नाहीत. घराची व मुलाबाळांची जर तिने काळजी घेतली नाही, तर दुसरा कोणी तिकडे पहात नाही. यामुळे जी मुले मरत नाहीत, ती वांचली तरी कशीवशी वांचतात; व त्यांची अतिशय हेळसांड होते. आणि घरचे कोणी पाहण्यास नसल्यामुळे, घरांतली व्यवस्था इतकी वाईट होऊन जाते की, मित-व्ययाच्या दृष्टीनेही त्या बायकोच्या द्रव्योपार्जनाची किंमत कांहीच राहत नाही. याजकरितां वस्तुस्थिति न्यायास अनुसरून जशी असावी तशी असती तर, बायकोने आपण श्रम करून कुटुंबाच्या उत्पन्नास भर घालण्याची ही चाल इष्ट वाटली नसती. परंतु वस्तुस्थिति चमत्कारिक व अन्यायाची असल्या कारणाने, तिने असे करणे, ह्मणजे बायकोने आपल्या श्रमाने कुटुंबाच्या प्राप्तीत भर घालणें ही गोष्ट तिच्या फायद्याची व कल्याणाची आहे. कां तर, जो मनुष्य तिचा कायदेशीर धनी मानिला जातो, त्या मनुष्याच्या दृष्टीने तिची किंमत वाढते. परंतु कधीं कधीं उलट परिणाम असा होतो की, आपल्या अधिकाराचा

दुरुपयोग करण्याविपर्या मात्र तो प्रवृत्त होतो. ह्याणजे तो असें करितो की, तिला मात्र कष्ट करण्यास लावून, व कुटुंबाच्या पोषणाचा भार तिजवर लादून, आपण आपला बहुतेक काळ आळसांत व मद्य-पानांत घालवितो ! ज्या स्त्रीला स्वतंत्र अशी कांही मिळकत नाही, त्या स्त्रीला द्रव्योपार्जन करण्याचा अधिकार असणे ही गोष्ट तिच्या मानमान्यतेची व प्रतिष्ठेची आहे. विवाहसंबंध जर बरोबरीच्या नात्याचा अमता; एकांने दुसऱ्याच्या आज्ञेत अमात्र अशी अट नसून उभय पक्षांचे हक्क जर सारखे असते; प्रस्तुतप्रमाणे दोन पक्षांपैकी, एकाच पक्षाला (अर्थात् स्त्रियांना) हा लग्नसंबंध निव्वळ अपकारक व बलात्काराचा असा नसून, ज्या स्त्रीने योग्य कारण दाखविले तिला आपल्या नवऱ्यापासून स्वतंत्रपणाने निराळे* राहतां आले असते; व त्या निराळ्या स्थितीत तिला पाहिजे ते प्रतिष्ठेचे व मानमान्यतेचे उद्योग करण्यास पुरुषाप्रमाणेच पूर्ण मुभा असती; सारांश, या सर्व गोष्टी जर तिला अनुकूल असल्या, तर विवाहित स्थितीत आपल्या बुद्धि सामर्थ्याने द्रव्यसंपादन करण्याचा अधिकार केवळ तिच्या रक्षणार्थ तिला मुद्दाम देण्याचें प्रयोजन राहिले नसते.

पुरुष जसा उदरनिर्वाहार्थ एखादा धंदा करितो, त्याचप्रमाणे ज्या स्त्रीने एकेदो लघ्न केले, तिने गृह-कृत्ये करण्याच्या लक्षांचे सगोपन करणे, त्यांस शिक्षण देणे, ह्याणजे ज्यास ओळखीकडर ससार किंवा प्रपंच असे लौकिकांत ह्याणतो - तोच धंदा करण्याचे पत्करिले, व त्या कामाकरितां तिच्या आयुष्याचे जितके दिवस लागतील तितके दिवसपर्यंत तिचे पहिले कर्तव्य तेच, असे समजावे. आणि इतर सर्व व्याप किंवा व्यवसाय तिने सोडून दिलेच पाहिजेत, असे जरी ह्याणतां

* ' प्रस्तुत स्थिती काडी सोडून देणे किंवा घटस्फोट करणे (Divorce) या विधीस उद्देशून मी बोलत नाही ' असे निबंधकारांनी मुद्दाम सुचविले आहे.

आले नाही, तथापि ज्या गोष्टींनी तिच्या प्रपंचाची गैरसोय होणार, अशा गोष्टी तिने सोडून दिल्या, असे समजून चालले पाहिजे. घरांत राहून जे व्यवसाय करिता येत नाहीत, अथवा जे व्यवसाय घराबाहेर राहूनच व नियमितपणे केले पाहिजेत, ते सर्व व्यवसाय, वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे बहुतेक विवाहित स्त्रियांम वर्ज्य होणार, हेही उघडच आहे. परंतु माझे हाणणे एवढेचः—साधारण नियमांची योजना करितांना अशी करावी की, व्यक्तिमात्रांच्या विशेष गुणांचा विकास होण्यास ठेवितां येईल तितका पुष्कळ अवकाश ठेवावा. विवाहित-स्थितीत देखील, इतर धंद्यांत विशेष बुद्धीचा किंवा विशेष गुणाचा विकास होण्यास कोणताही प्रत्यवाय किंवा अडथळा नसावा. मात्र, कुटुंबाची मालकीण या नात्याने, तिला केलीच पाहिजेत अशीं जी नित्यकृत्ये, तीं सर्व तिच्याकडून न घडल्यास, ती उर्णाव दुसऱ्या कांही योग्य साधनाने दूर केली पाहिजे. सारांश, लोक—मताचा ओघ या विषयाकडे जर यथोपरि रीतीने वळेल, तर अशा या बारीक सारीक गोष्टी कायद्याने ठरविण्याची गरजच राहणार नाही. त्या गोष्टी लोक मतावर विनम्र सोपवाव्या, हेंच मला प्रशस्त दिमते.

15. 12. 2024

भाग ३.

— ११ १५ ८८ —

१. स्त्री-पुरुषांचे हक्क सारखे आहेत, हे तत्त्व आपण

एकदा मान्य केले की, त्यावेगेवर आपण प्रबल पुरुषांनी जे उद्योग व जे व्यापार आपल्या एकट्यापुरतेच हाणून दडपले आहेत, त्यांत, स्त्रियाही वांटेकरी होणारच होणार, हेही कवळ केले पाहिजे. या गोष्टीविषयी कोणाचीही स्वाधी करणे कठिण नाही. कुटुंबाच्या संवधात किंवा गृह-व्यवस्थेत स्त्रिया परवश असल्या, असे पुरुषास वाटत असल्यामुळे इतर कामांतही त्यांस परवश ठेवण्याविषयी पुरुष उत्सुक असतात, हे उघड आहे. कारण बहुतेक पुरुष-जातीस इतर माणसांशी बगेवरीच्या

नात्याने वागण्याची कल्पना अद्यापि रुचतच नाही, हेच खरं. असे नसते तर, अर्थ-शान्त्र व राज्य तंत्र यांविषयी लोकांत जी मंत प्रस्तुत पसरली आहेत, त्यांचा विचार करितां, ज्या धर्मांत चांगली किफायत होते असे बहुतेक धंदे, व समाजांत प्रतिष्ठेचे मानलेले मोठमोठे अधिकार, हे, मानवी जातीच्या अर्ध्या भागास सर्वथा वर्ज्य किंवा निषिद्ध केले जावे, ही मोठ्या अन्यायाची गोष्ट आहे, असे प्रत्येकजण कवळ करिता. पुरुषांपैकीं अगदी नीच व मूर्खशिरोमणि अशा मनुष्यासही, जे अधिकार किंवा जी कामे कायदेशीर रीतीने मिळविण्याचा पूर्ण हक्क आहे, अशी कामे करण्यास स्त्रिया मात्र योग्य नाहीत, किंवा योग्य होण्याचा अगदी संभव नाही, असा ठराव, त्यांच्या जन्मापासून करून

टाकणे; अथवा त्या कशाही योग्य व पात्र असल्या तरी, अशीं कामे केवळ पुरुषांच्याच कल्याणार्थ राखून ठेवून, तीं कामे करण्याची स्त्रियांमननाई करणे, हा सर्व प्रकार फारच अनुचित व अन्यायाचा आहे, असे प्रत्येकजण कवूल करिता. आलीकडल्या दोनशे वर्षांत प्रस्तुत विषय कोठे निघाल्याच, व स्त्रिया अमुक अमुक कामे करण्यास अनाधिकारी किंवा अयोग्य असे कां ठरविले, किंवा ठरवावे, असा प्रश्न विचारिला, तर लोक त्याचे उत्तर देतः—“अशी व्यवस्था आजपर्यंत चालत आली आहे. हाणूनच हेच कारण !” कां की त्या वेळेस सार्वजनिक कृत्यांत पडण्याचा अधिकार सर्वच स्त्रियांस निषिद्ध नसल्यामुळे, स्वरोस्वर त्याची वृद्धि कशी आहे, याची अनेक प्रसंगां पारख होत असे. यामुळे स्त्रियांची मानसिक शक्ति पुरुषापेक्षा कमी आहे, ही सवय त्या वेळेच्या लोकांस सांगता येतच नसे. आणि कोणी कदाचित् सांगू लागलाच तर, अशा सवयीवर वस्तुतः कोणाचा भगवसाही बसत नसे. त्या काळी स्त्रिया अमुक कामास अयोग्य आहेत, असे न हाणतां, ‘स्त्रियांस अमुक कामे न करू देणें हेच लोक समाजाच्या हिताचें आहे,’ असे हाणत, ‘लोक-समाजाच्या’ हाणजे अर्थात् ‘एकत्र्या पुरुषांच्या’ हिताचें, हे उघडच आहे. जसें हल्ली राज-कारणात लोकावर अंमल करित असणारे सरकार कोणतीही गोष्ट करणे हाणजे त्यास ‘राजकीय कारण’ लावून मोकळे होते. व त्या सवयीवर कधी कधी फारच अनिर्वाच्य व अश्लाघ्य अशीही कामे करून जात.* त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या संबंधाने त्या काळी तसाच प्रकार होता. प्रस्तुत काळी अधिकारसंपन्न माणसे वर लिहिलेल्या

*या गोष्टीचा अनुभव या आमच्या हतभाग्य देशात दयाळू राणी-सरकारच्या व बाद-शाहीणीच्या अमलांत आमच्या लोकांस किती वेळ आला असेल, त्याची नामावळी सांगत बसणें हृदय-भेदक होणार नाही काय ! हल्ली अद्यां इंडियन् लोकांवर अमल करित असणारे श्वेतद्वीपस्थ आमचे दयाळू मानाप इंग्रज सरकार कोणतीही गोष्ट करणे झालें तरी

भाषेहून अमळ सौम्य भाषेचा उपयोग करितात. यामुळे, ज्याजवर जुलूम करणे त्यांस प्रशस्त वाटत असेल, त्यांजवर ते जुलूम करितात अमुक एक गोष्ट ही ज्याजवर जुलूम करावयाचा त्याच्या हिताचीच आहे, असा त्यांस बहाणा करावा लागतो. या नियमास अनुसरून, स्त्रियांवर अधिकार चालविणारे पुरुष जेव्हा एखादी गोष्ट स्त्रियांस मना करावी ह्मणून इच्छितात, तेव्हा, ती गोष्ट करण्याविषयी स्त्रियांना उमेद वाळवणे ह्मणजे आपल्या स्वयं कल्याणाचा व सुखाचा मार्ग त्या सोडतात, असे होते, वगैरे निव्वळ लबाडीचे प्रतिपादन त्यांस करावे लागते. हे प्रतिपादन घटकाभर खरे आहे, असे धरून चालले तरी त्या प्रतिपादनाप्रमाणे पुरुष वर्तन कोठे करितात ? अपणास हजेरा जो अनुभव येतो, त्यावरून पाहिले तर, पुरुषांनी खरोखर स्त्रियांच्या कल्याणाकडे व सुखाकडे पाहून जितक्या गोष्टी कराव्यास पाहिजेत, तितक्या करण्यास ते तयार असतात, असे दिसत नाही.* बुद्धि-सामर्थ्याने पुरुषापेक्षा स्त्रिया एकंदरीत कमी अमतात; असे प्रतिपादन करून बस होत नाही. त्याचप्रमाणे, अन्यत बुद्धि सामर्थ्याची जी कामे, किंवा जे व्यवसाय, ती करण्यास योग्य अशा स्त्रियांची संख्या पुरुषांच्या संख्ये

त्यांस 'राजकीय कारण' (Political Reason) लावून मोकळे होते व त्या सर्वांच्या जोरावर (वस्तुतः सदीच्या जोरावर) कधी कधी फारच अश्लाघ्य अशीं कामे करून जाते या संबंधाने वाचकांस इल्बर्ट विलाच्या धामधुनीचा इतिहास स्मरल्या वाचून राहणारे नाही. प्रतिपक्षी चहापिकविणार (टीझटर) व अन्य यूरोपियन हे पुरुष व पतदेशीय मंडळी बायका पवडी कलना केली ह्मणजे प्रस्तुत निबधात केलेले प्रतिपादन आमच्या स्थितीशीं अगदीं बरोबर जुळते.

* प्रस्तुत स्थळीं आमच्या इकडल्या संबंधाने पुष्कळशीं उदाहरणे देण्यास अवकाश नाही. परंतु ता० २० जुलै १८८८ च्या ज्ञान-प्रकाशांत 'केशवपन' या सदराखाली एका विधवा झालेल्या बार्डन जे हृदय-द्रावक पत्र लिहिले होतें, त्याचें स्मरण मर्मज्ञ वाचकांस होईलच होईल.

हून कमी असते, असे ह्याणण्यानेही कार्य भागत नाही.* तर स्पष्ट असा सिद्धांत ठरविणे अवश्य आहे की, अशा प्रकारची अत्यंत बुद्धिमत्तेची कामे करण्यास लायक अशी एकही स्त्री जगांत आढळणार नाही, किंवा नसते. शिवाय, आणखी असेही सिद्ध केले पाहिजे की, अन्यत बुद्धिमान स्त्रिया घेतल्या तरी, त्यांची मानसिक शक्ति, प्रस्तुत ती कामे ज्याकडे आहेत, अशा अगदी सामान्य बुद्धीच्या पुरुषांहूनही कमी प्रतीची असते ! माझे ह्याणणे इतकेच की, कोणतेही बुद्धिमत्तेचे काम करण्याची पात्रता उमेदवाऱ्यांच्या केवळ गुणांकडे लक्ष देऊन ठरविली पाहिजे. मग निवडणूक करण्याची कोणती कां पद्धति घ्याना—इतकेच की, लोकांचे ग्येरे हित जिच्यायोगाने साधेल, त्याच पद्धतीचा स्वीकार

१. —

* स्त्रियांवर अधिकार चालविणारे पुरुष जेव्हां परवादी गोष्ट स्त्रियांस वडय करावी ह्याणून जितक्यात, तेव्हां ती गोष्ट स्त्रिया करण्याविषयी असमर्थ आणून, व ती करण्याविषयी स्त्रियांनी उमेद वाळणें हें त्यांस अहितकारक आहे, लांडानास्पद आहे, श्रेयस्कर नाही असे ह्याणें पुरुषांस भाग पडतें। कांही कांही स्त्रिया कांही कांही पुरुषांपेक्षां कमी बुद्धीच्या असतात—अथवा ज्या कामास अप्रयत्न बुद्धिमत्तेची गरज आहे अशा कामास योग्य असे पुरुष जितके सापडतील तितक्या स्त्रिया सापडणार नाहीत—‘वढेंच सिद्ध करून फारसा उपयोग नाही. जे सिद्ध केलें पाहिजे तें हे—‘एकदर स्त्रिया मोठमोठे हुद्दे करण्यास तालायक आहेत. हल्ली असे हुद्दे करीत असलेले साधारण बुद्धीचे पुरुष घेतले तरी यांच्यापेक्षां उत्तमोत्तम स्त्रिया मानसिक शक्तीने कमी असतात.’ असे सिद्ध केलें पाहिजे. सार्वजनिक हिताकडे योग्य नजर देऊन चांगली चांगली माणसेच मोठमोठ्या हुद्याकरितां मिळवा, या हेतूने जो मार्ग लोकानी पसंत केला असेल, किंवा परीक्षा घेऊन योग्य माणसे निवडण्याचें ठरविलें असेल तर तो मार्ग, अथवा ती परीक्षा स्त्रियांसही लागू करून त्यांची योग्यायोग्यता ठरविणे, हे रास्त दिसतें. आणि असे झाले असतां, रहत्याची कामें करण्यासाठी साधारणतः ज्या पुरुषांची योजना करण्यांत येते त्या पुरुषांहून कमी हुशारीच्या स्त्रियास तीं कामें मिलतील अशी भीति रहाणार नाही. शिवाय, भाग्यवादी अशी एक गोष्ट कदाचित् घडून येईल की, कांही एका प्रकारच्या धंद्यांत केवा कामांत पुरुषांच्या सख्येपेक्षा स्त्रियांची सख्या कमी सापडेल. सांपडो. कारण हा परिणाम कांही केलें तरी होणारच कां तर, दुसऱ्या परवाद्या धंद्यांत, तो धंदा विशेषेंकरून स्त्रियांसच योग्य असल्यामुळें, स्त्रियांचीच अधिक सख्या होईल

करावा, एवढी गोष्ट मात्र ध्यानांत ठेविली पाहिजे. आणि असे झालें असतां, महत्वाची कामे करण्यासाठी साधारणतः ज्या पुरुषांची योजना करण्यांत येते, त्या पुरुषांहून कमी हुशारीच्या स्त्रियांस ती कामे कदाचित् मिळतील, अशी धास्ती बाळगण्याचे कारणच नाही. झाला तर एवढाच परिणाम होईल की, कांही एका प्रकारच्या धंद्यांत किंवा कामांत पुरुषांच्या संख्येपेक्षां स्त्रियांची संख्या कमी येईल. येईल तर येवो. कारण असा हा परिणाम कांही केले तरी होणारच. कां तर, दुसऱ्या एखाद्या धंद्यांत, तो धंदा विशेषकरून स्त्रियांसच योग्य असल्यामुळे व त्यांच्याशी स्पर्धा करण्यास पुरुष न आल्यामुळे स्त्रियांचीच अधिक संख्या होईल. स्त्रियांचा कसाही मोठा निदक किंवा हाडवैरी असला तरी, एवढी गोष्ट कवळ करील की, प्राचीन काळाचा इतिहास व आर्लीकडल्या काळांतील अनुभव ताडून घेतां, पुष्कळ स्त्रियांनी जी जी कामे केलीं, ती मोठ्या नेकीनें, शहाणपणाने, पुरुषांच्या बरोबरीने केली आहेत असे आढळते.* तेव्हां, फार फार तर इतकेच ह्मणतां येईल की, कांहीं कांही पुरुषांच्या हातून जशी अनेक अलौकिक कामे घडली आहेत, तशी त्या स्त्रियांच्या हातून घडली नाहीत. ह्मणजे अगदी पहिल्या पाहिल्या येऊन पोचली नाहीत. तथापि, केवळ बुद्धि-सामर्थ्यावर अवलंबून असणारी जी कामे त्यांत त्याच स्त्रिया

* आमच्या इकडे प्राचीनकाळाच्या व आर्वाचीनकाळाच्या चतुर व प्रतापी अशा स्त्रियांच्या नांवांची सख्या लहान आहे काय? सुलभा, मैत्रेयी, वाचस्पती, सुवर्चला, गार्गी, सावित्री, कल्याणदेवी, सीता, मंदोदरी, तारा, द्रौपदी, इत्यादि सर्वमान्य अशा प्राचीन स्त्रियांची नांवे सांगता येतील. परंतु आर्वाचीनकाळाच्याही झांशीची राणी, पेशव्यांची रमाबाई, अहिल्याबाई होळकरांची मुक्ताबाई, जनाबाई,— फार काय, आमच्यापिढींतल्या परंतु आमच्या दुर्भाग्यामुळे कालाने अकालीच व अकस्मात् झांप घालून नेल्या अशा दोघी—एक प्रसिद्ध कलकत्याकडील कवयित्री तोरुत्त व दुसरी अमेरिकेहून आयुर्वेद शिकून आलेली प्रतापशाली भानंदीबाई जोशी—अशा स्त्रियांची बुद्धि लोकांवर होती, ही गोष्ट कसाही खिंदेश पुरुष असला तरी नाकबूल करण्याचें धाष्ट्य करील काय?

दुसऱ्या पाहिरीपर्यंत पोचल्या नाहींत, अशी फारच थोडी उदाहरणे आहेत. अशी गोष्ट उघड उघड असतां, मोठमोठी सार्वजनिक कामें स्त्रियांस सर्वथा निषिद्ध असावी, व ती मिळविण्याविषयीं खटपट करण्याचा हक्क पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांस असूं नये, हा स्त्रियांवर केवढा जुलूम आहे ? शिवाय, या गोष्टीमुळे समाजाचे ही किती नुकसान होत आहे, याची कोणास कल्पना तरी होत असेल काय ? ती ती कामें करीत असलेल्या पुरुषापेक्षा शतपट हुशार अशा स्त्रिया असतात, व खरोखर त्या पुरुषांची व त्या स्त्रियांची परीक्षाच घेतली तर, पुरुषांस स्त्रिया खास मागे टाकतील, अशी स्थिति वास्तविक व्यवहारांत आढळते, हें कोण नाकबूल करणार आहे ?* या वर सांगितलेल्या स्त्रिया दुसरी कांही कामे करीत असलेल्या इतर कांही पुरुषापेक्षां बुद्धि-सामर्थ्यानें कमी आहेत, असे जरी असले, तरी त्यावरून सिद्ध होणार ते काय ? प्रत्येक धर्मांत अशी गोष्ट आहेच आहे. उंच प्रतीची कामे करण्यास अत्यंत योग्य व वाकवगार अशा पुरुषाची इतकी का रेलचेल समाजांत आहे की, लोक-समाजाने खरोखर हुपार माणसांचा अनादर करावा व त्यांच्या हातून कामे घेण्याचे नाकारावे ? जगात जेवढी ह्मणून माणसे आहेत, त्यांच्यापैकी अर्धी माणसे एकदम नालायक ठरवून, त्यांच्या बुद्धि व त्यांच्या शक्ति, कितीही अलौकिक असल्या तरी, ती आमच्या अगदीं उपयोगी नाहींत, असा निश्चय-पूर्वक ठराव करून टाकणे, ह्मणजे केवढा अन्याय आहे ? यापेक्षां अधिक शोचनीय गोष्ट कोणती असावी ? लोकोपयोगी व महत्वाचे असे एखादें काम उभे राहिले, तर त्यास सर्वथा फाट व लायक असा पुरुष-जातीपैकी नेहमी सांपडेलच सांपडेल, अशी खातरी कशावरून बाळगावी ? आणि क्षणभर अशी आमची खातरी

* आमचे लोक देखील मुलांपेक्षां मुली मोठ्या चलाख व तीव्र-बुद्धीच्या असतात, ही गोष्ट कबूलच करितात. याच्या डलट ब्यांची समजूत आहे, किंवा जे प्रतिपादन करतात, असे फारच थोडे लोक सांपडतील.

आहे, असे जरी हटले, व बायकांच्या शहाणपणावांचून आमचे अडत नाही असे जरी असले, तथापि, आपापला धंदा आपापल्या खुप्रीने व आपापल्या जबाबदारीवर पसत करण्याचा जो हक्क प्रत्येक मनुष्यास आहे तो अमान्य करणे; प्रतिष्ठा, कीर्ति, किंवा नाव मिळविण्याविषयी मनुष्यमात्रास नैसर्गिक जी इच्छा असते, तिचा उच्छेद करून टाकणे, ही गोष्ट न्याय्यास अनुसरून आहे काय? हा निव्वळ जुलूम नव्हे काय? आणि हा अन्याय केवळ स्त्रियांस बाधक होतो असे नाही, तर त्यांच्याकडून मोठमोठी कामे करून घेण्याविषयी जे कोणी उत्सुक असतील, त्यांसही बाधक होतो. अमुक व्यक्तींनी वैद्याचा धंदा करू नये, किंवा वकिलाचा धंदा करू नये, किंवा अमुक माणसाचा वर्ग पार्लमेंट समेचे सभासद होण्यास नालायक आहे, असा नियम करून टाकणे, ह्मणजे, ज्यांस हा नियम लागू होतो, व बाधक होतो, तेवढ्यांचेच नुकसान करण्यासारखे आहे, असे नाही. तर ज्यांना ज्यांना ह्मणून वैद्यांची गरज आहे व वकिलांची गरज आहे व ज्यांना पार्लमेंटांमध्ये आपल्या तर्फे सभासद नेमण्याकरितां योग्य माणसांची निवड करण्याचा हक्क आहे, त्या सर्वांचे अत्यंत नुकसान करणे होय. ते असे:-एक तर स्त्रिया नालायक ठरविल्यामुळे, परस्परांत जी योग्य ईर्ष्या उत्पन्न होते तेणेकरून काम करणाऱ्यांवर जो एक प्रकारचा लोकोपयुक्त व उत्साहकारक परिणाम होतो, त्यास त्यांच्यामध्ये जागाच रहात नाही. आणि दुसरे असे की, योग्य वाटेल ती व्यक्ति, विवक्षित कामाकरितां, ज्यांतून निवडून काढावयाची, तो प्रदेश आकुंचित होतो.*

* या गोष्टीचे एक उदाहरण आपल्या इकडले दिले असता, निबंधकारांचे ह्मणणे बरेच व्यक्त होईल, असे वाटल्यावरून देतो. कोकणस्थ, देशस्थ, कच्चाडे, हे जे प्रकार ब्राह्मणांत माजले आहेत, त्यांच्या योगाने ज्याच्या त्याच्या जातीचे क्षेत्र सकुचित राहून वरास वधू व वधूस वर मिळण्याची केवढी पचाईत पडते! तेव्हां, क्षेत्र जितकें विस्तृत करितां येईल, तितकें अधिक हितकारक होतें. हा निबंधकाराचा आशय.

२. यापुढे मी माझ्या विषयाचे जे विवेचन करणार आहे, त्यांत फक्त लोकोपयुक्त किंवा सार्वजनिक कामापुरताच विचार केला असतां कदाचित् बस होईल, असे मला वाटते. कारण, सार्वजनिक कामे करण्याची मोकळीक स्त्रियांम अमावी, अशी जर मी वाचकांची खातरी केली, तर इतर सर्व इष्ट व महत्वाच्या कामांतही त्यांचा प्रवेश व्हावा, ही गोष्ट आमचे प्रतिपक्षी कदाचित् सहज कबूल करतील. या ठिकाणी एवढे सांगणे अवश्य दिसते कीं, स्त्रियांच्या बुद्धीशी किंवा मानस-शक्तीशी, ज्या हक्काचा किंवा अधिकाराचा मुळींच संबंध नाही, असा एक हक्क किंवा अधिकार आहे. तो कोणता ह्मणाल तर, पार्लमेंट व मॅजिस्ट्रेटरी यांतील सभासद निवडण्याचा अधिकार होय. लोकांनी जो अधिकार कोणत्याही मनुष्यास आपला प्रतिनिधि ह्मणून द्यावयाचा तो अधिकार कोणास द्यावा, या गोष्टीचा निर्णय करून, योग्य माणसाची निवड करण्याचा जो हक्क आहे तो, ज्याला बुद्धिमत्ता असेल त्यालाच असतो असे नाही. कारण, असें पहा कीं, पार्लमेंटांत उमेदवार होण्यास जो लायक नाही, त्याला, आपल्या तर्फेने नुसता उमेदवार निवडून देण्याचाही अधिकार नसता तर, आमच्या या इंग्लंडाची राज्य-व्यवस्था फारच थोडक्या माणसांच्या हातांत गेली असती व निव्वळ वाच्छाई झाली असती. आपणांवर जी माणसे सत्ता चालविणार, त्यांची निवड करण्याचा अधिकार असणे, हे स्व-संरक्षणाचें एक साधन आहे. हे साधन प्रजेपैकीं प्रत्येकाला असलेच पाहिजे. मग दुसऱ्यावर अधिकार किंवा सत्ता चालविण्याचे काम त्याला जरी कधीही मिळालें नाही, तरी राज्य-कर्ते निवडण्याचा हक्क त्याला असलाच पाहिजे हे उघड आहे. अशा प्रकारच्या अधिकारास स्त्रिया लायक आहेत, ही गोष्ट लोकांस मान्य आहे असे वाटते. कारण, हल्लींच्या कायद्याने, त्यांच्या हिताच्या

व अत्यंत महत्वाच्या अशा गोष्टीत, ह्मणजे आपल्यास योग्य असा पति निवडण्याच्या कामांत, हा अधिकार त्यांना दिलेला आहे. जो पुरुष, आपल्यावर जन्मभर सत्ता चालविणार, तो पुरुष, स्त्रीने आपल्या इच्छेने वरावा अशी बहुतेकांची समजूत किंवा कल्पना असते. ज्या ठिकाणी सार्वजनिक कामाकरितां कांही कांही माणसांची निवड करावयाची असते, त्या ठिकाणी अवश्य लागणाऱ्या अशा अटी किंवा मर्यादा ठरविणें, हे कायद्याचे काम आहे. परंतु, ज्या ज्या अटी किंवा ज्या ज्या मर्यादा पुरुषांच्या बाबतीत बस आहेत, त्या त्या, स्त्रियांच्या बाबतीतही बस होतील, असें आमचे ह्मणणे आहे. स्त्रियांच्या बाबतीत विशेष अटी असण्याची जरूर दिसत नाही. माझा ह्मणण्याचा आशय हा आहे की, पुरुषांना आपलें मत देण्याच्या अधिकाराला, ज्या ज्या अटीची व ज्या ज्या मर्यादांची योजना केली आहे, त्याच अटीवर व त्याच मर्यादेत, स्त्रियांसही आपले मत देण्याचा अधिकार कां मिळूं नये? मिळूनये, असे ह्मणण्यास कांहीच योग्य कारण दिसत नाही. कोणत्याही एका वर्गातील स्त्रिया घेतल्या तर, त्यांपैकी बहुतेक स्त्रियांची राजकीय संबंधानें जी मते असतील, ती मते त्याच वर्गातील पुरुषांच्या मताहून भिन्न असण्याचा संभव फारच थोडा. आतां, एवढे मात्र खरें कीं, जेव्हां एकट्या स्त्री-वर्गाच्याच हिताहिताचा संबंध उत्पन्न होईल, तेव्हां मात्र गोष्ट निराळी. कारण, अशा प्रसंगीं बहुतेक पुरुषांचीं मते विरुद्ध पडणार. परंतु इतर प्रसंगीं स्त्रियांचीं व पुरुषांची मते सारखींच असण्याचा जर पुष्कळ संभव आहे, तर स्त्रियांनाही प्रतिनिधि निवडण्याचा अधिकार असला पाहिजे, हें उघड दिसते. आपल्याला योग्य न्याय मिळतो व आपणांस बरोबरीच्या नात्यानें पुरुष वागवीत आहेत, अशा प्रकारचा जिम्मा पुरुषांकडून स्त्रियांस मिळाल्यासारखें होणार नाहीं

काय? ज्या इतर गोष्टी सिद्ध करण्याचा मी यत्न करीत आहे, त्या गोष्टी ज्यांना मान्य किंवा पसंत नाहीत त्यांना, एवढी ही गोष्ट तरी मान्य झालीच पाहिजे, असे मी समजतो. प्रत्येक स्त्री जर कोणाची तरी बायको होऊन राहिली, आणि प्रत्येक बायको हणजे गुलाम असे जरी असले, तरी त्या गुलामाला कायदेशीर आत्म रक्षणाची अधिक अपेक्षा रहाणार. जे कायदे त्यांच्या धन्यांनी केलेले असतात, त्या कायद्यांत, त्या गुलामांच्या रक्षणासंबंधी कशा तजविजी केलेल्या असतात, हे अपणांस ठाऊक नाही असे नाही!

३. येथपर्यंत पार्लमेटांत किंवा म्युनिसिपॉलिटींत आपल्या तफें प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क स्त्रियांस असावा किंवा नाही, याबद्दल विचार झाला. आतां, मोठमोठी जबाबदारीची व सार्वजनिक कामे करण्यास स्त्रिया योग्य आहेत किंवा नाहीत, या सवधानाचा आपण विचार करूं. आमच्या प्रतिस्पर्ध्यांचा आक्षेप बहुधा असा असतो की, ही गोष्ट व्यवहारांत चालण्यासारखी नाही. या वाद-ग्रस्त मुद्याच्या संबंधानें, स्त्रियांच्या योग्यायोग्यतेचा विचार करणे अवश्यच आहे असे नाही, हणून पूर्वी मी उल्लेख केलाच आहे. कारण, जी स्त्री कोणताही प्रतिष्ठित धदा उघडपणानें करील, व त्यांत तिला जर यश प्राप्त होईल तर ती स्त्री त्या धंद्यास लायक आहे, असे उघड सिद्ध होतें. तिच्या पात्रतेविषया दुसरे प्रमाण काय देतां येईल? सार्वजनिक कामाच्या संबंधाने विचार करितां, ही गोष्ट उघडच आहे की, लायक माणसें निवडणें व नालायक माणसे टाळणें, ही गोष्ट एकंदर देशामध्ये ज्या प्रकारची राज्य-पद्धति असेल तिजवर अवलंबून असते. ज्या पद्धतीनें अयोग्य पुरुषांचा प्रवेश टाळतां येईल, हणजे, ज्या राज्य-तंत्रांत अयोग्य व अपात्र पुरुषांचा प्रवेश होत नाही, त्याच राज्य-तंत्रांत अयोग्य व अपात्र अशा स्त्रियांचाही प्रवेश होणार नाही. होईल असे मानण्यास कांही

संयुक्तिक कारण दिसत नाही. परंतु चांगली माणसे निवडून वाईट माणसे टाळणे, हा गुण ज्या राज्य-पद्धतीत नसेल, त्या राज्यपद्धतीच्या योगाने नालायक व वाईट माणसे राज्य कारभारांत शिरणारच हे उघड आहे. मग ती नालायक माणसे पुरुष असोत किंवा स्त्रिया असोत. स्त्रिया असल्यानेच काही विशेष नुकसान होईल असे झणतां येत नाही. तेव्हां सार्वजनिक काम किंवा अधिकार चालविण्यासारख्या स्त्रिया थोड्या तरी पण आहेत, असे जोपर्यंत लोक कबूल करितात, तोपर्यंत या थोड्या स्त्रियांच्या संवधापुरताच जरी विचार केला तरी, ज्या कायद्याच्या योगाने त्यास प्रतिबंध होत आहे, तो कायदा न्यायाचा होऊ शकत नाही. मग स्त्रियांच्या एकंदर बुद्धिमत्तेबद्दल कोणाचे कसेही मत असो. तथापि स्त्रियांच्या एकंदर बुद्धिमत्तेचा विचार प्रस्तुत वादांत महत्वाचा नाही असे नाही. स्त्रियांच्या बुद्धि-सामर्थ्याविषयी जर निःपक्षपाताने विचार केला, तर स्त्रियांच्या अपात्रते-विरुद्ध जी जी प्रमाणे दावाविण्यांत येतात, व जे प्रतिपादन करण्यांत येते, त्यांत विशेष भर पडेल व व्यवहारांत या गोष्टीची उपयुक्तता सिद्ध करण्याचे कामी उत्तम प्रकारची मदत होईल. यास्तव तोच विचार आतां आपण करूं.

४. मानस-शास्त्रदृष्ट्या ज्या गोष्टी सिद्ध करितां येतात त्या, सध्यां आपण एकीकडे ठेवू. स्त्रिया व पुरुष यांच्यामध्ये मानिलेले जे मानसिक-भेद, ते नैसर्गिक किंवा मूलप्रकृतीचे नसून, केवळ कृत्रिम भेद असून स्त्रियांस मिळत गेलेले एकंदर शिक्षण व त्यांच्या भोवतालची एकंदर स्थिति, यांचे स्वाभाविक परिणाम आहेत. अशा तात्पर्याचे निदर्शक जे विचार आहेत, त्यांचा विचार प्रस्तुत आपणास कर्तव्य नाही. हल्ली स्त्रिया आपणास कशा आढळतात किंवा पूर्वी कशा होऊन गेल्या, व त्यांनी आपली बुद्धिमत्ता प्रत्यक्ष व्यवहारांत

कशी दाखविली, तेवढ्यापरताच विचार प्रस्तुत आपल्यास कर्तव्य आहे. आजपर्यंत त्यांनी जी कामे केली, किंवा जी कर्तृत्व-शक्ति दाखविली, त्यांवरून, ती कामे तरी त्यांस करितां येतात, व तेवढी कर्तृत्व-शक्ति त्यांमध्ये आहे, हे ग्यास मिद्ध होतें. फक्त पुरुषांकरतांच हणून राखून ठेवलेले जे उद्योग किंवा जे व्यवसाय, ते स्त्रियांस न शिकवितां, होतां होईल तितकें त्या व्यवसायांपासून त्यांस दूर ठेवण्याचा यत्न असतो. या गोष्टीचा विचार केल्या अमतां, स्त्रियांचा पक्ष, जी कामे त्यांनीं प्रत्यक्ष करून दाखविली आहेत, तेवढ्यावरच मिद्ध होतो. जी गोष्ट प्रतिपद्यांस मान्य आहेच, असे हणण्यास हरकत नाही, तेवढ्याच गोष्टीवर माझे सर्व प्रतिपादन आहे. या प्रश्नांत नास्ति-पक्षाच्या प्रमाणामुळे कांही किंमत नाही. व अस्ति-पक्षाचे प्रमाण अगदीं निर्णायक आहे, असे मानलें पाहिजे. ज्या कामांत होमर,* ऑरिस्टाटल,† मायकेल‡ अंजेलो, किंवा बिथोव्हेन§ या प्रसिद्ध पुरुषांनी उत्तम नांवलौकिक मिळविला; त्या कामाच्या बरोबरीचे असें एकादें

* हा ग्रीक लोकांचा आद्य-कवि होय. हा ख्रिस्ती शकापूर्वी अजमासे हजार वर्षा-पूर्वी होऊन गेला. आपल्या इकडे जसें वाल्मीकीनें रामायण लिहिलें, किंवा व्यासांनें महाभारत रचिलें, तशाच योग्यतेची होमरनें इलियड व आडिसी नांवाची काव्ये लिहिली.

† हा ग्रीक तत्त्ववेत्ता होता. तो ख्रि० श० पू० ३८४ या वर्षी जन्मला. व ख्रि० श० पू० ३२२ या वर्षी मृत्यु पावला. आपल्या शिवाजी राजाचा जसा रामदास-स्वामी, तसा हा शिकंदर बादशाहाचा गुरु होता.

‡ यास 'बुओनारोटी' असेही ह्मणतात. आपल्या इकडे जसा रविवर्मा किंवा भिवासुतार तसा हा इटालीदेशांत प्रसिद्ध चित्र-कार, मूर्ति-कार, शिल्प-कार व कवि होऊन गेला. हा इ० स० १४७४ त जन्मला व इ० स० १५६३ त मरण पावला.

§ हा प्रशिया देशांत इ० स० १७७० त जन्मला. हा, आपल्यांत जसे तानसेन किंवा प्रोफेसर मौलाबक्ष रहमतखा, किंवा बीनकार बंदे अल्ली यांच्यासारखा सगीतवा-दनादिकर्तृमैध्व व सुंदर स्वर-रचनेमध्ये ज्याची लोकोत्तर बुद्धि असा पुरुष होऊन गेला. हा इ० स० १८२७ त मरण पावला.

काम आजपर्यंत एकाही स्त्रीने केले नाही. यावरून होमर, आरि-स्टॉटल, वगैरे होण्यास एकही स्त्री योग्य नाही, असे अनुमान करणे अगदी अयोग्य होईल. एवढ्या या नास्ति-पक्षाच्या गोष्टीवरूनच हाणजे, कोणीही स्त्री आजपर्यंत होमरकवीसारखी किंवा इतर लोकोत्तर-गुण प्रकट केलेल्या एखाद्या पुरुषासारखी झालेली नाही, या गोष्टीवरून, फार फार झाले तर तो प्रश्न अनिश्चित राहील. व मानसशास्त्रामध्ये तो विचार करण्यासारखा आहे असे हाणतां येईल. परंतु कोणती एखादी स्त्री राणी इलिझाबेथ,* डिवोरा,† अथवा जोन् आफ् आर्क‡ होऊ शकेल, ही गोष्ट अगदी खास आहे, कारण, ती अनुमानाने ठरावयाची आहे असे नव्हे, तर प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी-पैकींच ती एक आहे. प्रस्तुतच्या व्यवहार शास्त्रान्वये, ज्या गोष्टी करण्याचा स्त्रियांस निषेध आहे, त्याच गोष्टी त्यांस चांगल्या रीतीने करितां येतात, हे सिद्ध झाले आहे. हे पाहून फार चमत्कार वाटतो. शेक्सपीयरची सर्व नाटके अथवा मोझार्टची§ सर्व संगीत काव्ये कर-

* या नांवाची इंग्लंडामध्ये एक मोठी राणी होऊन गेली. त्या वेळी शेक्सपीयर सारखे मोठे कवि व बेकनसारखे मोठे तत्त्व-वेत्ते झाले. व प्रॉटेस्टंट धर्माचा उत्कर्ष झाला. हिने मोठ्या चातुर्याने पुष्कळ दिवस राज्य केलें. हिच्या अमदानीत इंग्लंडांत मोठी भरभराट झाली. आपल्या इकडील अभिल्याबाईहोळकर व बायजाबाई शिंदे, वगैरे स्त्रियांचीं उदाहरणे ध्यानांत आणण्यासारखी आहेत.

† ही एक अशीच लोक-प्रसिद्ध व विशिष्टगुणान्वित स्त्री इंग्लंडांत होऊन गेली.

‡ ही बाई मोठी शूर होती. हिने युद्धामध्ये अग्रेसरता पत्करून आपल्या (इंग्लंड) देशांत नावलौकिक मिळविला. हिला 'अर्लियन येथील कुमारी' असें द्वाणत. ही इ० स० १४११ त जन्मली. आणि इ० स० १४३१ त मरण पावली. आपल्या इकडे जशी झांशीची शूर राणी लक्ष्मीबाई हिची कीर्ति आहे. तशाच प्रकारची इतिहासांतरी ह्या फ्रेंच बाईचीही आहे.

§ हा जर्मन् इ० स० १७९६ त जन्मला, व इ० स० १७९१ त मरण पावला. आपल्याइकडील जसे प्रसिद्ध कै० अण्णा क्लोसकर नुकतेच होऊन गेले, तशाच प्रकारचा हा असून यानें संगीतासारखीं काव्ये केलीं होती.

प्याला, स्त्रियांस प्रतिबंधक असा एकही कायदा नाही. परंतु राणी इलिझाबेथ, किंवा व्हिक्टोरिया राणी, यांना जर वारसाच्या हक्कांने राज्य-पद प्राप्त झाले नसते तर मोठमोठ्या राज्य-कारस्थानांचा भार ज्या इलिझाबेथने उत्तम प्रकारे वाहिला, त्यांच्यापैकीं शतांश किंवा सहस्रांश देखील तिला प्राप्त झाला नसता.

५. मानस—शास्त्रदृष्ट्या विचार करितां, केवळ अनुभवावरून जर कांही निर्णायक अनुमान निघण्यासारखें असेल, तर ते हेच कीं, जीं कामे करण्याची स्त्रियांस मनाई होती, त्याच कामांमध्ये त्यांचि बुद्धि-सामर्थ्य विशेष व्यक्त झाले. व तीं कामे करण्यांत त्यांनी आपली विशेष पात्रता दाखविली. दुसऱ्यांवर अधिकार चालविण्याचे किंवा लोक-शासनचा अधिकार चालविण्याचे जे थोडेसे संधि—जे थोडेसे प्रसंग—दैव योगाने त्यांस प्राप्त झाले, त्यांत, त्यांची पात्रता उघड झाली नाही काय? नाही असें कोणी हणेल तो हणो विचारा! चमत्कार असा की, जीं कामे करण्याची त्यांना उघडपणें पूर्ण सुभा ठेविली होती, त्यांत त्यांनीं कांही एक विशेष प्रकारची दक्षता दाखविली नाही. परंतु जीं कामे करण्याचा समाजानें त्यांस प्रतिबंध केला, त्यांतच त्यांनी आपले बुद्धि—सामर्थ्य दाखविले. जगाचा इतिहास पाहिला असतां, त्यांत राजांच्या संख्येच्या मानाने, राज्य करणाऱ्या राण्यांची संख्या फारच थोडी दृष्टीस पडते. परंतु या लहानशा संख्येपैकीं बहुतेक स्त्रियांनी राज-कारणांत आपली बुद्धिमत्ता निःसंशय प्रकट केली आहे. विशेषेकरून त्यांपैकीं बऱ्याच स्त्रिया ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगी राज्य-पदावर आरूढ झाल्या होत्या, ही गोष्ट लक्षांत आणिली असतां आश्चर्य वाटते. स्त्रियाविपर्यीं काल्पनिक व लोकांत रूढ असलेल्या ज्या समजुती आहेत, हणजे, स्त्रिया मनाच्या चंचल वगैरे जे दुर्गुण त्यांच्यामध्ये स्वभावतः आहेत असें मानण्याचा

प्रघात आहे, त्याच्या अगदी उलट वर्तन त्यांनी केले. अशी उदाहरणे त्यांत पुष्कळ आढळतात. त्यांनी जो राज्य कारभार केला, त्याच्यामध्ये त्यांची जशी बुद्धि-मत्ता दृष्टीस पडते, तशीच त्यांच्या मनाची दृढता, दृढ निश्चय, कुवत किंवा धमक, वगैरे गुण दृष्टीस पडतात. वादशाहिणी व राण्या याच्या सख्येत, मोठमोठ्या प्रातावर ज्यांनी वहिवाटदारिणी व कारभारिणी अशा सबधाने आपली सत्ता चालविली, अशा स्त्रियांची भर घातल्यास, ज्या स्त्रियांनी लोक-शासनाच्या कामात उत्तम प्रकारचा नांवलौकिक मिळविला, अशा स्त्रियांची सख्या वरीच मोठी होईल.* ही गोष्ट इतकी निर्विवाद आहे की, कांही दिवसापूर्वी आमच्या या ह्याणण्याला एकाने उत्तर देण्याचा यत्न केला होता. आणि जी गोष्ट त्याला मान्य करावी लागली, तिचा त्याने उपहास केल्यासारखे करून तो असे ह्याणाला की, राजांपेक्षा राण्या चांगल्या असतात, यांचे कारण, राजाच्या

* या ठिकाणी निबंध कारांनी एक टाप दिलेली आहे. ती येणेप्रमाणे —

“या सबधाने एशियाखंड व युरोपखंड या दोहोंचा विचार केला असता, राज्य-कारभार ज्या स्त्रियांनी उत्तम रीतीने चालविला, अशाच स्त्रियांची सख्या फार मोठी होते. हिंदुस्थानांतील पकाद्या प्रांतांत किंवा संस्थानांत राज्य-कारभार मोठ्या बंदोबस्तां, जागरूकतेने व मितव्ययाने असा चालत असला, रयतेवर जुलूम होत नसून उत्तम प्रकारे व्यवस्था असली; जमिनीची लागवड दिवसानुदिवस वाढत असून, लोक सुखी असले, तर अशा प्रत्येक चार संस्थानांपैकी तीन संस्थाने तरी स्त्रियांच्या अधिकाराखालची किंवा स्त्रियांच्या सत्तेतली आहेत, असे पक्के समजावे। ही गोष्ट मला अगदी अनपेक्षित किंवा अपरिचित होती. परंतु हिंदुस्थानाच्या मुख्य राज्य-कारभाराच्या खात्याशी माझा संबंध असल्या कारणाने, हिंदुस्थानातील राज्ये व संस्थाने यांच्या संबंधाची जी माहिती मला दफरातून मिळाली, तीतून मी ही माहिती गोळा केली आहे. अशा प्रकारची पुष्कळ उदाहरणे आढळतात. हिंदु लोकांच्या चालीप्रमाणे व रूढीप्रमाणे खोला राज्य कारण्याचा अधिकार नाही, असे जरी आहे, तरी वारस अज्ञान असल्याचे प्रसंग वारंवार येतात. आणि यांचे कारण राजे बहुतेक आळशी व विषयासक्त असल्या कारणाने ते अकाली मरतात. ह्या कारभारणी किंवा राज-पत्न्या लोकांसमोर कधी येत नाहीत. आपल्या कटुबाखेरीज पर-परुषाशी त्या कधी भाषण करीत नाहीत.

अमदानीत खरोखर स्त्रियाच राज्य करीत असतात; व राण्यांच्या अमदानीत वस्तुतः पुरुषच राज्य करीत असतात.

६. अशा प्रकारचे उपहामाचें किंवा थट्टेचे भाषण कर्णाराजवळ गंभीरपणाने एखाद्या विषयाचे प्रतिपादन करणे निरर्थक होय, असे प्रथमतः मनांत येते. तथापि ही वरील ह्मण पुष्कळ लोकांनी उच्चारिलेली मी ऐकिली आहे व त्या ह्मणीत कांही शहाणपणाचा अंश आहे असे समजून, त्यांनी ती उच्चारिली असावी. कसेही असो, चालू विषयाच्या विवेचनास आरंभ करण्यापूर्वी, या ह्मणीत तथ्य कितपत आहे ते पाहू. मी असे निश्चय पूर्वक सांगतो की, राजांच्या अमदानीत राज्य खरोखर स्त्रिया करीत असतात, किंवा राज्य-कारभार खरोखर स्त्रियांच्या हातांत असतो, ही गोष्ट खरी नाही. अशा प्रकारचा उदाहरणे क्वचित् आढळली तरी फारच थोडीं आढळतात. ज्या ज्या ठिकाणी दुर्बल व नेमळ्या राजांनी राज्य वाईट केलें, त्या त्या ठिकाणी, त्यांच्या मर्जीतल्या स्त्रियांच्या सल्ल्याने राज्यकरण्यापेक्षां, पुरुष-जातीपैकीच जी त्यांची आवडती माणसे होती, त्यांचाच पगडा त्यांच्यावर अधिक होता, असे आढळते. जेव्हां एखादा राजा एखाद्या स्त्रीवर लंपट होऊन तिच्या सल्ल्याने राज्य करितो तेव्हां, राज्य चालण्याचा मुळीच संभव नसतो. तथापि या गोष्टीलाही कधी कधी अपवाद आढळतात. फ्रेंच राजांचा इतिहास

किंवा केल तरी पडद्याच्या आतून करितात. त्यांस वाचतां येत नाही, आणि आलें तरी राज्यकारभाराच्या सबाबी माहिती ज्या पुस्तकांत दिली आहे, असें पुस्तक त्यांच्या भाषेंत एकही नाही. या गोष्टी लक्षांत ठेविल्या असतां, स्त्रियांच्या अगो राज्य-कारभार करण्याविषयीं स्वभावतः बुद्धि-सामर्थ्य आहे, ही गोष्ट मनांत चांगली असते. इतिहास प्रसिद्ध शूर झांशीची राणी, व योग्य दानधर्म करण्याच्या संबधानें सर्व विश्रुत अशी अहिल्याबाई होळकरीण या दोन स्त्रियांची उदाहरणे ही वाचकांनी ध्यानांत आणण्या सारखी आहेत.

पहातां, दोघां राजानी आपल्या खुपीने राज्याचा कारभार पुष्कळ वर्षेपर्यंत स्त्रियांकडेच सोपविला होता. त्यांपैकीच एकजण त्याची आई होती. व दुसरी प्रत्यक्ष त्याची बहीण होती. या दोन राजांपैकी एक आठवा चार्ल्स हा केवळ पोरसवदा होता. परंतु त्याने राज्य-सूत्र जे आपल्या मातोश्रीच्या स्वाधीन केले होते ते, त्याचा बाप जो अकरावा लुई त्याच्या हेतूस अनुसरूनच केले होते. हा अकरावा लुई त्या काळचा फारच उत्तम राजा होता. दुसरा राजा सेन्टलुई हाही फार उत्तम राजा होता. शार्लमेन्* राजा झाल्यानंतर, तेव्हापासून इतका जोमदार राजा दुसरा झाला नाही. या दोघीही राण्यांनी जो राज्य-कारभार चालविला, त्याची बरोबरी, त्या वेळच्या राजांपैकी, एकाही राजाने केली नाही. पांचवा चार्ल्स हा बादशाहा होता. तो आपल्या काळचा मोठा राज-कार्य-धुरंधर असून, त्याच्या दरबारांत राजकारण-दक्ष अशी पुष्कळ माणसे होती. आपल्या खऱ्या हिताकडे दुर्लक्ष करून, केवळ मनोविकाराम वश होणे, ही गोष्ट तर त्याच्या कधी स्वप्नात ही येत नसे. असे असून या बादशहाने आपल्या कुटुंबांतील दोन राज-पुत्र्यांस नेदर्लंड्स या देशाच्या गव्हर्नरचा अधिकार एकीपासून एकीस दिला होता. हा राजा जीवमान होता तोपर्यंत, त्या दोन्ही राण्यांनी एकामागून एक असा तो कारभार चालविला होता. व त्याच्या मरणानंतर तो नेदर्लंडचा गव्हर्नराचा अधिकार त्या राज-घराण्यांतील तिसऱ्या एका राज-पुत्रीस मिळाला. सदरहू दोन स्त्रियांनी फारच उत्तम रीतीने राज्य-कारभार चालविला. व त्या दोघींपैकी एक मार्गारेट ऑफ ऑस्ट्रिया ही त्या काळी, राजकारणांत अत्यंत दक्ष अशी स्त्री मानलेली होती. याप्रमाणें या

* हा आपल्या देशांत जसे हरिश्चंद्र, रामचंद्र, किंवा आलिकडील अकबर, हे राजे होऊन गेले, त्या वर्गापैकीच शार्लमेन् हा राजा फ्रान्स देशांत होऊन गेला.

हण्णीच्या एका भागाचा विचार झाला. आतां दुसऱ्या भागाचा विचार करूं. लोक जे हणतात की, 'राण्यांच्या अमदानीत खरी राज्य-सत्ता पुरुषांच्या हातांत असते.' या हणण्याचा अर्थ, 'राजांच्या अमदानीत खरी सत्ता स्त्रियांच्याच हातांत असते.' या हणण्यासारखाच समजावयाचा की काय? जे पुरुष त्यांच्या मर्जीतले व विशेष कृपेतले असतात, हणजे ज्यांपासून त्यांस विषय सुख प्राप्त होतें, असे पुरुष राज्य-कारभार चालविण्यास त्या पसंत करितात. असे हणणे आहे की काय? मला असे वाटते की, असा प्रकार, दुसरी कथाथरीन् हिच्यासारख्या ज्या अत्यन्त दुराचारी स्त्रिया असतात, त्यांच्यांत देखील क्वचित् आढळतो. व अशा प्रकारच्या स्त्रियांच्या अमदानीत, पुरुषांच्या हातात राज्य-सत्ता असल्या कारणाने ते राज्य चांगले चालते, असे कधीही घडत नाही. आणि हे जर खरे असेल तर, राणीच्या अमदानीत, साधारण एखाद्या राजाच्या अमलापेक्षां राज्य-कारभार चांगल्या माणसांच्या हातांत असतो, असेच दिसले पाहिजे. आणि हे हणणे खरे असल्यास, आपल्या चांगल्या कारभार्यांची निवड करितां येण्यापुरती बुद्धि-मत्ता राण्यांच्या अंगी असते, हे मान्य करणे भाग आहे. आणि त्यावरून हे उघड होते कीं, राजाच्या अधिका-राला आणि त्याचप्रमाणे, त्याचा मुख्य अमात्य किंवा प्रधान, या दोन्ही अधिकारिनां पुरुषांपेक्षां स्त्रियाच अधिक योग्य होतात. कारण, मुख्य प्रधानाचे काम जातीने सर्व कारभार पाहण्याचे नसून, सार्वजनिक कामें किंवा एकंदर कारभार चालविण्याकरितां प्रत्येक खात्यांत उत्तम व योग्य माणसांची निवड करणें, एवढेच आहे.

पुरुषांपेक्षां स्त्रिया ज्या गुणांत श्रेष्ठ असतात, असे बहुतेक लोक कबूल करितात त्या गुणांपैकी दुसऱ्याचे इंगित सत्वर ताडणे, हा एक गुण फार महत्त्वाचा आहे. ज्या मनुष्यास इतर मनुष्य-प्राण्यांवर

सत्ता चालविण्याचें काम करावयाचें असतें, त्याला या गुणाची अत्यंत आवश्यकता असते. यामुळे, योग्य माणसांची निवड करण्याच्या कामास पुरुषांपेक्षा स्त्रिया अधिक लायक असतात, असे मिद्ध होते. **क्याथरीन् डी मिडिसी** या नांवाची एक अविचारी अशी राज-पुत्री होती. तथापि तिला देखील **चान्सेलर डी लहॉपिटाल** या नांवाचा जो एक राज-कारण कुशल पुरुष होऊन गेला, त्याच्या गुणांची परीक्षा करितां आली. आजपर्यंत ज्या मोठमोठ्या राण्या होऊन गेल्या त्या, राज्य-कारभार करण्याचा त्याच्यात जो लोकोत्तर गुण होता, त्याच्याच योगानें प्रसिद्धीस आल्या, व त्याच्या हाताखाली काम करण्यास त्यांना जी माणसे मिळाली, तीही त्याच कारणामुळे चांगली मिळाली. ही गोष्ट काही खोटी नाही. त्या राण्यांनी एक-दर कारभाराचें मुख्य सूत्र आपल्या हातांत ठेविले. त्यांनी चांगल्या मंत्र्याची सल्लामसलत ऐकून तदनुसार वर्तन ठेविले, या गोष्टीवरून, राज्य-कारभार करण्याच्या कामांत ज्या मोठमोठ्या अडचणी उत्पन्न होतात, त्या अडचणीतून आपल्या शहाणपणाने पार पडण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अर्गी होते, ही गोष्ट त्यांनीं निर्विवाद मिद्ध केली, असे झटले पाहिजे.

७. राज-कारणाच्या जीं मोठमोठी कामे, तीं करण्याची ज्यांच्या अर्गी योग्यता असते, त्या माणसांच्या अर्गी साधारण कामे करण्याची योग्यता नसते, असे समजणे योग्य होईल काय ? वेळेस प्रसंग येईल, त्या त्या वेळेस राज-स्त्रिया व राज-भगिना, कारभारास राजपुत्रांप्रमाणेंच योग्य अशा आढळल्या, व राज-कारण निष्णात पुरुष, किंवा मोठमोठ्या कारखान्यांचे चालक व सामाजिक संस्थांचे व्यवस्थापक, यांच्या बायकांस आणि बहिणीस, त्यांचे नवरे व त्यांचे भाऊ जी कामे करितात, ती कामे करितां येणार नाहीत

असे मानण्यास कांही वास्तविक कारण आहे काय ? खरे कारण एवढेच दिसते की, राज-धराण्यांतल्या स्त्रिया सामान्य पुरुषांपेक्षा उच्च-स्थितीत व श्रेष्ठ-वर्गात असल्या कारणाने, राज-कारणांत आपण पडणे हे अयोग्य किंवा अप्रशस्त आहे, अशा प्रकारचा उपदेश त्यांस कधीही मिळालेला नसतो. शिक्षणाने ज्यांचे मन विस्तृत अथवा विकसित झाले आहे, ज्यांना विद्येचा सस्कार दृढ झाला आहे, ज्यांच्या-भोवतालची चालू असलेल्या ज्या अनेक मोठ्या उलाढाली-की ज्यांत पाहिजे त्या वेळी त्या माणसांचा संबंध उत्पन्न होण्याचा संभव असतो—अशा माणसास त्या उलाढालीच्या संबंधाने आस्था वाटणे, हे फारच स्वाभाविक आहे. हे तत्त्व लक्षात ठेवून, राज-धराण्यांतल्या स्त्रियांस जर अशा प्रकारची आस्था वाटली, व त्यांनी राज-कारणांत मन घातले, तर त्यांस कोणी प्रतिबंध करीत नाही. यामुळे, पुरुषांप्रमाणेच ज्यांच्या बुद्धीचा विकास होण्यास ज्यांना अनेक प्रसंग असतात अशा स्त्रिया, राज-धराण्यांतल्या स्त्रियांभेरीज इतरांच्या नसतात. तेव्हां, पुरुषांपेक्षा त्यांच्यांत कांही कमीपणा आढळत नाही, ही गोष्टही विस्मयकारक नाही. ज्या ज्या मानाने व ज्या ज्या ठिकाणी, राज-सत्ता चालविण्याचा प्रसंग स्त्रियांस आला, व त्यांच्या बुद्धि-सामर्थ्याची परीक्षा झाली, त्या त्या मानाने व त्या त्या ठिकाणी, त्यांची योग्यता सिद्ध झाली.

८. हा सिद्धांत, स्त्रियांच्या विशेष बुद्धि-सामर्थ्याच्या अथवा योग्यतेच्या संबंधाने जगाला जो थोडासा अनुभव आलेला आहे, त्याजपासून निघणारे जे अनुमान, त्यास अनुसरूनच आहे. या संबंधाने ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, स्त्रियांची जी स्थिति आजपर्यंत कायम आहे, तेवढ्याच पुरता हा अनुभव आला. यापुढे त्या कशा होतील, त्या संबंधाने आज कांहीच सांगता येत नाही. स्त्रिया निसर्गतः कशा आहेत किंवा कशा नाहीत, त्यांचे स्वाभाविक धर्म

कोणते आहेत किंवा कोणते नाहीत, अथवा पुढे त्यांचे धर्म अमुक होतात किंवा अमुक होणार नाहीत, अशा प्रकारचा निश्चयात्मक सिद्धांत ठोकून देणे, हे निव्वळ साहसाचे किंवा धाष्ट्याचे काम आहे, असे मी समजतां. आजपर्यंत त्यांचा जो यद्दळेचा विकास, किंवा त्यांच्या मानसिक व इतर शक्तींची स्वाभाविक वृद्धि, तिची गति कृत्रिम कारणानी कुठित झाल्यामुळे, त्यांच्या मूलप्रकृतीत पुष्कळ वेडावाकडा बदल होऊन, कांही कांही प्रकृति-धर्म अगदी गूढ राहून गेले, किंवा नष्टप्राय झाले, हाटले तरी चालेल. स्त्रियांच्या स्वभावास जर पुरुषांच्या स्वभावाप्रमाणे मोकळेपणाने कांहीएक वळण मिळाले असते; त्यांच्या त्या त्या वेळच्या स्थितीस अवश्य होते त्यावेगीज कृत्रिम प्रकारचे वळण देण्याचा यत्न जर करण्यांत आला नसता, व ते वळण स्त्रिया व पुरुष या उभयतासही सारखे देण्यांत आले असते, तर जे बुद्धि-सामर्थ्य किंवा ज्या मानसिक-शक्ति प्रकट झाल्या असत्या, त्यांमध्ये कांही विशेष—किंवा मुळाचे कांही—भेद पडला असता किंवा नाही, हे कोणासही निश्चय-पूर्वक सांगता येणार नाही. प्रस्तुत ज्या भेदाबद्दल विशेष वाद नाही, ह्याजें जे बहुतेक भेद उभय पक्षांसही मान्य करावे लागतात, ते भेदही अशाच प्रकारचे आहेत. ह्याजें, स्वाभाविक बुद्धीत किंवा मूल प्रकृतीत ते भेद होते असे नमून, केवळ बाह्य उपाधीच्या योगाने, ह्याजें भोवतालच्या स्थितीमुळे ते उत्पन्न झाले असावे, असे मी पुढे दाखविणार आहेच. परंतु चालू व्यवहारांत स्त्रियांच्या संबंधानें जो अनुभव येतो, तो पाहिला असतां. त्यांच्या संबंधाने खरोखर निदान एवढे तरी खास ह्याजें येईल की, त्यांच्या बुद्धीची साधारण प्रवृत्ति व्यवहारांतल्या गोष्टींकडे अधिक असते. वर्तमानकाळाचा किंवा भूतकाळाचा स्त्रियांचा जो इतिहास

आढळतो, त्याशी आमचे हे ह्मणणे ताडून पाहिले असतां, बरेच सुसंगत दिसेल. रात्रंदिवस ज्या गोष्टी आपल्या प्रत्ययास येतात, त्यावरूनही ही गोष्ट सिद्ध होते. कोणतीही एखादी मोठी बुद्धिमती स्त्री घेतली तर, तिच्यात जे विशेष मानसिक गुण किंवा ज्या विशेष अंगे आढळतील, त्यात अधिक काय असते, याचा आपण विचार करू. ते गुण किंवा त्या शक्ति बहुतेक अशा प्रकारच्या असतात की, त्यांचा उपयोग व्यवहारास फार होतो. त्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति व्यवहाराकडेच विशेष असते. वायकाची जी उपजत-बुद्धि ह्मणत असतात, त्याचा अर्थ तरी काय? त्याचा अर्थ एवढाच की, त्यांच्या आसपास जे काय घडत असते, ते यथार्थतेने व सत्वर त्यांच्या मनात शिरते. सर्वसाधारण नियम किंवा साधारण तत्त्वे, ही त्यांच्या लौकिक ध्यानात येत नाहीत. शास्त्ररीत्या जो सृष्टि-नियम शोधून काढलेला, तो कोणास उपजत-बुद्धीने समजला आहे काय? आचारसवधाचा, किंवा धर्मसंवधाचा, अथवा शहाणपणाच्यासवधाचा कोणताही एखादा नियम एखाद्यास उपजत बुद्धीने समजला आहे, असे कधीही घडले नाही. या ज्या गोष्टी आहेत त्या, पुष्कळ दिवसांचा अनुभव एकत्र करून, पुष्कळ गोष्टींची तुलना करून, फार काळजी पुरःसर, व सावकाश, अशा रीतीनेच समजण्यात येतात. ज्यांची उपजत-बुद्धि तीव्र आहे, अशा प्रकारचे पुरुष घेतले, किंवा स्त्रिया घेतल्या, तरी असे हे शास्त्र-नियमन करण्याचे काम, अशा एखाद्या माणसाकडून झाले आहे, असे उदाहरण पाहण्यांत नाही. आतां, अशा प्रकारचा जो अनुभव लागतो, तो ज्याचा त्यास प्राप्त होऊन, मग तो कांही एक अनुमान किंवा सिद्धांत ठरवितो, ती गोष्ट निराळी. माणसांची उपजत-बुद्धि किंवा उपजत शहाणपण ह्मणून ज्याला ह्मणतात, त्या गुणामुळे स्वावलोकनाची जी साधने त्यास प्राप्त झाली असतील, त्यांच्यापासून साधारण नियम किंवा तत्त्वे शोधून काढणे, या कामाविषयी त्या

माणसांच्याठायी काहीएक विशेष योग्यता किंवा पात्रता उत्पन्न होते. तेव्हां पुरुषांप्रमाणे वाचन-द्वारा व शिक्षण-द्वारा इतर लोकांच्या अनुभवापासून प्राप्त होणारे ज्ञान जेव्हां स्त्रियांसही कर्मधर्म योगाने प्राप्त होते, तव्हां—नव्वर्म-योगाने ह्मणण्याचे कारण, ज्या ज्ञानाच्या किंवा शिक्षणाच्या योगाने संसारांत मोठमोठी कामे करण्याचा अधिकार स्त्रियांस प्राप्त होतो त्याच्या सर्वधाने पहातां—स्वरोवर ज्या सुशिक्षित स्त्रिया आढळतात, त्या बहुतेक आत्म-शिक्षितच असतात. तेव्हां व्यवहार दक्षतेस लागणारे जे अवश्य गुण ते पुरुषांपेक्षा त्यांत अधिक येतात. ज्या पुरुषांना पुष्कळसे शिक्षण मिळालेले आहे, त्यांस, वर्तमानकाळाची काय स्थिति आहे या गोष्टीचे भान चांगलेच असण्याचा सभव नमतो. ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष त्यांच्यासमोर घडून येतात, व ज्या गोष्टीचा निर्णय त्यास करावयाचा असतो, त्यांत वास्तविक काय तत्त्व आहे, ते त्यास दिसत नाही. पढलेल्या ज्ञानाच्या पलीकडे त्यांच्या दृष्टीची मजल पोहोचतच नाही. परंतु असा हा प्रकार, ज्या स्त्रिया स्वरोवर हुपार असतात त्यांचा क्वचित् घडतो. त्यांच्यांत जी एक नैसर्गिक प्रतिभा असते, किंवा ज्या गुणास आपण उपजत बुद्धि ह्मणतो, तिच्यामुळे ही अडचण त्यांस प्राप्त होत नाही. ज्यांचा अनुभव व साधारण बुद्धि सामर्थ्य ही सारखीच आहेत, असा एक पुरुष व अशी एक स्त्री, अशी दोन माणसे घेतली तर, ज्या ज्या उलाढाली किंवा जे जे व्यवहार प्रत्यक्ष त्यांच्यासमोर चाललेले असतात, त्यांचा ठसा पुरुषापेक्षा स्त्रीच्या मनावर अधिक स्पष्ट बसतो. वर्तमानकाळाची स्थिति मनावर उत्कृष्ट प्रकारे प्रतिबिंबित होणे, हा गुण व्यवहार-दृष्ट्या, ह्मणजे केवळ शास्त्र-दृष्ट्या नव्हे—फारच उपयुक्त आहे. सर्वसामान्यनियम किंवा सर्वसाधारणतत्त्वे शोधून काढणे, हे काम कल्पना-शक्तीचे आहे. ते नियम किंवा तीं तत्त्वे लागू होतात अशा प्रकारचीं विवक्षित उदाहरणे शोधून काढणे, ती

तत्त्वं विशेष उदाहरणांनी किंवा दृष्टांतांनी सिद्ध करून दाखविणे, व त्यांतील सूक्ष्म भेदाभेद कळणे, हे काम व्यवहार-निष्णाततेचे आहे. आणि या कामाम प्रस्तुतकाली स्त्रिया जशा आहेत, ह्मणजे ज्या स्थितीत त्या आजकाल आढळतात, त्या स्थितीतही त्या विशेष योग्य आहेत, असे मला वाटते. आतां सामान्य नियम किंवा साधारण-तत्त्वं समजल्याखेरीज व्यवहारासही वांगुळपणा येत नाही. ह्मणजे, कोणतीही गोष्ट शास्त्रतः युक्त व हितावह ठरली नसेल तर, ती प्रयोगतःही हितावह होणार नाही ही गोष्ट मला मान्य आहे. त्याच-प्रमाणे, स्त्रीच्याठायीं जे विशेष गुण आढळतात, त्या गुणांपैकी तीव्र अशी ग्राहकशक्ति, सूक्ष्मावलोकन, किंवा दर्शन-पाटव, हा जो एक मुख्य गुण आहे, त्याच्यामुळे कधी कधी असेही घडते की, ती आपल्या स्वतःच्या अनुभवावरून फाजील घाईने भलतीच अनुमाने काढिते. तथापि ही गोष्टही ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, ज्या मानाने तिचा अनुभव विस्तृत होत जातो, त्या मानाने ती अशा प्रकारची अनुमाने बदलण्यासही तत्पर व सिद्ध असते. तेव्हां स्त्रीच्याठायीं असणारा हा जो दोष किंवा ही जी न्यूनता, ती दूर होण्यास योग्य व उत्तम मार्ग ह्मणजे, इतिहासाचे ज्ञान तिला करून देणे व एकंदर मानव-जातीचा अनुभव तिच्या बुद्धि-मार्गात आणून सोडणे; ह्मणजे, अर्थात् तिला बहुश्रुत करणे, हाच होय. हे काम उघडच शिक्षणाच्या योगाने होणारे आहे. एकाद्या हुशार व आत्म-शिक्षित पुरुषाकडून ज्या प्रकारच्या चुका घडतात, तशाच प्रकारच्या चुका स्त्रियांकडूनही घडतात. जे पुरुष एकाद्या कामांत पुष्कळ दिवस रुळलेले असतात, त्यांना ज्या गोष्टी कळत नाहीत, त्या त्यांस कळतात. परंतु, ज्या गोष्टींचें ज्ञान पुष्कळ दिवसांपूर्वी प्राप्त झालेले असते, त्या गोष्टींविषयी तो अज्ञान असल्या कारणाने, त्याच्या हातून कांही चुका

घडतात. पूर्वीच प्राप्त झालेले ज्ञान हे तर त्याने संपादन केलेले असते, हे उघडच आहे. आणि तसे नसते तर, त्याचे पाऊल पुढे पडलेच नसते. जे ज्ञान त्यास प्राप्त झालेले असते, ते त्याने तुटक तुटक मिळविलेले असते, पद्धतवार मिळविलेले नसते. प्रस्तुतकाली स्त्रियांच्याही ज्ञानाचा प्रकार असाच आहे.

९. परंतु, स्त्रियांच्या मनार्ची जी प्रवृत्ति वर्तमानकालाकडे, किंवा जगांत खरोखर ज्या गोष्टी घडून येतात त्यांतले इंगित जाणण्याकडे असते, त्या प्रवृत्तीसमूह यद्यपि पुष्कळ प्रमाद अथवा चुका घडतात, तथापि एका दृष्टीने पाहिले असतां अशा या प्रवृत्तीच्या अभावापामून ज्या चुका घडतात, त्या चुका टाळण्यास ही स्त्रियांची प्रवृत्ति फार उपयोगाची असते. ज्या पुरुषांस कल्पनेचा फार उपयोग होतो, किंवा गूढ व खोल विचार करावा लागतो, त्यांत एक मोठी उणीव असते. ती ही की, स्त्रियांची ही अवलोकन-शक्ति, किंवा प्रत्यक्षाचे तीव्र-भान असणे हा गुण, त्यात कमी असतो. यामुळे कोणत्याही महत्त्वाच्या प्रश्नामध्वाने ज्या ज्या प्रक्रिया किंवा कल्पना ते वसवितात, त्या कल्पनांचा बाह्य गोष्टीशी विरोध असतो, एवढेच नाही, तर कल्पना-शक्तीचा जो योग्य हेतु, तो ते विसरून जातात. यामुळे, त्यांच्या कल्पना-शक्तीस कोणत्याही प्रकारचे नियंत्रण न राहून, ती, ज्या प्रांतांत मचेतन किंवा अचेतन असे भाव किंवा पदार्थ वस्तुतः नाहीत, अशा प्रांतांत भ्रमण करीत रहाते. केवळ शब्द-जालामध्ये गुंतून जाऊन, मानस शास्त्राच्या भ्रांतियुक्त सिद्धांतांनी उत्पन्न केलेले छायामय प्राणी किंवा पुरुष कल्पून, त्या छाया अत्यंत उदात्त व श्रेष्ठ अशा तत्त्व-विवेचनाचे योग्य विषय होत, असे ते समजतात. केवळ अवलोकनाने व अनुभवाने ज्ञानाच्या साधनांचा संचय करण्यामध्ये गुंतला नसून केवळ कल्पनेच्या व विचाराच्या

योगाने जे ज्ञान पूर्वी प्राप्त झाले असेल, त्यांतून मोठमोठी व्यापक प्रमेये शोधून काढून, शास्त्र-रचना व आचाराचे नियम बांधण्यांत जो गुंतला आहे, अशा पुरुषाने आपले हे शास्त्र रचनेचे काम एकाद्या स्वरोस्वर श्रेष्ठ बुद्धिसपन्नस्त्रीच्या देखरेखावाली व तिच्या साहाय्याने करणे, याद्वन अधिक महत्त्वाची गोष्ट क्वचित्च असेल. वस्तु-स्थितीच्या व सृष्टीत स्वरोस्वर घडून येणाऱ्या गोष्टीच्या मर्यादित आपले विचार ठेवण्यास दुसरे असे साधनच नाही. निव्वळ कल्पनेच्यामागे वेड्यासारखी धांवत जाणारी स्त्री क्वचित् आढळते. तिच्या मनाचा झोक नेहमी व्यक्तीकडे असून, वर्गाकडे नसतो. ह्मणजे, जातीवर रहाणाऱ्या धर्माकडे तिची दृष्टि जात नसून, प्रत्यक्ष व्यक्तीकडे जात असते. शिवाय दुसरे असे की, तिच्या समोर जी माणसे येतात, त्यांच्या अंतःकरणांतले भाव किंवा विकार, तिला पुरुषांपेक्षा अधिक कळतात. यामुळे व्यवहारांत कोणतीही गोष्ट करावयाची असली तरी, तिचा परिणाम भोवतालच्या माणसांवर कसा होईल, हा विचार पहिल्या प्रथम तिच्या मनांत येतो. या दोन गोष्टीमुळे, ज्या कल्पनेत किंवा व्यवस्थेत व्यक्तीचा विचार केला नाही, केवळ एकाद्या काल्पनिक पुरुषाच्या किंवा प्राण्याच्या हिताकरितांच वस्तुमात्र निर्माण केली आहे अशा समजुतीवर जिचा पाया रचला आहे, व सचेतन प्राण्यांच्या मनोभावांचा अतर्भाव व विचार जिच्यांत मुळीच नाही, अशी एखादी निव्वळ मानसिक-सृष्टि, कोणी तिच्या पुढे ठेविल्यास तिजवर ती मुळीच भरंवसा ठेवीत नाही. यावरून ज्याप्रमाणे पुरुषांचे विचार स्त्रियांच्या विचारास व्यापकता व विस्तृतता देण्याच्या कामी उपयुक्त होतात किंवा होतील, त्याचप्रमाणे स्त्रियांचे विचार तत्त्व-विवेचनांत निमग्न झालेल्या पुरुषांस, तत्त्व दृष्टि देण्याच्या कामी फार उपयोगी पडतील हे वाचकांच्या ध्यानांत आलेच असेल. स्त्रियांच्या

विचाराची विस्तृतता अथवा व्यापकता क्षणभर एकीकडे ठेविली, व त्या विचारांतील केवळ गंभीरतेचा भाग लक्ष्यांत आणिला, तर या गंभीरतेच्या व उदात्ततेच्या बाबतीत प्रस्तुत-कार्लीही. स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कमी आहेत, असे मला मुळींच वाटत नाही

१०. प्रस्तुत उपलब्ध होणाऱ्या स्त्रियांचे मानसिक गुण, तत्त्व-विवेचनाच्या कामास आपल्या कल्पना-शक्तीने साहाय्य करण्याच्या कामी जर महत्त्वाचे व अगत्याचे आहेत, तर कल्पना-शक्तीचे काम ज्या ठिकाणी सरून त्याच शक्तीच्या जोराने जे सिद्धांत ठरविले जातात त्यांचा उपयोग व्यवहारांत करणे, या कामास तर ते गुण अधिकच उपयुक्त व महत्त्वाचे आहेत, हे उघड दिसते. वर जी कारणे मी दाखल केली आहेत त्यांच्यामुळे पुरुषांकडून बहुधा जी एक चूक होत असते, ती स्त्रियांकडून होत नाही. कोणत्याही सवधाने जे कांही साधारण नियम ठरलेले असतात, ते नियम विशेष किंवा विवक्षित गोष्टीला लागू पडत नाहीत, असे पाहून त्या गोष्टीचा विशेष प्रकाराने विचार करावा लागतो; ह्याने ते नियम कांही विवक्षित वर्गातल्या गोष्टींसच लागू पडतात. हे तत्त्व लक्षांत न आल्या कारणाने, पुरुषांचे वर्तन पुष्कळ प्रसंगी चुकीचे घडत असते, अशा प्रकारची ही चूक पुरुषांपेक्षा स्त्रियांच्या हातून क्वचित् घडते. तेव्हां व्यवहारात ज्या गुणांचा अत्यंत उपयोग होतो, अशांतला हा गुण नव्हे काय? व्यवहारांत कोणतीही एखादी गोष्ट करावयाची असली ह्याने, तिचा झटकन निकाल करणे, या गोष्टीवर सर्वस्व अवलंबून असते. केवळ तत्त्व-चिंतनेची किंवा शास्त्र-विचाराची गोष्ट अशी नाही. शास्त्र-विचार जो असतो त्यांत कोणत्याच गोष्टीचा त्वरित निर्णय करण्याचे प्रयोजन नसते. जो नुसता मीमांसक किंवा विचार करणारा मनुष्य आहे, त्यास थांबतां येते. त्यास अवकाश विपुल असतो. जी प्रमाणे

त्याच्यासमोर असतील, ती जर, एखादा सिद्धांत ठरविण्यास पुरेशी नसतील, तर अधिक प्रमाणे मिळविण्यास त्यास पाहिजे तेवढी फुरसत मिळण्यासारखी असते. आपली मीमांसा एकदम पूर्णतेस आणलीच पाहिजे, अशा प्रकार तो बांधलेला नमतो. कारण, 'काय करावे बोधा, मी असे करीत बसलो तर, इकडे वेळ निघून जात आहे' अशांतला प्रकार त्याचा नमतो. आतां, हे खरं की, जो वेडावांकडा किंवा अपरता पुरावा असेल, जीं अल्पस्वल्प प्रमाणे उपलब्ध असतील, त्यांपासून निवणारं किंवा काढितां येण्यासारखे जे उत्तम अनुमान, ते काढण्याची शक्ति असणें हा गुण, तत्त्व-विवेचनाच्या किंवा मीमांसेच्या कामी निरूपयोगी आहे, असे नाही. समोर असलेल्या गोष्टीशी ज्या अनुमानाचा किंवा प्रक्रियेचा उत्तम मेळ बसतो, अशा प्रकारची एखादी तात्कालीन कल्पना किंवा उपपत्ति बसविणे ही गोष्ट, त्या विषयाची अधिक चौकशी करण्याला अथवा अधिक माहिती मिळविण्याला अवश्य साधनीभूत होते. तथापि, अशा या शक्तीचा किंवा गुणाचा उपयोग, तत्त्व-विवेचनाच्या कामी मुख्य नमून, केवळ साहाय्यभूत असतो. आणि तत्त्व-चितेच्या मुख्य कार्याला व गौण कार्याला, ह्मणजे केवळ साधनीभूत कामाला, अशा दोन्ही कार्यास, तत्त्व-चित-काम पाहिजे तितका काळ मिळण्यासारखा असतो. त्याला जे काम करावयाचें असतं. ते फार जलदीने किंवा घाईने करण्याचे कारणच नसते. उलट त्याला, धीरता व शांतता या गुणांचा फार उपयोग असून, ज्या प्रश्नाचा तो विचार करीत असेल, त्याच्यावर उत्कृष्ट प्रकारचा प्रकाश पडेपर्यंत व त्याच्या निव्वळ तर्काला सिद्धांताची योग्यता येईपर्यंत, त्याला स्वस्थमानसाने काम करावे लागते. परंतु ज्यांचे काम नित्य व्यवहाराचे असते, ह्मणजे ज्यांना अल्प-कालीन व नश्वरसंबंधाच्या गोष्टीशी प्रसंग असतो, त्यांना

जाति-विशिष्ट विचार करावा लागत नमून, व्यक्ति-विशिष्ट विचार करावा लागतो. अशा माणसांस, जो विचार ठरवावयाचा, तो लौकिक ठरवावा लागतो. निर्णय करावयाचा तो त्वरित करणे, ही शक्ति, प्रत्यक्ष विचार करण्याची जी शक्ति, तिच्याच बरोबरीची व योग्यतेची आहे, असे ह्याटले असतां चालेल. ज्याच्या विचाराच्या दोऱ्या त्याच्या हातांत नाहीत, त्याच्याकडून हुकमी काम होत नाही. हाणजे, ज्याच्या बुद्धीचा उपयोग प्रसंगास घडत नाही, त्याला ती असून नमून सारखीच. असा मनुष्य नुसती पोकळ टीका करित बसण्यास मात्र योग्य असेल. परंतु प्रसंगास एखादे काम रेटून नेऊन पार पाडील, ही गोष्ट त्याच्या हातून घडणार नाही. हा जो गुण आहे, त्या गुणांत स्त्रिया, व प्रायः स्त्रीसदृश स्वभावाचे जे पुरुष अमतात, ते या गुणांतच श्रेष्ठ असतात. ज्यांच्यात हा गुण नसतो, अशा जातीचे पुरुष, त्यांच्यांत जरी अन्य कांही अपूर्व गुण असले तरी, मनावरची जी हुकमत हाणून हाणतात, ती त्यांस फार हळूहळू प्राप्त होत जाते. ज्या गोष्टी त्यांना पकड्या माहीत असतात, अशा गोष्टींमध्ये देखील निर्णयाची त्वरा, शहाणपणाने एखादे काम करण्याची दक्षता, हे गुण त्या माणसांत आले, तरी ते फार सावकाश व हळूहळू येत असतात. एवढेच नव्हे, तर ते गुण प्राप्त करून घेण्यास, त्यांना मोठा दीर्घ प्रयत्न करावा लागतो.

११. आतां कदाचित् कोणी असे ह्याणेल की, गृह कृत्यांतले जे व्यवहार आहेत, त्या व्यवहारांवेरीज इतर व्यवहारांस, स्त्रिया जात्याच अपात्र आहेत. कारण स्त्रिया मनाच्या फार चंचल असतात. त्या चिरडखोर, नामसी व हट्टी असतात. ज्या घटकेला जी त्यांची लहर लागेल, त्या लहरीच्या अगदी अधीन होऊन त्या रहातात. सतत उद्योग, दड निश्चय, या गुणांचा त्यांच्याठायी अभाव असतो. त्यांची बुद्धि

अस्थिर असून, त्यांच्या एकंदर मानसिक-शक्तीचे व्यापार अनिश्चित व विषम असतात। मोटमोठी कामे करण्यास स्त्रिया नालायक आहेत, ह्मणून प्रतिपादन करितांना ज्या अडचणी दाखविण्यांत येतात, त्यांचा समावेश या दोषांत बहुतेक होतो. आतां हे जे दोष आहेत, त्यांचे मुख्य कारण पाहू जातां, स्त्रियांची ओतप्रोत भरून जाणारी जी मानसिक शक्ति असते, त्या मानसिक-शक्तीला योग्य वळण न मिळणें, हेच दिसते. याशिवाय, या दोषांचा बराचसा प्रकार, काही जाणून बुजून घडतो, व कांही सहज घडतो. अंगांत येणे, भुताने झपाटणे, अशा प्रकारच्या ज्या व्याधि किंवा जे मेदचे दोष एकाकाली बायकांना जडत असत, ते कालवशात् नार्हातमे होत गेले. शिवाय उच्च वर्णांच्या स्त्रियांपैकी बहुतेक स्त्रिया कोणत्या स्थितीत वाढतात व त्या कोणत्या स्थितीत असतात, हेही लक्षांत आणिले पाहिजे.* त्यांना शुद्ध हवा मिळत नाही, त्यामुळे त्या निरामय रहात नसून, एखाद्या पिकुटलेल्या व खुटलेल्या झाडासारख्या असतात. रुधिराभिसरणाळा प्रोत्साहक होऊन, स्नायूना दृढ करणारे असे व्यवसाय मुळाच त्या करीत नाहीत. त्यांच्या मेदची शक्ति, विशेषेकरून त्यांच्या मनोविकाराच्या संबधाने पाहिले असतां, फारच जागरूक ठेविलेली असते. त्यांचे मनोव्यापार फारच जरीने चालू असतात. यागळीं अशांपैकी ज्या स्त्रिया ध्याने मरत नाहीत, त्यांची शरीरे व मने अगदी अशक्त राहून, साधारण बारीकसारीक कारणांनाही अशक्त होतात. त्यांना दीर्घ परिश्रम करवत नाहीत. कोणतही शारीरिक किंवा मानसिक काम करण्याची कुवत त्यांच्यामध्ये रहात नाही, यांत कांही आश्चर्य नाही. परंतु ज्या स्त्रियांना आपल्या

*प्रस्तुत स्थळी, 'इतर कोणत्याहि देशांपेक्षां, आपल्या (इंग्लंड) देशांतल्या वृद्ध वर्गांतल्या स्त्रियांची स्थिति कांही बरी आहे. ही गोष्ट मी नाकबूल करीत नाही ' असे कसांत एक लहानसें वाक्य घालून निबधकारांनीं छटले आहे.

पोटाकरितां स्वपांवे लागते, त्यांच्या ठिकाणी असे हे दोष क्वचित् दृष्टीस पडतात. ज्या स्त्रियांस नेहमी एकाच ठिकाणी बसून काम करावे लागते, व अगदी कोदट आणि दमट अशा खोल्यांमधून काम करीत रहावे लागते, त्यांची गोष्ट निराळी. लहानपणी ज्या स्त्रियांना आपल्या भावांबरोबरच आरोग्यकारक असे शारीर-शिक्षण मिळाले असून, ज्यांना बरीच मोकळीक मिळालेली असते, व ज्याचे स्वैर व्यापार बरेच अनिर्यात्रत असतात, ज्यांना मोटेपणी पाहिजे तितकी स्वच्छ हवा व लागेल तितका व्यायाम मिळत असतो, अशा स्त्रिया श्रमाची कामे करण्याला पात्र असून, त्या चंचल, तामसी, वगैरे दोषांनी भरलेल्या रहातात, असे घडत नाही. स्त्रियात काय आणि पुरुषांत काय, अशी कांही माणसे असतात की, ज्यांच्या मेदुची क्षीणता किंवा मनाची दुर्बलता त्यांच्या एकंदर वर्तनावर फार मोठा परिणाम घडवून आणीत असते. अशा प्रकारची ही शरीराची रचना किंवा प्रकृति, वशपरपरेने प्राप्त झालेली असते. आणखी, ती जशी मुलांना तशीच मुलींना—दोहोनाही प्राप्त होते. ज्याला तामसी प्रकृति किंवा पित्त-प्रकृति असे ह्मणतात, ती प्रकृति स्त्रियांस त्यांच्या आईवापांपासून प्राप्त झालेली असते. आणि अशा प्रकृतीची सख्या पुरुषांपेक्षा स्त्रियांत अधिक सांपडते. ही आपण धरून चालूं. आणि ही गोष्ट धरून चालले तर, मी विचारतो की, जी कामे व जे धंदे बहुतेक पुरुष करितात, ती कामे किंवा ते धंदे करण्यास अशा प्रकृतीचे पुरुष अयोग्य आहेत, असे ठरले आहे काय? जर नाही, तर अशाच प्रकृतीच्या स्त्रिया मात्र तेवढ्या अयोग्य कां ठराव्या? ज्या माणसांच्या प्रकृति कांही विशेष प्रकारच्या असतात, अशी माणसे, कांही कामांस अगदी नालायक असतात. ह्मणजे त्या कामांत, त्यांस यश येण्याला त्यांची प्रकृति प्रतिबंधक होते. पण कांही कामांत तीच

प्रकृति त्यांच्या फार उपयोगी पडते, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु जेव्हां कोणताही उद्योग त्या प्रकृतीस अनुकूल असेल, फार काय, कधी कधी जेव्हां प्रतिकूल असेल तेव्हांही, ज्यांची प्रकृति फारच तलख अशा लोकांस त्या धंद्यांत उत्कृष्ट प्रकारचे यश मिळाल्याची कांही प्रसिद्ध उदाहरणे वारवार घडतात. ज्यांची प्रकृति शांत किंवा सत्त्वस्थ आहे, अशा माणसांपेक्षां तामसी प्रकृतीचीं माणसे ज्या व्यवसायांत गुंततात, त्यांत, एका प्रकारचा अधिक उत्साह दिसून येतो प्रसंगविशेषी त्यांच्या प्रकृतीस एक प्रकारचे प्रोत्साहन मिळाले ह्मणजे त्यांच्या शक्तीत व इतर लोकांच्या शक्तीत फार अंतर दिसून येते. अशी माणसे काही कांही प्रसंगी एखादे काम इतक्या उत्साहानें करितात की, जी कामे करणे इतर प्रसंगी त्या माणसांस बहुतेक अशक्य असते, तींच कामे समयविशेषी तींच माणसें सहज करून जातात. अशा माणसांच्या प्रकृतीचा हा जो उत्तेजक व क्षोभक गुण, हा केवळ विद्युत्तेजाप्रमाणे, उत्पन्न झाल्यावरोंवर नाहीसा व्हावा, मागे त्याचा कांहीएक मागमूस राहू नये, व कोणत्याही एका विषयाच्या ठिकाणीं, त्याच्या मनाला स्थिरता प्राप्त होऊंच नये, अशांतला प्रकार हा असतो असें नाहीं. तामस प्रकृतीचा धर्मच असा असतो की, एकदां त्याने उचल खाल्ही, किंवा एकाद्या कामांत त्याची तंद्री लागून गेली, ह्मणजे त्या कामाच्या पूर्णतेकरितां किती व कसाही दीर्घ प्रयत्न करावा लागला, तरी तो करितो. ज्या गुणाला तेजस्विता किंवा व्यवहारांत 'पाणी' असे ह्मणतात, तोच गुण हा. आणि याच गुणामुळे पैजेकरतां तयार केलेले जातिवंत जे घोडे असतात ते, आपला वेग कमी न करितां, एकसारखे धांवत सुटतात. ते इतके की, शेवटी थकून जाऊन धरणीवर मरून पडतात. परंतु आपलें सत्व-हरण करूं देत नाहींत. याच कारणामुळे नाजूक प्रकृतीच्या शेकडो स्त्रिया, अनेक मान-

मिक-दुःखे व शारीरिक-यातना सोसून, कसाही वेडावांकडा प्रसंग आला तरी, अत्यंत उदात्त अशा प्रकारचा दृढ निश्चय व मनाची स्थिरता प्रकट करतात. यावरून हे उघड दिसते की, अशा प्रकारच्या प्रकृतीची माणसे, मनुष्यांचे अग्रणीत्व अथवा पुढारीपणा स्वीकारण्यास अत्यंत योग्य असतात. अशा माणसांपैकी मोठमोठे वक्ते, मोठमोठे धर्मोपदेशक, व लोकांच्या मनावर, आपल्या वाणीने व उत्साहाने उत्कृष्ट प्रकारचा ठसा वटविणारे, अशा प्रकारचे नीतिप्रसारक निपजण्याचा सभव असतो. स्वतां, अशा प्रकृतीच्या माणसात, राजकारणी पुरुषास किंवा न्यायाधीशास श्रेष्ठ गुण लागतात, ते कमी असतील, असे कदाचित् कोणी समजतील. मी ह्मणतो, माणसाची प्रकृति नेहमीच शुद्ध स्थितीत रहाते, अशी जर गोष्ट असती, तर हे ह्मणणे शोभते. परंतु अशा प्रकृतीस योग्य वळण लागणे, हा शिक्षणाचा भाग आहे. ज्यांचे मनोविकार तीव्र असतात, ज्याची प्रकृति जात्या तामसी व तेजस्वी असते, त्यांच्या कडून आत्म-संयमनही दृढ होतं. ह्मणजे, आत्मनिग्रह करण्याच्या कामी ते बहादूर होतात. परंतु असे होण्यास त्यांना योग्य प्रकारचे वळण मिळावे लागते, हे मी ह्मटलेच आहे. ज्या साधनांनी इंद्रिय-निग्रह करितां येईल, त्या साधनांचे अवलंबन करावे लागते. आणि अशा प्रकारचे शिक्षण त्या प्रकृतीला मिळाले असतां ती माणसे केवळ मनाच्या झटक्याबरोबर, जे काय होईल तेवढेच करणारी निपजतात असे नाही. तर मनोजय व आत्म-संयमन यांच्या योगाने तीं माणसे आपलें शौर्य प्रकट करितात. अनुभव व इतिहास यांवरून असे सिद्ध झाले आहे की, ज्यांचे मनोविकार अत्यंत जाज्वल्य व तीव्र असे असतात, अशीं माणसे सत्व-रक्षणाच्या कामीही फार दक्ष असून, व्रत-भंग न होण्याविषयी व आपले कर्तव्य बजावण्याविषयी त्यांचा फार कटाक्ष असतो. पण हे केव्हां, तर जेव्हां

त्यांच्या त्या मनोविकारांस योग्य मार्गाकडे वळण लावावे तेव्हां. एकाद्या कामांत दोन पक्षांपैकी एका पक्षाकडे त्याचे अंतःकरण त्यास ओढीत असून, जो न्यायाधीश स्वरोखर न्यायच करितो, त्या न्यायाधीशास '... ..' व दृढ निश्चयामुळे आपली न्याय-बुद्धि दृढ करण्यास अधिक उत्तेजन मिळत जाऊन, अशा प्रकारचा हा मनोजय करण्याची त्याची शक्ति वृद्धिगत होत जाते. मनुष्याचा रोजचा जो स्वभाव असतो तो एकीकडे राहून प्रसंगवशात् अत्यंत उदात्त व अपूर्व अशा प्रकारची त्याची उल्लसित-वृत्ति होत असते. त्या उल्लसित-वृत्तीचा परिणाम त्याच्या नित्याच्या वर्तनावरही घडतो. प्रसंगवशात् प्राप्त होणारी जी ही स्थिति, त्या स्थितीत तो असतां, त्याच्याटायी उत्पन्न होणारी महत्वाकांक्षा व कर्तृत्व-शक्ति यांचा त्याच्या मनावर विशेष ठसा उटून, इतर प्रसंगी होणारे जे त्याचे वर्तन व जे त्याचे विचार त्याच्याशी तो त्या स्थितीतील गोष्टीची तुलना करू लागतो. यामुळे, प्रसंगविशेषी जो उल्हास किंवा जो उत्साह त्यास प्राप्त होतो, त्याच्या अनुरोधाने आपले वर्तन नेहमी ठेवण्याची त्यास संवय लागते. अर्थात् हा उत्साह किंवा ही उल्लसित-वृत्ति, मानवी-प्राण्याच्या नश्वर-प्रकृतीचा किंवा शरीराचा विचार केला असतां, दीर्घकाल टिकणारी नसून, अल्पकालीन किंवा क्षणभंगुर असते, हे उघडच आहे. जसा व्यक्तिमात्रांचा त्याचप्रमाणे जातीचा (क्षणजे मोठ्याशा लोक-समूहाचा) अनुभव पाहिला तरी, ज्यांची प्रकृति राजसी आहे, अशीं माणसे एकंदरीत पहातां, विचार करण्याच्या कामी किंवा व्यवहाराच्या कामी, सात्विक माणसापेक्षां कमी लायक असतात, असे आढळत नाही. द्युटॉनिक लोकांपेक्षां फ्रेंच लोक व इटालियन् लोक स्वभावाने निःसंशय अधिक चंचल व रजोगुणविशिष्ट असतात. निदान इंग्लिश लोकांची व त्यांची तुलना केली असतां, त्यांच्या नित्यक्रमांत व

एकंदर संसाराच्या उलाढालींत मनोविकारांचा पगडा त्यांच्यावर अधिक असतो. व रजोगुणाचा प्रभाव त्यांच्यामध्ये विशेष आढळतो. परंतु सार्वजनिक कामांत, शास्त्र-प्रसाराच्या कामांत, युद्धाच्या कामांत, कायदेकानू व न्याय वगैरे हरएक कामांत ते कमी आहेत, असे कोण हणेल? त्याचप्रमाणे, प्राचीन ग्रीक लोकही त्यांच्या हर्षाच्या वंशजांप्रमाणेच अत्यंत रजोगुणी किंवा श्रोमक प्रकृतीचे होते, असे मानण्यास पुष्कळ कारणे आहेत. माणसांच्या हातून वडण्यासारख्या अशा हरएक कामांत व प्रत्येक गोष्टीत त्यांनी आपली दक्षता दाखविली, हे सांगणेच नको. यूरोपखंडांतील दक्षिण प्रांतांत राहणाऱ्या रोमन लोकांचीही त्याचप्रमाणे मूळ-प्रकृति होती. परंतु, त्यांस मिळणारे जे राष्ट्रीय-शिक्षण, ते सौम्य प्रकारचे नसून, स्पार्टन् लोकांप्रमाणेच कडक असे. त्यामुळे त्यांच्या स्वभावाची जी एक तच्चा झाली, ती उलट प्रकारची झाली. त्यांच्या स्वाभाविक मनोविकारांची तीव्रता, शिक्षणाच्या योगाने पुढे जो त्यांचा स्वभाव बनला, त्याच्यामध्ये अधिकच दृष्टोत्पत्तीस आली. या उदाहरणांवरून ज्या लोकांमध्ये स्वभावतःच एक प्रकारचा तेजस्वितेचा गुण असतो, ती माणसे कशी बनवितां येतात, हे उघड दिसते. ऐंगिश केल्ट लोकांचे उदाहरण या संबंधाने प्रथमदर्शनी विचारांत घेण्यासारखे दिसते. हणजे, त्यांस कोणत्याही प्रकारचे कृत्रिम-शिक्षण न मिळाल्या कारणाने त्यांच्या मूळच्या स्थितीत ते राहिले. यामुळे त्यांचे उदाहरण लक्षांत आणण्यासारखे आहे. परंतु मूळच्या स्थितीत ते राहिले, असें हणतां येईल किंवा नाहीं, याचा संशयच आहे. कारण, कित्येक शतकेपर्यंत त्यांजवर अंमल चालविणारें जे दुष्ट सरकार होते, त्या जुलमी सरकारचा त्यांजवर प्रत्यक्ष रीतीनें घडणारा परिणाम व क्यॉथालिक पंथाच्या धर्मोपदेशकांपासून मिळणारें प्रत्यक्ष शिक्षण, व क्यॉथालिक

धर्मावर असणारी त्यांची पूर्ण श्रद्धा, या सर्व गोष्टीचा विचार केला असता, **ऐंगिश** लोकांचें उदाहरण फारसे अनुकूल आहे असें ह्मणतां येत नाही. तथापि, ज्या ज्या वेळीं एखाद्या व्यक्तीस विशेष अनुकूल गोष्टी प्राप्त होत गेल्या, त्या त्या वेळीं **ऐंगिश** लोकांनी अनेक गोष्टींमध्ये आपल्या बुद्धीची तीव्रता व श्रेष्ठता प्रकट केली. त्याची बरोबरी दुसऱ्या एखाद्या तरी राष्ट्रातील लोकांना केली आहे काय? **फ्रेंच** लोकांची तुलना जर **इंग्रजां**शी केली, **ऐंगिश** लोकांची **स्विस्स** लोकांशी केली, **ग्रीक** आणि **इटालियन्** लोकांची जर **जर्मन्** लोकांशी केली, तर एकंदरीत पहातां, त्याच गोष्टी किंवा तीच कामे करण्यास उभयतांही सारखेच पात्र आहेत, असें आढळेल. मात्र कांही कामांत कांही माणसे विशेष प्रवीण असतात. असा हा भेद किंवा हे वैचित्र्य नेहमी असणारच. परंतु आजपर्यंत स्त्रियांस मिळणारे शिक्षण, त्यांच्या मूळ प्रकृतीस चिकटलेली जी दुर्बलता, अथवा जे दुर्गुण, ते अधिक वाढविणारे आहे. ज्याच्या योगाने ती दुर्बलता किंवा ते दुर्गुण दूर होतील, अशा प्रकारचे शिक्षण जर त्यांस मिळालें, तर एकंदरीत पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया हुशार होतील, व सर्व कामे पुरुषांच्या बरोबरीने करू शकतील, यांत मला तिळमात्र संशय वाटत नाही.

१२. तथापि, स्त्रियांची मने पुरुषांपेक्षां स्वभावतः अधिक चंचल असतात, कोणत्याही कामांत एकसारखा दीर्घ प्रयत्न करणें, किंवा दृढ निश्चयाने तें काम तडीस नेणें, ही गोष्ट त्यांच्या हातून घडत नाही. कोणताही एकच मार्ग धरून, त्याच्या अगदी शेवटास जाऊन पोचण्यासारखी त्यांची बुद्धि स्थिर नसून अनेक गोष्टींमध्ये त्यांच्या बुद्धीचे सामर्थ्य वांटले जातें. या गोष्टी खऱ्या आहेत, अशी कल्पना केली तरी, प्रस्तुतकाळीं स्त्रिया जशा किंवा ज्या स्थितीत आहेत, त्या संबंधापुरत्याच या गोष्टी खऱ्या असतील. एवढेच नव्हे, तर या ह्मणण्यास

अपवादक अशीही बरीच उदाहरणे आढळतील. अत्यन्त बुद्धिमान असे जे पुरुष, त्यांची बरोबरी स्त्रियांच्याने करवत नाही. त्याचें कारण, ज्या गोष्टीमध्ये मनाची एकाग्रता अवश्य आहे, जे विचार व जे व्यवसाय एकाच गोष्टीत केले पाहिजेत, अशा गोष्टीमध्ये आजपर्यंत स्त्रियांची मने सर्वथा व्यापृत झाली नाहीत, हेच असेल. तथापि, हा भेद, प्रत्यक्ष त्या गुणाच्या संबंधाचा नसून, किंवा व्यवहारांत त्या गुणाची जी किंमत असते तिच्या संबंधाचा नसून, त्या गुणाच्या जाती-पुस्ताच आहे. मनाची किंवा बुद्धीची शक्ति एकाच कामाकडे लागणे, समग्र विचार-शक्ति एकाच विषयांत निमग्न होऊन रहाणे, व एकाच कामांत तिचा विनिमय होणे, हेच योग्य आहे, किंवा हितावह आहे, असे सिद्ध केले पाहिजे. अशा या एकात्मकतेने जर कांही विशेष हित होत असेल, तर त्याबरोबर ससारांतील इतर कर्मांविषयी ती बुद्धि असमर्थ होणे, हे एक नुकसानच आहे. माझे हे ठाम मत आहे की, तत्त्ववि-वेचनाच्या कामांतही एकाद्या कठीण प्रश्नाचा विचार करीत असता एकसारखे त्या प्रश्नाम चिकटून राहण्याच्या ऐवजी बुद्धीला मधून मधून विश्रांति देऊन, व इतर विषयांकडे लावून, पुनः त्या प्रश्नावर येणे, हे अधिक श्रेयस्कर होते. निदान व्यवहारांत तरी, अगदी लहान गोष्टीपासून तो फार महत्त्वाच्या गोष्टीपर्यंत, एका विषयाचा विचार करीत असतां, तो सोडून व बुद्धीची तीव्रता कमी न होतां, दुसऱ्या विषयांत मन शिरकविण्याची जी शक्ति, ती अधिक मौल्यवान् आहे. आणि ही शक्ति स्त्रियांच्याठायी ज्या चांगल्या गुणाचा आरोप करण्यात येतो, त्याच्याच योगाने अत्युत्कृष्ट प्रकारची असते. ही शक्ति स्त्रियांच्या अंगी कदाचित् उपजतच येत असेल. परंतु शिक्षणाच्या व संस्काराच्या योगानें ही ती प्राप्त होते, ही गोष्ट खास आहे. कारण, स्त्रियांचे बहतेक व्यवसाय, बहधा बारीकसारीक अशा अनेक

गोष्टीची व्यवस्था करण्याच्या संबंधाचे असतात. त्यांपैकी प्रत्येक गोष्टीचा विचार करण्यास त्यांस खरोखर फारच थोडी संवय असते. कोणत्याही एका गोष्टीत अधिक विचार करण्याची गरज पडल्यास, तो विचार करण्याकरिता त्यांना, कसा तरी चोरूनमारून वेळ काढावा लागता. कधी असे कांही आणीबाणीचे प्रसंग येतात व वस्तुस्थिती अशी कांही असते की, खरोखर तशा प्रसंगी कोणताही पुरुष, 'आपणाम विचार करण्याची सवड नव्हती,' अशी सवय सांगून मोकळा होतो. त्या प्रसंगी एखाद्या विषयाचा विचार करण्यास, स्त्रियांस वेळ नमवांही, त्या विषयाचा त्या विचार करितात, अशी ही उदाहरणे अनेक वेळां पहाण्यांत आली आहेत. स्त्रीचे मन वारीकसारीक वृत्तिसायांतच कां होईना, परंतु नेहमी गुतलेले रहाते. ते शून्य असे कधीच रहात नाही. ससारा-मध्ये पुरुष आपले जे कांही कर्तव्य ह्मणून समजतो, त्यांत, जर ते गुतलेले नसले, तर ते अनेक वेळां शून्य रहाते. तसे स्त्रीचे रहात नाही. साधारणतः अनेक कामे तिच्याकडे असतात. यामुळे जसा हा विश्वाचा गोल फिरण्याचे कधी बंद पडत नाही, तसेच तिचे कामही कधी बंद पडत नाही.

१३. परंतु कित्येक असा आक्षेप काढतात की, पुरुष व स्त्रिया यांची तुलना केली असतां बुद्धिसंबंधाने पुरुषांचे वर्चस्व आहे, अशा विषयी शारीरशास्त्राचें प्रमाण मिळतें. पुरुषांचा मेदु स्त्रीच्या मेंदू-पेशां अधिक मोठा असतो. यावर एक तर माझें असे उत्तर आहे की, ही गोष्ट संशयात्मक आहे. स्त्रीचा मेदु पुरुषाच्या मेंदूपेशां कमी असतो, ही गोष्ट अजून कोणत्याही तऱ्हेने सिद्ध झाली नाही. स्त्रीचें शरीर आकारमानाने साधारणतः पुरुषाच्या शरीरापेशां कमी असते. एवढ्यावरूनच जर हा तर्क केला असेल तर अशा या

प्रतिपादनाच्या पद्धतीने कांही विलक्षणच अनुमाने निघतील. अशा पद्धतीने सिद्ध करूं गेल्यास, भल्ला उच्च आणि धिप्पाड असा मनुष्य एखाद्या लहान मनुष्यापेक्षां बुद्धिसामर्थ्याने किती तरी श्रेष्ठ ठरेल ! त्याप्रमाणे हत्ती व देवमासा हे दोन प्राणी तर, सर्व मनुष्यजातीपेक्षां बुद्धिमत्तेने फारच श्रेष्ठ मानावे लागतील ! शरीर-शास्त्रवेत्ते तर असे ह्मणतात की, मनुष्यजातीमध्ये मेदूच्या आकारमानात शरीराच्या आकारमानापेक्षां अथवा मस्तकाच्याही आकारमानापेक्षां फारच थोडा मेद दृष्टीस पडतो.—त्यामुळे एकावरून दुसऱ्याचे प्रमाण मुळाच बसवितां येणार नाही.—कांही स्त्रियांचा मेद पुरुषांच्या मेद एवढा मोठा असतो हे निश्चित आहे. ही गोष्ट प्रत्यक्ष माझ्या माहितीतली आहे. एका गृहस्थाने पुष्कळ माणसांचे मेद वजन करून पाहिले होते. तो ह्मणाला की, आजपर्यंत जितके मेद मी तपासून पाहिले त्या सर्वांत कुव्हिएरच्या* मेदपेक्षाही एका स्त्रीचाच मेद जास्त

* कुव्हिएर या नांवाचा एक प्रसिद्ध प्राणिशास्त्रवेत्ता फ्रान्स देशात होऊन गेला. तो होऊन गेल्यास ५० वर्षे झाली. त्याच्या मेदूचे वजन चौसष्ट ओंसावर ह्मणजे अदमासं १६० तोळे होते, असे ह्मणतात. पुरुषांच्या मेदूचे साधारण वजन (युरोपांतील लोकांत) आदमासं ५० ओंस असतें.

सुप्रसिद्ध सृष्टिशास्त्रवेत्ता आणि प्राणिविद्याशास्त्राचा पुरस्कर्ता कुव्हिएर याने आपण मेल्यावर आपलें मस्तिष्क विद्वान लोकांचे स्पर्धीन करावें व त्यांणीं त्यावर परीक्षक मंडळी नेमून त्याची तपासणी करावी असें आपलें मृत्युपत्रांत लिहिलें होतें. त्याप्रमाणें तो मेल्यावर त्याचें मस्तिष्क डाऊन लोकांचे ताब्यांत दिलें. त्याचें वजन ६४ ओंस ह्मणजे पक्के दोन शेर भालें. साधारण बुद्धीचे पुरुषांच्या मस्तिष्काचें वजन ४६ पासून ५३ ओंसांपर्यंत असतें. त्याचप्रमाणें साधारण बुद्धीचे स्त्रीच्या मस्तिष्काचें वजन ४१ पासून ४७ ओंसांपर्यंत असतें. मनुष्यांच्या कमीजास्त बुद्धीप्रमाणे त्यांच्या मेदूचें वजन कमीजास्त असतें. अतिशय बुद्धिमताच्या मेदूचें वजन अतिशय जास्त असतें व अतिशय मदबुद्धीच्या मेदूचें वजन अतिशय कमी असतें. मेद हा मनुष्याच्या बुद्धीचें मुख्य स्थान आहे. आमच्यामधील आज जे अत्यंत बुद्धिमान व कल्पक लोक आहेत त्यांचें मस्तिष्क अतिशय वजनदार असले पाहिजे, हें उघड आहे.

भरला. यापूर्वी कुव्हिएरच्या मेदु एवढा दुसऱ्या कोणाचाही मेदु आढळला नव्हता. इतके दिवस कुव्हिएरचाच मेदु मोठ्यांत मोठा मानला होता. आणखी मला येथे असे ह्मणून ठेविले पाहिजे की, मेदु व बुद्धिसामर्थ्य या दोहोंमध्ये नक्की सबध काय आहे, हे अजून पूर्णपणे समजले नाही. त्याविषयी वाद आहे. मेदु आणि बुद्धि या दोहोंत फारै निकट सबध आहे, याविषयी शकाच नाही. वेदना (भावना) व विचार याचे बाह्य (जड) इंद्रिय मेदु होय, हें तर खचित. आता मेदुच्या निरनिराळ्या भागांचा व निरनिराळ्या मानसिक शक्तींचा परस्पर संबंध काय आहे, हा जो वादग्रस्त विषय आहे, तो आपण क्षणभर एकीकडे ठेवू. मी एवढे कबूल करतो की, इंद्रियाचा आकार व त्याची कावे यांचा परस्पर संबंध काही नाही, असे ह्मणणे; किंवा साधनांचे आकारमान नष्टे असून त्यांच्यापासून जास्त शक्ति प्राप्त होत नाही असे ह्मणणे; ह्मणजे इंद्रियरचनेचे व प्राणिशास्त्राचे जे सर्व-साधारण नियम, त्या नियमांत विसंगतता व अपवाद आहेत, असे ह्मणण्यासारखे होईल. परंतु इंद्रियाच्या केवळ आकारमानावरच त्याची (इंद्रियाची) शक्ति अवलंबून आहे, असे ह्मणणेही योग्य होणार नाही. सृष्टिमध्ये जी सूक्ष्म कार्ये घडतात त्यांत प्राणिकोटीतील कार्ये विशेष सूक्ष्म असतात. आणि त्यांतही विशेषकरून प्राण्यांच्या ज्ञानतंतूमुळे घडणारी कार्ये तर अत्यंत सूक्ष्म असतात. त्या कार्यांच्या परिणामांमध्ये दिसणारे भेद, हे बाह्येन्द्रियाच्या आकारावर जितके अवलंबून असतात तितकेच त्या इंद्रियाच्या रचनेवर अवलंबून असतात. साधनाची योग्यता ठरविणे ती त्या साधनाने घडणाऱ्या कार्यांच्या सूक्ष्मतेवरून व नाजूकपणावरून ठरविली पाहिजे. हें जर खरे आहे तर, पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचा मेदु, ह्मणजे त्यांतील ज्ञानतंतूंचा व्यूह एकंदरीत जास्त सूक्ष्म आहे, असे स्पष्ट दिसते.

गुणसंबंधी भेदाचा खरेखोटेपणा अनुभवास आणून देणे हें काम मोठें कठीण आहे. तेव्हां तें एकीकडेस ठेवूं. इंद्रियांची शक्ति केवळ आकारमानावरच नव्हे तर त्याच्या चपलतेवरही अवलंबून असते. आणि त्या इंद्रियांतून रक्ताचे अभिसरण ज्या वेगाने होणे त्या वेगावरून त्याच्या चचलतेचे स्थूल परिमाण आपणांस काढितां येतें. कारण, इंद्रियास वेग देणारी व पुनःपूर्वीच्या स्थितीत आणून पोचविणारी, अशा ज्या दोन शक्ति, त्या मुख्यत्वेकरून रुधिराभिसरणावर अवलंबून असतात. केवळ मेदूच्या आकारमानाकडे पाहतां पुरुषांकडे श्रेष्ठत्व येते. परंतु मेदूतील रुधिराभिसरण पाहतां त्यांतील चपलतेसंबंधाने स्त्रियांकडे वर्चस्व येतें, असे दिसून आले तर त्यांत आश्चर्य वाटण्याजोगे कांही नाही. कारण, स्त्रिया व पुरुष यांच्या मानसिक क्रियासंबंधाचे जे जे भेद आजपर्यंत दृष्टीस पडले आहेत, त्यांचा व बरील गोष्टीचा चांगला मेळ बसतो. दोन शरीरांच्या तुलनेपासून शरीररचनेंतील भेद आपणांस कळून जे अनुमान निघते त्यापासून अमुक परिणाम घडावे असें जे आपणांस वाटत असतें, त्या परिणामांचा मेळ प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या कांही गोष्टीशीं बसला पाहिजे. तो असा. प्रथमतः पुरुषांच्या मानसिकक्रिया, स्त्रियांच्या मानसिक क्रियापेक्षां मंदगतीने चालल्या पाहिजेत. दुसरे असे क्री, विचारक्रिया स्त्रियांमध्ये जितक्या लौकर होतात, किंवा मुखदुःखाचे ज्ञान जितके स्त्रियांस होते, तितके पुरुषांस होऊं नये.

पदार्थ जितका मोठा असेल त्या मानाने त्यास वेग येण्यास जास्त वेळ लागतो. त्याचप्रमाणें, एकदां कामाची मुरुवात झाली ह्मणजे पुरुषाचा मेदु जास्त जास्त काम करील. ज्या दिशेने तो निघाला असेल, त्याच दिशेकडे जाण्याचा आपला क्रम कायम राखील. एक काम टाकून ताबडतोब दुसऱ्या कामास लागण्याला त्याला अधिक अडचण पडेल, हें खरे. परंतु हार्तीं घेतलेले काम, लवकर न थकतां,

पुरुष पुष्कळ वेळ पर्यंत रेडील. ज्या ज्या कामांत स्त्रियांपेक्षां पुरुषांची श्रेष्ठता दिसून येते, तीं ती कामें अशीं असतात की, त्यांस सतत यत्न व दीर्घ परिश्रम लागतात. स्त्रियांकडून चांगली होणारी कामे, त्वरित होतात, असें आपणांस आढळून येत नाहीं काय? स्त्रियांचा मेदु लवकर थकतो व अगदी थकूनही लवकर जातो. परंतु जितका लवकर थकतो त्या मानानेच तो पूर्व स्थितीवरही लवकर येतो, असें अनुमान काढतां येईल. तथापि, पुनः पुनः मी असें निश्चून सांगतो की, ही विचारसरणी, ज्या गोष्टीचा निश्चय अजून झाला नाही, अशा गोष्टीवर अवलंबून आहे. अमुक दिशेने विचार करावा एवढेच त्यामरणापासून ध्यावयाचे आहे. यापेक्षां अधिक महत्त्व तिला देतां येत नाही. हे मी पूर्वीं ह्मणून ठेवलेंच आहे की, साधारण स्त्रिया व पुरुष यांच्या बुद्धि-सामर्थ्यांत अथवा प्रवृत्तींत कांहीं नैसर्गिक भेद आहेत ही कल्पनाच मुळी मला मान्य नाही. मग ते भेद कोणचे आहेत याविषयी विचारच नको. मनुष्याचा वर्तन—क्रम कशा तऱ्हेनें बनतो यासंबंधी मानसशास्त्राच्या नियमाचा अभ्यास जांपर्यंत लोक वरून वरूनही करू लागले नाहीत, किंवा प्रस्तुत गोष्टीसंबंधानें शास्त्रीय रीत्या ते नियम लाऊन पाहिले नाहीत तोपर्यंत, वरील गोष्टी नीट तऱ्हेनें समजणें, हे शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणे जिज्ञासु लोक व पंडित जोपर्यंत निरनिराळ्या व्यक्तीच्या वर्तनक्रमांतील भेदांची सहजगत्या दृष्टीस पडणारी कारणेही लक्षांत आणीत नाहीत, व सध्यांचे सृष्टिशास्त्रवेत्ते व मानसशास्त्रवेत्ते त्या कारणांस तुच्छ मानून त्यांची सर्वथा उपेक्षा करितात, तोपर्यंत वरील गोष्टींचे ज्ञान होण्याचा संभव नाहीं. हे लोक निरनिराळ्या व्यक्तींमध्ये शारीरिक भेद काय आहेत, याचा शोध लावण्यांत गुंतले असोत; किंवा मानसिक भेद काय आहेत, याचा शोध लावण्यांत गढले असोत. एक गोष्ट सदैव त्यांच्या ठिकाणीं दृष्टीस

पडते. ती गोष्ट ही की, समाजाशी व्यक्तीचे निरनिराळे संबंध असतात, त्या संबंधांवरून जे पंडित व्यक्तिव्यक्तीच्या वर्तनक्रमांतील भेदाचा कार्यकारणभाव दाखवू लागतात, त्या लोकास सदैव हाणून पाडण्याचा यत्न करितात.

१४. स्त्रीस्वभावाच्या सवधाने ज्या समजुती आढळतात त्या फारच उपहासास्पद असतात. त्या समजुती हाणजे सरासरी ठोकळ मानाने कांही तरी दडपून दिलेली अनुमाने. त्यांत योग्य प्रकारचें कांहीएक विवेचन केलेले नसून ते तर्कशाम्नाच्या नियमानुसार ठरलेले सिद्धांत आहेत, असे मुळीच मानितां येत नाही. प्रथमदर्शनी जी उदाहरणे डोळ्यांसमोर आली असतील, त्यांवरून एकदम कांही तरी अनुमाने ठोकून दिलेली असतात. स्त्रियांचा स्वभाव हाणजे अमुक, अशी जी लौकिक कल्पना असते, ती भिन्नभिन्न देशांत भिन्नभिन्न प्रकारची आढळते. आणि ती ती कल्पना, त्या त्या देशांत राहणाऱ्या स्त्रियांवर तेथील लोकमत व देशस्थिति यांचा जसा न्यूनाधिक किंवा बरावाईट परिणाम घडला असेल, त्याच्या अनुगोधाने झालेली असते. पूर्वात्य मनुष्यांस वाटते, स्त्रिया जात्याच विशेष विपयासक्त असतात. हिंदु लोकांच्या ग्रथात अशा या समजुतीने यिस्त्रांची किती निंदा व निर्भर्त्सना केलेली आढळते ती पहा. इंग्रेज लोकांना प्रायः असे वाटत असते की, स्त्रिया स्वभावतः मूंद व मूढ असतात. स्त्रियांच्या चंचलतेच्या संबंधाच्या जितक्या ह्मणी आढळतात, त्यांपैकी बहुतेक फ्रेंच ह्मणीपामून आलेल्या आहेत. इंग्लंड देशामध्ये 'स्त्रिया पुरुषांपेक्षां किती तरी अस्थिर मनाच्या असतात,' असे लोकास ह्मणतांना आपण पुष्कळ वेळां ऐकतो. स्त्रियांच्या ठिकाणी चांचल्य हाणजे मोठा दोष होय, अशी इंग्लंड देशांतील लोकांची फार दिवसांपासून समजूत आहे. अशी ही समजूत फ्रान्स देशांत फार दिवस टिकली नाही. दुसरे

भाग

असे आहे की, इंग्लंड देशातील स्त्रियांचा विशेष पगडा असतो. कदाचित् स्त्रियांसच नव्हे तर पुरुषांनाही किंबहुना भाविक अशा गोष्टी कोणत्या इंग्रज मनुष्यांना करू नये.

त्यांनी घेतला तर त्याची सि-

आहे. 'इंग्लंडदेशातील अनुभव

स्वभावाची जी सहजावस्था किंवा

येथे उरला नाही. असा देश इंग्लंड

अर्थाने हाणा, किंवा वाईट अर्थाने हाण.

काळच्या दुसऱ्या कोणत्याही लोकांपेक्षा

टाकून फार दूर गेले आहेत. इतर कं

व शिक्षण याचा परिणाम इंग्रज लोकांव

देशांत सामाजिक शिक्षणाला बरेच यश उ

जातां इंग्लंड होय. जी जी गोष्ट लोकां

नुस्ती दावून टाकावयाची, असा प्रकार इं

द्याप्रमाणे किंवा नियमाप्रमाणे वागणे—ए

धर्मही तदनुसार वर्तणें, हा प्रकार इतर

अधिक आढळतो. इतर देशांत शिकवि-

ज्ञाने ठरविलेल्या गोष्टींचा पगडा व्यक्ति-मात्राच

पसला तरी, त्याच्या खाली दडपून गेलेला जो व

तो नेहमी स्पष्ट दृष्टीस पडतो. एवढेच नव्हे, त

आपल्यावर पडलेला दाब उचलून फेकून देण्याचा र

असेही कधी कधी आढळतो. अशा ठिकाणी मूळच

ढीने कितीही आक्रांत करून टाकिला असला, तरी तो

परवशता.

ढीने मूळस्वभावास स्थानभ्रष्ट करून
आहे. संसारांतील बहुतेक वागणूक
सते. ज्याच्या त्याच्या प्रवृत्त्यनुसार
तेथे मुळाच कांही राहिली
प्रवृत्ति झाली आहे आतां
आहे हे खरे. तथापि, दुसऱ्या
घातक होय. निदान केवळ
माचे मूळेचे धर्म काय आहेत, या
इंग्लंडांतील मनुष्य विशेषतः अपात्र
या विषयाच्या सबंधाने अन्य देशां-
याकडून ज्या चुका घडतात त्या दुसऱ्याच
स्वभावाच्या सबंधाने इंग्लिश मनुष्य
मनुष्याचे ग्रह चुकीचे असतात. इंग्लिश
या असतात. फ्रेंच मनुष्याच्या अस्ति-
ज्या गोष्टी त्याने पाहिलेल्या नसतात त्या
, असे इंग्लिश मनुष्यास वाटत असते.
हिलेल्या असतात त्या सर्वत्र व सदैव अस-
वाटते. इंग्लिश मनुष्यास स्वभाव किंवा
कारण, तो पहण्याचा प्रसंगच त्यास
फ्रेंच मनुष्याला त्याची गहिती पुष्कळ असते.
अनेक प्रसंगी प्रमाद घडतात. कारण, त्याने
रला असतो तो अशुद्ध स्थितीतला व विकृत
लेला असतो. ज्या व्यक्तीचा विचार कर्तव्य आहे,
जाच्या अथवा लोकमतच्यायोगाने जी कृत्रिम-
कृतस्वरूप प्राप्त होते, त्याच्यामुळे त्याच्या नैसर्गिक

प्रवृत्ति छपल्या जातात. त्या छपण्याचे दोन प्रकार आहेत. ५५
तर मूळचा स्वभावच नष्टप्राय होतो. किंवा दुसरा प्रकार असा होतं
कीं, त्याचें स्वरूपांतर होते.

यांपैकीं जेव्हां पहिला प्रकार होतो, त्या वेळी स्वभावांचा जो सुकून
वाळून गेलेला भाग तो शिल्लक राहिलेला असतो. जेव्हां दुसरा
प्रकार होतो, तेव्हां स्वभावाचा बराच भाग कायम राहिलेला असतो
परंतु तो यद्दच्छेने ज्या दिशेने वाढत जावा तसा वाढत गेलेला नसून
भलत्याच एखाद्या दिशेने वाढत गेलेला असतो.

१५. मीं हे पूर्वीं ह्मणून सोडलेच आहे कीं, स्त्रिया व पुरुष यांज-
मधील प्रस्तुत उपलब्ध होणाऱ्या मानसिक भेदांपैकी किती भाग
नैसागिक अथवा स्वाभाविक आहे व किती कृत्रिम आहे, हे समजणे
अशक्य आहे. किंबहुना 'स्वाभाविक' ह्मणतां येतील असे भेद
मुळीच कांही आहेत किंवा नाहींत, आणि असल्यास त्या भेदांचीं
जी कृत्रिम कारणे आहेत तीं कारणें दूर केलीं असतां स्वाभाविक
ह्मणण्यासारखे भेद कोणते हें कळण्याचा मुळीच संभव नाहीं. जी
गोष्ट मी अशक्य व असंभाव्य आहे असे ह्मणून सोडली आहे, ती
करण्याविषयी यत्न करण्याच्या भरीस मीं पडत नाही. परंतु एखाद्या
गोष्टीविषयीं शंका उत्पन्न झाली तर तेवढ्याने तिच्या
तर्क करण्यास कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाही

निश्चयात्मक कळेलच असें जरी

होण्याचा संभव आहे

यशप्ताति होईल त्याच मार्गाने जाण्याचा मी यत्न करितों. तो मार्ग कोणचा ह्याला तर सागतो. बाह्य उपाधीचे जे परिणाम मनावर होतात त्यांची उपपत्ति करणे, ह्याजें ते शोधून काढणें. मनुष्यप्राणी असा आहे की, त्याच्यासंबंधानें आपणास अन्वयव्यतिरेकाचा उपयोग करितां येत नाही. मनुष्याला त्याच्या बाह्य उपाधीपासून निराळा करून, प्रत्यक्ष प्रयोगानें त्याचा मूळ स्वभाव काय आहे तो ठरवितां येणार नाही. तथापि, वर्तमानकाळी तो कसा आहे व आजपर्यंत याच्या मागे कोणच्या उपाधी होत्या व त्या उपाधीपासून, ज्या अवस्थेत मनुष्यप्राणी आज आपण पहातो त्या अवस्थेतला मनुष्यप्राणी निपजणे सभवते किंवा नाही, या गोष्टीचा आपणांस निर्णय करितां येईल.

१६. तेव्हां आतां केवळ शरीरवलाचा विचार क्षणभर एकीकडे ठेऊन, पुरुषाहून स्त्रियाचा कमीपणा ज्या एका विशेष गोष्टीत नेहमीं आपणांस भासतो त्या गोष्टीचा प्रथम विचार करूं. तत्त्वज्ञान, शास्त्र किंवा कला अशा विषयांवर उत्तम व सर्वमान्य असा ग्रंथ आजपर्यंत एकाही स्त्रीच्या हातून झाला नाही. असे कां? या प्रश्नाचे समाधान स्त्रिया जात्याच अशा प्रकारचे ग्रंथ निर्माण करण्याविषयी असमर्थ आहेत, असे मानण्याशिवाय दुसऱ्या कांही मार्गांनीं करितां येईल किंवा नाही, हे पाहिले पाहिजे.

— --- विचारितो की, या संबंधाने कांहीं

संभव आपणांस आला

ठळक ठळक तु

असा

हा

तः

पासून निघाल्या नाहीत. त्याचप्रमाणे, ज्यांच्या योगाने एखाद्या विवक्षित क्लेशबंधीं अदृष्टपूर्व अशा अगण्य परिणामांचा प्रांत दृष्टिगोचर होतो, व एखादे नवीन दर्शन (प्रक्रिया अथवा प्रमेय) स्थापित होते, अशा अगदी नवीन कल्पनाही अद्यापि स्त्रियांच्या मस्तकांतून बाहेर पडल्या नाहीत. स्त्रियांचे जे ग्रंथ आहेत त्यांची जुळणी बहुधा जे विचार जगांत चालू असतात, त्यांस अनुसरूनच केलेली असते. त्यांच्या कृति, (ग्रंथ) चालू काळांत आढळणारे जे नमुने किंवा जे ठसे, त्यांस फारशा सोडून केलेल्या नसतात. स्त्रियांच्या ग्रंथांतून स्पष्ट दिसणारा जो मुख्य दोष किंवा कमीपणा तो हाच. कारण, याशिवाय इतर गोष्टी ध्यानांत आणल्या तर, एकंदर ग्रंथरचनेचे काम, विचारसरणी, भाषासौंदर्य, योजना चातुर्य, वगैरे गोष्टीत स्त्रियांचा मुळाच कमीपणा दिसत नाही. ग्रंथ रचनेचे कौशल्य व भिन्न भिन्न भागांचा सुव्यवस्थितपणा, या दोन गुणांच्यासबधाने पहातां, आमचे उत्कृष्ट कादंबरीकार बहुतेक स्त्रीवर्गातीलच आहेत. आधुनिक ग्रंथसंग्रह पाहू जातां, त्यात म्याडम् डि स्टॉल या वार्डच्या ग्रंथासारखे निरनिराळे विचार दाखविणारे असे कोणतेही साधन अन्यत्र आढळत नाही. त्याचप्रमाणे कादंबऱ्या लिहिण्याचे अलौकिक चातुर्य म्याडम् स्यान्ड या वार्डच्या गद्य ग्रंथांत इतके आहे की, तिचे ग्रंथ वाचित असतां हेडिन किंवा मोझार्ट या प्रसिद्ध सर्गीताचार्यांच्या मधुर ताना ऐकत असल्याप्रमाणे आनंद होतो व वृत्ति तल्लीन होतात, मी हसतलेच आहे की, अचाट कल्पना किंवा अगदी नवे असे विचार काढणे, या गोष्टीचीच काय ती मुख्य उणीव स्त्रियांत आहे. आतां ही जी उणीव आहे, तिच्या कारणांची कांहीं प्रकारें उपपत्ति लावितां येईल कीं नाही, हे आपण पाहूं.

१९. प्रथमतः ही गोष्ट आपल्या स्मरणांत ठेविली पाहिजे कीं, जग निर्माण झाल्यानंतर जो काल शिक्षणाच्या प्रसारांत किंवा

उत्कर्षांत गेला; व ज्या कालांत केवळ बुद्धीच्या जोराने, पूर्वीचे अध्ययन आणि पूर्वार्जित ज्ञानाची पुंजी ही दोन्हीही साधने नसतां मोठमोठी तत्त्वे (ज्यांपासून पुढे अनेक विचार सुचतात अशी) माणसांनी शोधून काढिली; अशा काली तत्त्व-मीमांसेच्या कामांत स्त्रियांनी मुळीच आपलें मन घातले नाही. हिपेशिया* ज्या कालात होऊन गेली, तेव्हांपासून यूरोपांत रेफर्मेशन (धर्म-क्रांति) होईपर्यंत, तत्त्व-मीमांसेसारखे काम ज्या स्त्रीचे हातून होण्यासारखे होते, अशी स्त्री काय ती एक हिलॉइझा या नांवाची होऊन गेली. परंतु याही अलौकिक बुद्धीच्या स्त्रीचे विचार करण्याचे किती तरी सामर्थ्य, तिजवर आलेला जी संकटे किंवा जे दुर्धर प्रसंग त्यांच्यामुळे जगास नाही सारखे झाले, हे कोणाच्याने सांगवेल ? पुष्कळशा स्त्रिया गंभीर विषयांवर विचार करण्यास लागल्यापासून अगदी नवीन विचार सुचणे हे काम सोपे नाही. निव्वळ मानसिक शक्तीच्या जोरावर जे विचार सहजगत्या सुचण्यासारखे असतात, असे विचार केव्हांच जगांत येऊन गेले आहेत ! आणि ' विचारांची अभिनवता ' या शब्दांचा जर खरा अर्थ घेतला तर ती (अभिनवता) सुशिक्षणाने व विद्वत्तेने परिपूर्ण व पूर्वीच्या विद्वान् लोकांच्या विचारांचें ज्यांनी चागल्या प्रकारें परिशीलन केले आहे, अशा लोकांस प्राप्त होतें. इतरांस होत नाही. मला वाटते, प्रस्तुत काळासंबंधाने लिहितांना मॉरिस साहेबाने असे ह्मटले आहे की, सध्यांचे नवीन विचार काढणारे तत्त्ववेत्ते कोण ? तर ज्यांस पूर्वकालीन विद्वानांच्या विचारांचें परिपूर्ण ज्ञान आहे ते. आणि, यापुढेही खरोखर नेहमी अशीच स्थिति असणार. ज्ञानाच्या इमारतीचें काम सध्यां जितकें उभारलें आहे, त्याच्यापेक्षां ते

* ही स्त्री अलेक्झांड्रिया येथील राहणारी असून, गणितशास्त्र व तत्त्वज्ञान या दोन शाखांत निपुण होती ती अदमासें १६०० वर्षांपूर्वी होऊन गेली.

आपल्या हातून अधिक उंच करावे, अशी मर्गदर्शनाच्या ज्याच्या मनांत असेल, त्याला एक दगड वर अधिक ठेवायचा हाटला ह्मणजे, तो इतरांनी रचलेल्या दगडांवर ठेवायचाच अमल्यामुळे, स्वतां वर जाण्याचे व सामानसुमानही नेण्याचे किती तरी कष्ट पडतील ? इतकी खटपट ज्यांनी केली आहे अशा स्त्रिया हल्ली किती मापडतील ? आज-कालच्या स्त्रियांत गणित शास्त्रासवर्धा एखादा मोठामा शोध लावण्यास जितकें गणिताचें ज्ञान पाहिजे तितकें ज्ञान जिला आहे, अशी एक कदाचित् **मिसेस समरव्हिल** ही वाई आहे. या वाईच्या आयुष्यात गणितशास्त्राचें पाऊल पुढे पडण्यास जी दोन माणसे कारणीभूत झाली, त्यात या वाईचे नांव नसले ह्मणून तेवढ्यावरून स्त्रियांचा कमीपणा सिद्ध होतो काय ? अर्थशास्त्राला शास्त्रपणा आल्यापासून त्या विषयावर उपयुक्त लेख लिहिण्यापुरतें अर्थशास्त्राचें ज्ञान ज्यांस आहे अशा आज-वर दोन स्त्रिया आढळल्या. तेवढ्याच काळावर्धात व त्याच विषयावर, ज्या असख्य पुरुषांनी लेख लिहिले त्यांचेविषयी यापेक्षा अधिक ते काय ह्मणता येणार आहे ? कोणी असे ह्मणेल की आजपर्यंत, एखादी स्त्री मोठी इतिहासकर्त्री होऊन गेली नाही. गोष्ट खरी. पण मी असे विचारतो की, इतिहास लिहिण्यास विद्येची व ज्ञानाची जी सामग्री पाहिजे, ती कोणत्या स्त्रीला प्राप्त झाली आहे वर ? त्याचप्रमाणे, फार मोठी भाषा-शास्त्रवेत्ती अशी स्त्री आजकाल नाही खरी. पण, **स्लाव्हॉनिक्, संस्कृत, गॉथिक**, व ज्या भाषेत **इंदावेस्ता** हा ग्रंथ लिहिला आहे ती **फारशी** भाषा, इत्यदि भाषांचे अध्ययन कोणत्या स्त्रीने केले आहे वर ? साधारण व्यवहारातल्या गोष्टींमध्येही ज्या बुद्धीला शिक्षण सस्कार घडला नाही, तिच्यांत नवेपणा कितपत असतो, हे आपणांस ठाऊकच आहे. नवेपणा ह्मणजे बहुधा त्याचा अर्थ इतकाच असतो की, पुष्कळशा शोधक माणसांनीं एका मागून एक ज्या युक्त्या काढल्या असतील, किंवा

शोध केले असतील, त्याच युक्त्या किंवा तेच शोध मूलतत्त्वांच्या स्वरूपां पुनः काढणे. खरोखर एखादा नवीन शोध लावणे किंवा नवीन तत्त्वं शोधून काढणे, या कामास जितकी तयारी पुरुषांस करावी लागते, तितकी तयारी स्त्रिया करतील, तेव्हा मग स्त्रियांमध्येही ही शक्ति किंवा हा गुण आहे किंवा नाही, ते ठरविण्याचा काल येईल. आणि तोपर्यंत, या सवधाने काही एक झणतां येणार नाही.

२०. आतां असे मात्र कधी कधी निःसंशय घडत असत की, कोण त्याही एका विषयावर दुसऱ्या माणसांचे काय विचार आहेत, ते सविस्तर व अगदी बरोबर रीतीने समजून घेतल्याशिवायच एखाद्या माणसास एखादी फारच सुरेख कल्पना सुचते. हे फल त्या माणसामास सृष्टीने दैववशात् दिलेली जी कृशाग्र बुद्धि, किंवा ज्यास उपजत शहाणपणा झणतात, त्यांचे देय. आणि अशा माणसाने सुचविलेली कल्पना यद्यपि त्यास सिद्ध करून दाखवितां आली नाही, तरी तिचे चीज करून दाखविणारा व तिला परिपक्वतेस आणणारा जर कोणी निघाला तर तीच कल्पना ज्ञानभांडारात मोठ्या महत्त्वाची भर पडण्यास कारणीभूत होते. परंतु, कल्पना चांगली असली तरी ज्याने पुष्कळ अध्ययन केलं आहे असा एखादा मनुष्य तिला हातांत घेऊन, तिला कसोटीला लावून, तिला शास्त्रीय किंवा व्यावहारिक स्वरूप देईल तोपर्यंत व शास्त्रसंबंधी किंवा तत्त्वज्ञानासंबंधी जी प्रमेये त्या कार्त्त माहित झालेली असतील, त्यांत तिला योग्य स्थल पाहून तिची स्थापना करील तोपर्यंत ती तशीच पडून राहते. तिचे चीज होत नाही. आणि अशा सुरेख कल्पना, व असे सुंदर विचार स्त्रियांच्या डोक्यांत उत्पन्नच होत नाहीत, असे लोक समजतात की काय? छे ! प्रत्येक बुद्धिमान् स्त्रीच्या मनांत असे शेकडों विचार येतात व अशा शेकडों कल्पना सुचतात. परंतु काय उपयोग ? त्या कल्पनांची व

त्या विचारांची खरी किंमत जाणव्यापुन्या ज्याचा अधिकार आहे व ते विचार जगापुढे आणण्यापुरते बुद्धिसामर्थ्य ज्यास आहे, असा एखादा नवरा किंवा मित्र त्या स्त्रीला न मिळाल्याकारणाने ते सर्व विचार व त्या सर्व कल्पना नष्टप्राय होतात. आणि कदाचित् जर ते विचार जगापुढे आलेच तर ते त्या नवऱ्याचे किंवा मित्राचे ह्मणून येतात. ज्या माणसापासून त्या विचारांची खरोखर उत्पत्ति होते, त्याचे नांव गुप्तच राहते. पुरुषवर्गातील ग्रंथकारांनी प्रसिद्ध केलेले जे अगदी नवे ह्मणून मानलेले विचार, त्यांपैकी स्त्रियांनी सुचविलेले व त्या ग्रंथकारांनी निश्चित करून नीट तऱ्हेने केवळ त्यांची जुळणी केली, असे विचार किती अमर्तील, हे कोणी सागावे? मी आपल्या स्वतःच्या अनुभवावरून पाहू लागलों तर, खरोखर असे पुष्कळ विचार स्त्रियांच्या डोक्यांतून निघत असावे, असे मला वाटते.

२१. केवळ तत्त्वज्ञानाची गोष्ट एकीकडे ठेविली, व सामान्य ग्रंथरचनेचा आणि ललितकलांचा विचार केला तरी, स्त्रियांचे ग्रंथ, त्यांतील सर्वसाधारण कल्पना व त्यांतील मुख्य मुख्य अगो पाहिली तर, ते ग्रंथ पुरुषांचे अनुकरण करून केलेले असतात, असे आढळते. पण असे अमण्यांचे एक अगदी उघड कारण आहे. विद्वान् लोकांनी असे अनेक प्रसंगी ह्मटले आहे की, रोमन लोकांचा ग्रंथसंग्रह नवीन नसून त्यांत ग्रीक लोकांचेच अनुकरण आहे. असे कां? तर ग्रीक लोक रोमन लोकांपूर्वी झाले ह्मणून. ज्या देशांत पुरुष राहतात, त्या देशांत न राहतां अगदी भिन्न देशांत जर स्त्रिया राहल्या व पुरुषांचे ग्रंथांपैकी एकही ग्रंथ त्यांनी वाचला नसता, तर त्यांचा स्वतःचा ग्रंथसंग्रह अगदी नवीन झाला असता. परंतु खरा प्रकार असा झाला की, फारच चांगल्या स्थितीला पोचलेला ग्रंथसंग्रह त्यांच्या अगोदरच होऊन गेल्यामुळे त्यांनी आपला स्वतंत्र ग्रंथसंग्रह

केला नाही. प्राचीन शिल्पकलांचे ज्ञान नष्टप्राय झाले नसतं तर, किंवा गॉथिक तऱ्हेची देवळे बांधिली ^{१० ११ १२}. शिल्पकलेचा उद्धार करण्याविषयी रेनाइसान्स (पुनरुज्जीवन) या नांवाची जी मोठी खटपट यूरोपांत झाली, ती, गॉथिक देवळे बांधण्यापूर्वीच झाली असती तर, ती देवळे कधीच बांधिली गेली नसती. फ्रान्स व इटाली देशांत प्राचीन ग्रंथ-लेखनपद्धतींचे अनुकरण, लोक करू लागल्यामुळे, तेथील लोकांनी ग्रंथलेखनाची जी पद्धत मुरू केली होती, ती तेथेच खुटती. ज्या ज्या स्त्रिया ग्रंथलेखनाचे काम करितात, त्या त्या, पुरुषवर्गातील जे मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले, त्यांच्या शिष्यिणी असतात. यूरोपांतील प्रसिद्ध चित्रकार जो रॉफेल त्याच्या तोडीचा जरी एखादा चित्रकार असला, तरी त्याच्या पहिल्या चित्रांची तऱ्हा, जो त्याचा गुरु असेल, त्या गुरूने काढिलेल्या चित्राच्या तऱ्हेहून फारशी भिन्न नसते. मोझार्टसारख्या अलौकिक संगीतरचनाकाराच्या पहिल्या पयांत, त्याने मागाहून दाखविलेली जी जबरदस्त कर्तवगारी आहे, ती दिसत नाही. नैसर्गिक बुद्धीच्या व्यक्तीस जशी विवाक्षित वयाची अपेक्षा असते, तशीच व्यक्ति-समूहाला पुष्कळसा काल जाण्याची अपेक्षा असते.* स्त्रियांनी लिहिलेल्या ग्रंथांची पद्धति पुरुषांच्या पद्धतीहून एकंदरीत भिन्न असावी असा जर काही योग यावयाचा असेल, व स्त्रियांच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचे भिन्नत्व त्या पद्धतीत व्यक्त व्हावयाचे असेल, तर

* या भाषांतर्गत निबंधकाराचा भाव स्पष्ट झाला नाही. तो अधिक स्पष्ट करून सांगणे अवश्य दिसते. रॉफेल किंवा आमचे इकडील उदाहरणे पाहिजे असल्यास, प्रसिद्ध भिवा सुता रचिवर्मा अथवा पुणे प्रदर्शनांत आमचे पहाण्यांत आलेले करवीरस्थ चित्रकार आबाबाल यांच्यासारखा एखादा चित्रकार घेतला, किंवा मोझार्ट-अथवा आमचे इकडील उदाहरण पाहिजे असल्यास कैलासवासी अण्णा किलोसकर यांच्यासारखा एखादा संगीताचार्य घेतला, सारांश कोणत्याही कलेत ज्याने आपले अलौकिक बुद्धिसामर्थ्य दाखविले, असा कोणताही पुरुष घेतला तर पुरुषाच्या अगदी पहिल्या कृति केवळ अनुकरणात्मक असतात, असे दिसून येते. त्यांचे स्वतंत्र व वरुष्ट स्वरूप

तसे होण्यास जितका काल जावयास पाहिजे आहे, तितका काल अद्यापि गेला नाही. त्यांच्यासमोर असलेली उदाहरणे, किंवा त्यांनी पसंत केलेले जे लेखनपद्धतीचे नमुने, त्याच्या दावांतून मुक्त होऊन, ज्या दिशेकडे त्या पद्धतीची सहज प्रवृत्ति असेल, त्या दिशेने ती जाऊ लागण्यास अजून बराच काल लोटला पाहिजे. माझी स्वतःची अशी समजूत आहे की, स्त्रियात उपलब्ध होणाऱ्या अशा कांही स्वाभाविक प्रवृत्ति ह्मणून नाहीतच. तेव्हा आहेत असे जरी सिद्ध झाले नाही, व पुरुषांची बुद्धि व स्त्रियांची बुद्धि, उभयतांच्या बुद्धीत विशेष भेद आहे, असे कधी काली स्थापित झाले नाही, तरी स्त्रीग्रथकारांमध्ये एकेकीच्या व्यक्तिविशिष्ट प्रवृत्ति असतातच असतात. त्या प्रवृत्तींवर प्रस्तुतकाली जुन्या वहिवाटीचा व समोर असलेल्या उदाहरणांचा पगडा बसलेला आहे. जमिनीत रुजत घातलेली जशी एखादी बी फुगून तिला मोड येतो, व तो मोड आपल्या डोक्यावर असणाऱ्या व आपल्यास दावून टाकणाऱ्या जमिनीस दुभागून आपले डोके वर करितो,* त्याचप्रमाणे स्त्रियांचा व्यक्तिविशिष्ट गुण बराच बुद्धिगत किंवा परिणत झाल्याखेरीज जुन्या वहिवाटीच्या पगड्यास न जुमानतां त्यास आपलें डोके वर काढितां येणार नाही.

२२. स्त्रियांमध्ये मूळचे बुद्धिसामर्थ्य कमी आहे असे दाखविण्यास गायन, नर्तन, चित्रकला, इत्यादि कला, ज्यांस ललितकला असें

प्रकट होण्यास कहीं वयाचेंही मान लागत असत ही गोष्ट व्यक्तीची जशी आहे, तशीच ती व्यक्तिमूहासही लागू पडते. आमच्या निबंधकारांचे ह्मणें एवढेच आहे की स्त्रीग्रंथकारांची सध्यांची स्थिति, ही पूर्व स्थिति, ह्मणजे — अनुक्राणाची स्थिति, आहे. ही स्थिति बराचसा काल व बऱ्याचशा पिढ्या गेल्यानंतर नाहीशी होऊन, त्यांचे स्वतंत्र विचार जे कांहीं असतील, ते मग पुढे बाहेर पडण्याचा सभव आहे. त्यांच्या प्रस्तुतच्या स्थितीवरून कांहीं विरुद्ध अनुमान करणे, हे न्याय्य हाणार नाही.

*हा दृष्टांत मूळच्या ग्रंथांत नाही. तो, केवळ निबंधकारांचे ह्मणें वाचकांच्या मनांत ठसावें झगून, भाषांतर करीत असतां सहजीं सुचल्यावरून येथे दिला आहे.

क्षणतात, त्यांच्यापासून फारच बळकट पुरावा मिळतो, असे प्रथम-दर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. कारण, कांही लोक असे क्षणतात की, लोक-रूढि किंवा लोक-मत स्त्रियांस ललितकला शिकण्याविषयी प्रतिकूल नाही किंवा प्रतिबंध करीत नाही, एवढेच नव्हे तर त्यांनी ललितकला शिकाव्या, अशाविषयी उलट त्यांस उत्तेजन देत असते. विशेषेकरून श्रीमान् लोकांच्या स्त्रियांस जे शिक्षण मिळते, त्यांत ललितकला वगळल्या जातात, असे नमून उलट ललितकलांमध्ये स्त्रिया चांगल्या तरबेज झाल्या क्षणजे त्यांच्या एकंदर शिक्षणाचा भाग संपला, असा प्रकार असतो.* असे असून इतर कोणत्याही कामांत स्त्रिया जितक्या मागे पडल्या नाहीत, तितक्या त्या या कामांत पुरुषांच्या मागे पडल्या. तथापि हा दोष असण्याचे कारण अगदी उघड अशी एक गोष्ट आहे व ती आपल्या प्रत्यही पहाण्यांत येते. विशेषेकरून तिची सत्यता इतर वावर्तपेक्षां, ललितकलांच्या संबंधानें सर्वत्र सारखी दृष्टीस पडते. ती ही की, ती ती कला, जो धर्माकरितां व आपल्या निर्वाहाकरिता क्षणन शिकतो तो मनुष्य, त्या त्या कलेत केवळ हौशीकरितां व पौकाकरितां शिकणाराहून फारच निष्णात झालेला असतो. या

* या संबंधाने सिड्ने स्मिथ यांनी 'स्त्री शिक्षणावर विचार' या सदराखाली असे लिहिणे आहे 'आज मिर्त्तिस खाशिक्षण चा पकंदर गोख हाटला क्षणजे न्या पुरुषास अधि० प्रिय कशा होतील, इतक्य पुरताच आहे गायन, नर्तन, चित्रकला यांतच स्त्रियांस प्रावीण्य मि०वे क्षणून विशेष श्रम घेण्यांत येतात. परंतु या सर्व कलांचा उपयोग अर्थातच मर्यादित अमला पाहिजे तरुण्यांत असताना पुरुषांचे मन सुप्रसन्न करून आण न्यास आवरेते व्हावे व पुढही थाडा कालपर्यंत उभयतास वरमणूक व्हावी, या पलीकडे या कलांचा फारसा उपयोग नाही आतां या कलावगच उपजीविका करण्याचा व्हाचा उद्देश असेल. त्यांनी त्यांचा अभ्यास करण्यातच सर्व वेळ खर्च केल्यास ते खचित गैरवाजवी होणार नाही.''

येथें एक गोष्ट सांगणे अवश्यक आहे की, इंग्लंड देशांत गाण्याबजावण्यावर उपजीविका करणाऱ्या सर्व स्त्रिया इकडल्याप्रमाणें वेद्यावर्गीतीलच नसतात.

देशांत सुशिक्षित वर्गातील स्त्रियाम ललितकलांपैकी एखाद दुसरी कला अवश्य शिकवितात. परंतु त्या कलेवर त्यांचा निर्वाह व्हावा, किंवा समाजांत त्यांचे वजन वाढावे, अशा हेतूने शिकवीत नाहीत. एखाद्या कलेमध्ये निष्णात झालेल्या अशा जितक्या स्त्रिया* आढळतात, तितक्या बहुतेक ती कला हौसेने व मौजेने हाणून शिकलेल्या असतात. या गोष्टीस अपवाद आहेतच. परंतु त्या अपवादावरून साधारण नियम निश्चित होतो. गंगाजिगांग व वादनकला स्त्रियांस शिकवितात

* ज्या मूळच्या शब्दांचे हे लांबलचक भाषांतर करावे लागेल, ते शब्द असे आहेत:— 'Women artists are all amateurs' "W men artists" या शब्दांचे बरोबर भाषांतर हाटलें हाणजे 'कलावतिणी किंवा कमविणी स्त्रिया।' अथवा 'कसब करणाऱ्या किंवा दाखविणाऱ्या स्त्रिया।' कसही करू लागले तरी भलताच अर्थ होऊ लागतो! 'Artist' या शब्दाचा अर्थ, ज्यास एखादी कला अवगत झाली आहे तो. तात्पर्य—एखाद्या शब्दाचा अर्थ एक असतो व तो चांगला असतो, मांडून त्या शब्दाम कालवशात् भलताच एक वाईट अर्थ प्राप्त होतो, हे अशा स्थळी लक्षांत येते. नृत्य व गायन या कला केवळ मनोरजनार्थ प्राचीनकाळी श्रीमान् घराण्यांतील प्रतिष्ठित स्त्रिया मात्र शिकत तथापि, अलोकडल्या कांशी त्या कलांची झालेली दुःस्थिति मनांत आली हाणजे विषाद वाटल्याबरोबर रहात नाही अजाने इंदुमतीस उद्देशून प्रियशिष्या ललित कला-विधो' असं हाटलें तीच गोष्ट जर एखादा आधुनिक सुशिक्षित तरुण 'सुधारक' (किंवा दुर्धारक हागा) आपल्या मनांत आणाल, किंवा करून पाहण्याचा यत्न करील तर, जगात त्याचा केवढा उपहास होईल, व लोक त्याच्या प्रिय 'शिष्यस' किती नांव टेंबितील, हे मनात आल्याबरोबर अगावर शहारेच उठतात! मेघदूतात कालिदासाने वर्णन केलेले प्रसंग व ललितकला-निपुण अशी विदग्ध यक्षपत्नि कोणकडे, आणि आधुनिक यवन-सत्तेमुळे दूषित झालेल्या अभिरुचींचा काल कोणकडे! असो 'चक्रनेमिक्रम' न्यायान एकदां कालचक्र फिरले हाणजे सगळ्याच चक्रे फिरतात असें हाणून समाधान करून घ्यावे! दुसरे काय!

'सुधारक' कर्त्यांना एका ठिकाणी हाटलें आहे—'येथील (आमच्या इकडील) बीशिक्षणांत या कलांचा अतिरेक झाला नाही, इतकेच नाही तर त्यांचा अजून प्रवेशच होणें आहे व तो अशत होऊन त्यापासून बियांचे स्वतःचे मनोरजन होऊन त्यांच्या पतीस ही करमणूक होऊ लागली, व तेणेकरून बाहेरल्यालीपणावर परिणाम घडला तर अर्थात् फारच इष्ट आहे." अगदी बरोबर आहे.

हे खरे. परंतु एखादे गाणे तालमुरावर बसवून गातां येईल किंवा वाद्यावर वाजविता येईल अशा प्रकारचे शिक्षण त्यांस मिळत नाही. जे गाणे आयते तालमुरात बसविले असेल तेवढेच त्या गातात किंवा वाजवितात. स्त्रियापेक्षा सगीत रचना करण्याच्या कामांत पुरुष अधिक निष्णात होतात याचे कारण हेच. ह्मणजे, ज्या पद्धतीचे शिक्षण पुरुषांस मिळते, त्या पद्धतीचे शिक्षण स्त्रियांस मिळत नाही. ललित कलापेकी स्वरोस्वर ज्या कलेवर स्त्रिया आपला निर्वाह करितात, व ज्या कलेत आपला मारा जन्म घालवितात अशी कला ह्मटली तर एक नाट्यकला होय. आणि या कलेत स्त्रिया पुरुषांवर ताण करितात, असे जरी ह्मणता आले नाही, तरी पुरुषाच्या बरोवरीने त्या काम करितात एवढी गोष्ट कवळ केलीच पाहिजे.

स्त्रियात व पुरुषात यांम्य तुलना करावयाची ह्मटली तर कोणत्याही एका कलेत, स्त्रियांनी केलेली कामे व ज्या पुरुषांनी एखादी कला आपला धंदा ह्मणून पतकरिली नसून केवळ हौसेने स्वीकारिली आहे अशा पुरुषांनी केलेली कामे, अशा कामामध्ये तुलना केली पाहिजे. उदाहरण, सगीतरचनेचे काम फक्त हौसेने जे पुरुष व ज्या स्त्रिया करितात, असे पुरुष व अशा स्त्रिया घेतल्या तर त्या उभयतांच्या कामांत सारखेच गुण आढळतात. आजकाल चित्रे काढून आपला निर्वाह करणाऱ्या काही स्त्रिया दृष्टीस पडतात. परंतु अशा स्त्रियांची

* इंग्लंडांत अलीकडे ह्मणजे दान तीनशे वर्षांत नाटकांत स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियाच घेतात. पोरने स्त्रियांचे भाग करीत नाहीत. शेक्सपीयरचे वेळा, आमच्या इकडल्या नाटकांप्रमाणे स्त्रीभाग तरुण मुलेंच घेत, असे न्याया नाटकावरून उघड दिसत. नाट्यकलेत नांवाजलेल्या अलीकडाला स्त्रिया ह्मणजे, मिस अँडरसन, मिस लॉगट्री, मिस ट्रेसी वगैरे विलायतेतील आनंदोद्भवतात व आर्थभूषणतून आपल्या नाट्यकलेने रसिक श्रोतृजनाची अतःकरण कशी हालवून सोडतात त्यांचे वर्णन निकडील वर्तमानपत्रांत दिलेले असते. आमच्या इकडे असा दिवस कधी येईल काय !

मरल्या फारच थोडी आहे. आणि अशा स्त्रिया होऊ लागल्यापासून जितका काल गेला तितक्याचा जर विचार केला, तर स्त्रियांची बुद्धिमत्ता चित्रलेखनाच्या कामांत बरीच आढळते. मि. रस्किनसारखे पुरुषजातीचे चित्रलेखक घेतले तरी त्यांनी या गेल्या काही शतकांत काही विशेष बुद्धिमत्ता दाखविली आहे, असे नाही. आणि खरोखर चित्रलेखनाच्या सवधाने विचार करितां कांही लोकोत्तर कामे चितान्यांच्या हातून होण्यास कदाचित् बराच काळ लोटवा लागेल. कारण, प्राचीन काळचे चितारी अर्वाचीनकाळच्या चितान्यांहून फारच श्रेष्ठ असण्याचे कारण असे आहे की, त्या काळी चित्रकलेच्या कामी अत्यंत बुद्धिमान लोक आपली बुद्धि खर्च करित. चौदाव्या व पंधराव्या शतकांत इटाली देशांत जे चित्रकार होऊन गेले, त्यांची गणना त्या काळचे लोक महापंडितात करित. ग्रीस देशात प्राचीनकाळी प्रसिद्ध असे जे महापंडित होऊन गेले, त्यांच्याप्रमाणे, इटाली देशांतील चित्रकारांत जे अग्रगण्य किंवा प्रमुख होते, त्यांची गति अनेक विद्यांमध्ये असून त्यांचे ज्ञान व त्यांची मानसिक शक्ति विशाल होती. परंतु त्याकाळी ललितकलांच्या सवधाने लोकांची समजूत अथवा कल्पना फारच उदात्त होती. ह्मणजे, मनुष्य प्राण्याच्या हातून घडण्यासारख्या जी उत्तमोत्तम कामे त्या कामांपैकी दाखविल्या ही एक आहे असे त्यावेळी लोक मानीत; आणि राजकारणांत किंवा युद्धकलेच्या कामांत जे पुरुष लौकिक मिळवीत त्यांच्याप्रमाणेच ललितकलेमध्ये प्रवीण असलेल्या माणसांचा राजे लोक बहुमान करित व मोठ मोठ्या सरदारांच्या बरोबरीने त्यांस मान देत. प्रस्तुत काळी अशा प्रकारचे बुद्धिसामर्थ्य ज्यांस असेल ते लोक आपल्या बुद्धीचा व्यय चित्रकलेच्या कामी न करितां ज्या कामांत कीर्ति व प्रतिष्ठा प्राप्त होईल अशा एखाद्या इतर अधिक महत्वाच्या कामांत आपली बुद्धि खर्च करितात. रेनॉ-

लडस किंवा टर्नर अशा पुरुषांसारखा अलौकिक बुद्धीची माणसे चित्रकलेमध्ये आपले आयुष्य घालविणारी आजकाल फारच थोडी आढळतात. संगीतकलेची गोष्ट अगदी निराळी आहे. त्या कलेस चित्रकलेप्रमाणे नानाप्रकारच्या मानसिक शक्तीची गरज लागत नाही. ती कला कांही विशेष प्रकारच्या ईश्वरी देणगीवर अवलंबून असते. ज्या ज्या माणसांना संगीतरचनेच्या कामांत नांव मिळविले, अशा माणसांत एकही स्त्री आढळू नये ही गोष्ट विस्मयकारक आहे, असे कोणास वाटेल. परंतु असा विचार केला पाहिजे की, ही नैसर्गिक बुद्धि, ही सृष्टिदत्त देणगी जरी एखाद्या माणसास प्राप्त झाली असली, तरी तिच्या योगाने कांहीं अपूर्व व उदात्त वस्तु निर्माण करावयाच्या हाटले ह्मणजे एक तर बगच अभ्यास करावा लागतो व शिवाय त्या कामांत रात्रदिवस तनमन घालून झटोवे लागते. पुरुषांमध्ये मुद्धा संगीतरचनेच्या कामी उत्तम प्रतीचे चातुर्य ज्यांनी दाखविले, असे पुरुष जर्मनी व इटली या दोन देशांत मात्र झाले. परंतु चमत्कार असा पहा की, त्याच दोन देशांतील स्त्रिया, साधारण शिक्षणांत किंवा विशेष प्रकारच्या शिक्षणांत फ्रान्स व इंग्लंड या देशांतील स्त्रियांपेक्षा फारच मागे पडल्या. फार काय—जर्मनी व इटली देशांतील स्त्रियांस मुळीच शिक्षण मिळालेले नसते, असे हाटलें असतां अतिशयोक्ति होईल असे वाटत नाही. विशेषेकरून बरिष्ठ प्रकारच्या मानसिक शक्तीपैकी ज्या स्त्रियांच्या एखाद्या शक्तीस तरी उत्तम संस्कार घडला आहे, अशा स्त्रियांची उदाहरणे फार क्वचित् आढळतात. ज्या देशांमध्ये वादनकलेची अथवा संगीतरचनेची मूलतत्त्वे अवगत आहेत असे शकडो, किंवा हुना हजारो पुरुष आढळतात, त्याच देशांत या कलेत प्रवीण असणाऱ्या स्त्रिया वीसही आढळत नाहीत. तेव्हां सरासरीचा विचार करितां असे प्रमाण बसते की, या कामां-

तही ज्या ठिकाणी नामांकित असे पन्नास पुरुष निघतील त्या ठिकाणी फार तर नामांकित अशी एकच स्त्री निघेल. गेल्या तीन शतकांत जर्मनींत किंवा इटली देशांत संगीतरचनेच्या कामांत नांवाजलेले असे पुरुष पन्नास देखील निपजले नाहीत.

२३. येथपर्यंत जी कारणे दाखविण्यांत आली, ती, जे धंदे किंवा जी कामे करण्याचा अधिकार अथवा मोकळीक उभयतांसीही सारखीच आहे अशा कामांत स्त्रिया पुरुषांच्यामागे पडल्या अशा सर्वंधाची झाली. याशिवाय या गोष्टीची आणखीही कांही कारणे आहेत. प्रथमतः एक तर अशा कामे करण्यास लागेल तेवढी फुरसत ज्यांस सांपडते अशा स्त्रियांची सख्या फारच थोडी असते. कदाचित् हे ह्मणणे फारच चमत्कारिक व खोटें भासेल. परंतु मी ह्मणतो ही गोष्ट अगदी खरी आहे. प्रत्येक स्त्रीचे बहुतेक विचार व प्रत्येक स्त्रीचा बहुतेक काळ तिचे नित्यक्रमापैकी जे व्यवहार असतात त्या व्यवहारांत जातात. प्रथम कुटुंबाची देखरेख ठेवणे व घरांतला खर्चवेच पाहणे अशा कामांत प्रत्येक कुटुंबातील एक तरी स्त्री सदा गुंतलेली असते. आणि ही स्त्री, बहुधा जिचे वय पोक्त आहे व जिला बराच अनुभव प्राप्त झाला आहे अशी असते. हे काम मजुरीने करून घेण्यासारखी एखाद्या कुटुंबाची ऐपत असेल तर ती गोष्टच निराळी. तथापि हेही खरे, की, ज्या ठिकाणी हे घरातील खर्चवेच पाहणे वगैरे जबाबदारीचें काम मजुरीने करून घेण्यांत येते, त्या ठिकाणी पैशाची अफरातफर, पुष्कळशी अव्यवस्था व पदार्थाची नासधूस होणे वगैरे ज्या गोष्टी अनिवार्य असतात त्या मुकाब्याने सोसाव्या लागतात. घराची देखरेख पाहणे ह्मणजे आधींच त्रासदायक काम आहे. आणि इतर गोष्टींनी जरी ते काम त्रासदायक नसले तरी स्वस्थपणाने विचार करण्याच्या कामास ते काम अत्यंत विघातक आहे. संसार-

कृत्यांत निमग्न असणाऱ्या मनुष्यास एकसारखी दक्षता ठेवावी लागते, बारीक मारीक गोष्टीतही पहावे लागते व क्षणोक्षणा, दृष्टपूर्व व अदृष्टपूर्व अशा ज्या अनेक अडचणी पुढे येतात त्यांचा विचार करून निकाल करावा लागतो. या कारणाने जी स्त्री गृहकृत्यांच्या संवधाने जबाबदार असते, तिची त्या पाशापामून कर्धाच सुटका होण्याचा संभव नसतो. संसाराच्या कालजीपामून जिला अशतः तरी दर राहतां येईल अशी स्थिति व ऐपत एखाद्या स्त्रीची असली तरी तिच्यामागंही दुसरे पाश असतात. ज्याला लौकिक असं ह्मणतात ते एक मोठे बंड तिला सभाळावे लागते. त्या कुटुंबाचे जे इष्टमित्र व आतवर्गी असतील त्यांच्याशी भाषण करणे, त्यांच्या भेटी घेणे, त्यांस मतुष्ट ठेवणे, वर्गरे कामे एकदर कुटुंबाच्या तर्फेने तिला करावी लागतात. कुटुंबसंवधाची किंवा गृहकृत्यसंवधाची दगदग तिला जितक्या मानाने कमी असेल, तितक्याचमानाने समाजकृत्याची दगदग तिच्या मागे अधिक लागते. नाच, तमाशे वगैरेस जाणे, भेटी घेणे, मेजवान्या करणे, पत्रव्यवहार ठेवणे वगैरे थोडे का व्याप असतात? या शिवाय दुसरा एक मोठा व्याप फक्त स्त्रियांच्याच मागे समाजाने लावून दिलेला असतो तो निराळाच. हा व्याप कोणचा ह्मणाल तर त्यांनी आपणास होईल तितके सुशोभित व हृदयगम बनविणे! वेणी फणी करणे, चांगले पोपाख करणे, ... राखणे. उच्च वर्गातील हुपार व चतुर ह्मणविणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीच्या अकलेचा बराच भाग भाषण-चातुर्य संपादन करणे, वगैरे कामे शिकण्यांत खर्च होतो. या विषयाचा उगीच बरवर विचार केला तरी असे दिसेल की, पोपाख चांगला करणे व नीटनेटकेपणाने वागणे ह्मणजे काय हे ज्या स्त्रियांस समजते (हे माझे ह्मणणे पोपाख उंची व मूल्यवान् असण्याच्या संवधाचे नसून पोपाखावरून दिसून येणारी जी सद्भिर्बुद्धि किंवा जे

चातुर्य त्याच्या संबंधाचे आहे) अशा सर्व स्त्रिया आपल्या स्वतांच्या पोषाखांत व आपल्या मूर्तीच्या पोषाखात जितकी बुद्धि खर्च करितात तितक्यावरून विचार केला तर, फक्त नेपथ्य—मीमांसेत त्यांच्या मानसिक शक्तीचा किती तरी व्यय होत असलेला दिसतो ! तीच बुद्धि जग त्या एखाद्या कलेमध्ये, ग्रंथरचनेत किंवा साहित्यशास्त्रांत अथवा पदार्थविज्ञानामारख्या एखाद्या शास्त्राच्या अध्ययनांत घालतील तर नांवाजण्यासारखी व लोकमान्य कामे त्यांच्या हातून घडतील, यात संशय नाही.* नित्य व्यवहारांतील वर सांगण्यांत आलेल्या वारीकसारीक गोष्टी (स्त्रियांची समजूत त्या फार महत्त्वाच्या आहेत अशी मुद्दाम केलेली असते) करूनही जर पुष्कळशी फुरसत सापडेल व मानसिक स्वातंत्र्य आणि उत्साह त्यांच्या ठिकाणी राहतील आणि ती फुरसत, ते स्वातंत्र्य व तो उत्साह एखाद्या कलेच्या अध्ययनांत अथवा तत्त्वमी-

* “ ज्या योग्य मानसिक व्यापारांनी लालनकलेच्या व इतर कलांच्या तत्त्वांचा नित्य परिचय होतो व योग्यायोग्यतेची अथवा यथार्थतेची कल्पना मनुष्यागण्यास प्राप्त होते. त्याच मानसिक व्यापाराचा उपयोग अलंकरण-च्या व शरीरभूषेच्या कामी होतो असे दिसते हेतु जरी लहान असला तरी त्याचे मूळचे स्वरूप एकच आहे पूर्णतः हा मध्य बिंदु कल्पिला असता शरीरभूषा किंवा नेपथ्यकला हे एक तोच मध्य बिंदु धरून काढिलेले लहानसे वर्तुळ होय. हें तत्त्व, नेपथ्यरचनेचा (पोषाख करण्याच्या तऱ्हेचा) विचार केला असता अधिक स्पष्ट हाणार आहे. पोषाखाच्या कामांत आवड-निवड असते एवढेच नाही, तर त्या आवडीनिवडीत बरा वाईट असा प्रकार असतो, हें सर्व कबूल करितात. सदामिरुचि व दुष्ट अभिरुचि असा भेद सर्वमान्य आहे. पोषाखाच्या अवयवात नेहमी बदल होत असतो मोठ्याचे लहान व लहानाचे मोठे असते असतें. तथापि त्याचे सामान्य स्वरूप कायम राहने त्याची साधारण आकृति बदलत नाही. पोषाखाच्या धर्तीत निरंतर जो बदल होत असतो तो मुळचा आकार कायम राहून होत असतो. पोषाखाच्या तत्त्वांत जो एखादी नवी सुधारणा करिता, किंवा पोषाख करण्यांत ज्याची निवड उल्लेख असते त्याची ती कल्पक-शक्ति तो जर अधिक उदात्त कामांत खर्च करील तर कौशल्याच्या व कारागिरीच्या मातमोठ्या कामांतही त्याचे चातुर्य दिसून येईल व त्याची योग्य सदामिरुचि व्यक्त होईल ”-

सर जॉशुआ रेनोल्ड्स ७.

मासेच्या कामांत त्या घालवीतिल असा प्रकार सभवत असेल तर आपण असा विचार करा की, एकदर पुरुषसंख्येपैकी बऱ्याच मोठ्या संख्येच्या मानसिक शक्तीपेक्षां स्त्रियांची मूळची प्रवर्तक बुद्धि किंवा मानसिक शक्ति फारच मोठी असते, असे उघड सिद्ध होईल. परंतु एवढेच नव्हे. समारातील नित्यक्रमापैकी कामे स्त्रियाम करावी लागतात ही गोष्ट एकीकडे ठेवीली तरी त्याच्या वेळेवर व त्याच्या मानसिक शक्तीवर प्रत्येक मनुष्याचा नेहमी हक्क आहे अशी लोकांची समजूत असते, ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे. पुरुषाला जरी कांही एखादा पोटापाण्याचा धडा किंवा गोजगार करावयाचा नमला व तो सुखवस्तु असला तरी ही त्याचा वेळ लोक घेऊ पहात नाहीत. आणि त्याने जर एखादा उद्योग केवळ हांमेने हाती घेतला असला व तो आपला वेळ त्या कामात घालवीत असला, तर त्या बदल कोणालाही वैषम्य वाटत नाही. प्रसंग विशेषी त्याची गरज जर कोणास लागली व 'सध्यां मी उद्योगांत आहे-मला फुरमत नाही' अशी त्याने सवय सांगितली, तर ती सवय योग्य आहे असे समजतात व त्या बदल कोणासही कांही वाईट वाटत नाही. परंतु, एखाद्या स्त्रीने आपल्या आवडीची अशी कामे केवळ हांमेने करण्याचे मनावर घेतले व त्यांत ती आपला सर्व वेळ घालवूं लागली, तर अर्थात् लौकिकसंबंधाचे पाश तिला तोडावे लागणारच. आणि जर ते तिने तोडले तर तिचे आप्त, इष्टमित्र व एकदर जन तिला हांसल्या शिवाय राहतील काय? फार काय-तिची अवश्य ह्मणून मानिलेली कर्तव्ये, ह्मणजे घरांतलें पहाणे वगैरे; त्यांत देखील तिने निरंतर निमग्न होऊन राहणे चांगलें नाही. त्यांचीही एकवेळ हेळसांड तिने केली तरी हरकत नाही. परंतु लौकिक हा तिने राखलाच पाहिजे. घरांत कोणी निजून असेल, किंवा एखादी तशी कांहीं विशेष अडचण घरांत असेल, तर मात्र लोकांची

करमणूक करण्याचे काम मागे टाकून आपल्या स्वतांच्या कामाकडे लक्ष पोर्चाविण्याचा तिला अधिकार आहे, असे समजतात. एरवी तिला कोणीही हाक मारिली तरी तिने नेहमी दक्ष असेल पाहिजे व 'जी हजर' झटले पाहिजे. तिने एखादा व्यवसाय हाती घेतला, किंवा एखाद्या विषयाचा अभ्यास करण्याचे मनाने आणिले, तर त्या कामाकरितां तिला कसा तरी व केव्हा तरी मारून मुटूकून धोडामा वेळ काढावा लागतो. एका प्रसिद्ध स्त्रीने आपल्या एका ग्रंथात असे लिहिले आहे की, (हा ग्रंथ कर्धाकाळा तरी प्रसिद्ध होईल अशी मला फार आशा आहे) “ स्त्रीला प्रत्येक गोष्ट राहिल्या-साहिल्या वेळेत करून घ्यावी लागते ! ” असे. तेव्हां अशी एकदर स्थिति असल्यामुळे ज्या कामास मनाची एकाग्रता लागते ; काथा, वाचा, मन, एक करून एक सारखे झटावे लागते व आपल्या शारीरिक व मानसिक शक्तीचा उत्तमोत्तम अंश अर्पण करून जीवित-सर्वस्व खर्च करवे लागते. अशा कामांत स्त्रीला अगदी पहिली पाहिरी जरी मिळाली नाही, तिने जर अगदी ततोतंत शमर गुण जरी मिळविले नाहीत, व योग्यत्वाची अगदी सीमा करून मोडली नाही तर ही गोष्ट मोठ्या आश्चर्याची आहे काय ? आणि अशा कामांपेक्षांच तत्वमीमांसेचे काम व विशेषे करून कलाकौशल्याचे व कारागिरीचे काम होय—की ज्याच्यामध्ये उत्तम कौशल्य प्राप्त करून घेणे असेल अशा मनुष्यास आपले सर्व विचार व आपल्या सर्व मानसिक शक्ति घालाव्या लागतात एवढेच नव्हे, तर निरंतर अंगमेहनतही करीत राहावे लागते.

२४. वर निर्दिष्ट केलेल्या गोष्टीखेरीज दुसरी एक गोष्ट विचार करण्यामाखी आहे. नानातऱ्हेच्या हरहुन्नरांत व बुद्धिमत्तेच्या कामांत केवळ उपजीविका चालविण्यापुरती प्रवीणता अंगी असणे, हा एक

प्रकार झाला. परंतु ज्या करामतीच्या योगाने त्या कारागिराच्या हातून मोठमोठी व लोकोत्तर कामे घडून येतात व त्याची कीर्ति अमर होते, अशी उच्च प्रतीची करामत अंगी असणे, हा अंगदी भिन्न प्रकार आहे. पहिल्या प्रकारास लागणारं कौशल्य, तो तो व्यवसाय आपल्या निर्वाहाचा धदा आहे असे समजून जी माणसे करितात, त्यांस प्राप्त होते व प्राप्त करून घेण्यापुरते उत्तेजनही त्यांस मिळते. परंतु दुसऱ्या प्रकारास लागणारी प्रवीणता, जगात आपले नाव व्हावे अशी उत्कट इच्छा ज्या माणसास नसते, किंवा त्याच्या आयुष्यांत कर्धाकाळाही ती उत्पन्न झाली नसेल तर कर्धाही प्राप्त होत नाही. अत्यंत बुद्धिमत्तेची दर्शक व अत्यंत मुंदर अशी जी कामे आपल्या पहाण्यांत येतात, त्या कामास लागणारं लोकोत्तर कौशल्य उगीच प्राप्त होत नसते. ज्या माणसास सृष्टीने अपूर्व बुद्धीचं दान केले आहे, अशा माणसासही दीर्घ प्रयास व अतोनात कष्ट करावे लागतात. आणि असे कष्ट त्या माणसांच्या हातून जे होतात त्यात मूळ हेतु पाहता कीर्तीची इच्छा ही होय. ती जर नसेल तर त्याच्या हातून काही एक होणार नाही. ही कीर्तिविपर्या उत्कट इच्छा स्त्रियांमध्ये क्वचित् आढळते-मग असे असण्याचं कारण स्वाभाविक असो, किंवा कृत्रिम असो. स्त्रियांची महत्वाकांक्षा प्रायः अत्यंत मर्यादित असते. त्यांच्या अत्यंत सन्निध असणारी जी माणसे त्यांच्यावर मात्र आपलें वजन ठेवण्याचा त्या यत्न करितात. ज्यांस त्या प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी पहातात, त्यांची भक्ति आपणावर बसावी, त्यांनीं आपणावर ममता करावी व त्यांस आपण प्रिय व्हावं, एवढीच कायती त्यांची इच्छा असते. आणि तेवढ्या कामास जेवढे ज्ञान, जेवढें शहाणपण, जितक्या कला किंवा जितके गुण लागतात तितके त्यांनीं संपादन केले ह्मणजे त्या बहुधा संतुष्ट राहतात. प्रस्तुतकाळा

स्त्रियांची जी स्थिति आपणाम आढळते त्या स्थितीचे विवेचन करि तांना त्यांच्या स्वभावाचा हा धर्म अवश्य विचारांत घेतला पाहिजे. आतां हा धर्म स्त्रियांमध्ये मूळचाच आहे असे मला मुळींच वाटत नाही. त्यांच्या एकंदर स्थितीचा हा परिणाम आहे. ह्मणजे, हा धर्म स्त्रियांच्या ठायी मागून उत्पन्न झालेला आहे व कृत्रिम आहे. पुरुषांच्या ठायी दिसून येणारी जी कीर्तीची इच्छा तिला, त्यांस मिळणार एकंदर शिक्षण आणि लोकमत या दोहोकडून सतत प्रोत्साहन मिळत असते. महत्वाकांक्षा ह्मणजे मनाची एक प्रकारची दुर्बलता होय, असे जरी हाटले आहे, तरी स्वसुखाविषयी निरभिलाष होऊन व विषयसुख तुच्छ मानून केवळ कीर्ति करितां अविश्रांत श्रम करणे, हे महाभागांचे लक्षण आहे व उदात्त स्वभावाच्या पुरुषांचे कर्तव्य आहे, असे मानितात. कीर्त्यभिलाषाच्या योगाने महत्वाकांक्षेचे जे जे हेतु किंवा जे जे विषय असनात, ते ते प्राप्त करून घेणे पुरुषांस सुलभ असते. अशाच हेतूपैकी स्त्रियांचा अनुग्रह संपादन करणे, हाही एक हेतु असतो. असो. सारांश, असा हा प्रकार असल्यामुळे पुरुषांच्या कीर्त्यभिलाषास उत्तेजन मिळत असते. परंतु चमत्कार असा की, तेच हेतु स्त्रियांस सर्वथा निषिद्ध! स्त्रीने महत्वाकांक्षा बाळगणे, किंवा तिने कीर्तीची इच्छा करणे, हे स्त्रीधर्माविरुद्ध, स्त्रीजातीस अनुचित व धाष्टर्य ह्मणून मानले जाते! शिवाय, आपण असा विचार केला पाहिजे कीं, ज्या माणसांशी तिला रात्रंदिवस व घडोघडीं प्रसंग पडणार, त्या माणसांचे ग्रह आपल्या विषयी चांगले व्हावे या गोष्टीकडे तिचे सर्व लक्ष असतें यांत नवल ते काय? कारण, समाजाने असें मुळीं शास्त्रच ठरवून टाकिले आहे की, त्या माणसां- शिवाय इतर माणसाशी तिला कांही एक कर्तव्य नाही. खेरीज तिचे सर्व सुख जेणे करून त्या माणसावरच अवलंबून राहील, अशी योजना

केलेली असते. आपल्या लोकांनी आपणांस मान द्यावा व पूज्य मानावे अशा विषयीची स्वाभाविक इच्छा पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांच्याठायीही प्रबळ असते. परंतु, समाजाने ठरविलेली व्यवस्था ह्मणा, किंवा रूढ प्रचार ह्मणा, असा असतो की, साधारणतः सर्व गोष्टीत स्त्रीला लोकांत प्रतिष्ठा किंवा मान्यता मिळावयाची ती तिच्या नवरा असेल तर त्याच्याच द्वारे, किंवा नवरा नसेल तर पुरुष जातीचे जे तिचे आप्त असतील त्यांच्या द्वारेच मिळावयाची. ही झाली समाजाच्या किंवा जगाच्या संबंधाची गोष्ट. आतां खासगी संबंधाने पहातां घरांत जी तिची प्रतिष्ठा असावयाची ती बहुधा तिने आपले नांव पुढे न करण्यावर अवलंबून असते. ह्मणजे, कोणत्याही प्रकारे आपला व्यक्तिस्वध तिने पुढे न आणितां ती पुरुषांचा केवळ अनुगमन एक भाग ह्मणोन राहिली, तरच गृहप्रतिष्ठा अबाधित राहते! निष्कर्ष मिळून एवढाच की, एकदर कुटुंबसंबंधाची व समाजसंबंधाची स्थिति, त्याचप्रमाणे संसारांत वागण्याची एकदर तन्हा, किंवा जन्मभर दृढ झालेली संवय ह्मणा—या गोष्टीचा परिणाम माणसांच्या मनांवर किती होतो हे समजण्याचे सामर्थ्य ज्यांस यात्किंचित् असेल, त्यांच्या ध्यानांत, स्त्रिया व पुरुष यांजमध्ये भासमान होणारे बहुतेक सर्व भेद (जे भेद विशेषतः स्त्रियांच्या कमीपणाचे दर्शक आहेत असे मानिले जाते त्या सुद्धां) काय कारणाणें दिसतात, ही गोष्ट पूर्णपणे सहज आलीच पाहिजे.

२५. स्त्रिया व पुरुष यांजमधील बुद्धिसंबंधाच्या भेदांचा विचार एकीकडे ठेवून फक्त नीतिसंबंधाच्या भेदांचा विचार केला, तर असे दिसते की, या बाबतीत लोक स्त्रियांस श्रेष्ठ समजतात. पुरुषांहून स्त्रिया अधिक नीतिमान किंवा सदाचारसंपन्न असतात असे ह्मणतात. परंतु हें ह्मणणे रिकामें भूषण आहे. तें ऐकून प्रत्येक पाणीदार स्त्रीला हांसू आल्या खेरीज व खेद वाटल्याशिवाय राहाणार नाही! कारण

चांगल्या माणसांनी वाईट माणसांच्या आज्ञेत रहावे असे शास्त्र जेथे पक्कें ठरून गेले आहे व अशी व्यवस्था योग्य व स्वाभाविक आहे असे मानिले जाते, असा हा प्रकार साऱ्या ससारांत स्त्रीपुरुषांच्यासंबंधा प्रमाणें दुसऱ्या संबधांत आढळणार नाही. स्त्रिया पुरुषांपेक्षां चांगल्या असतात ह्या वायफळ बडबडीचा जर कांही उपयोग होण्यासारखा असेल, तर तो इतकाच की, सत्तेच्या योगाने सत्ताधारी माणसांची मने बिघडतात व नीतिभ्रष्ट होतात, ही गोष्ट पुरुषांस कबूल करावी लागणार. कारण, स्त्रिया पुरुषांहून अधिक नीतिसपन्न किंवा साधु वृत्तीच्या असतात ही गोष्ट जर खरी ठरली, तर सत्तेने माणसें बिघडतात हे प्रमेयही त्याच गोष्टीवरून चांगले मिळू होतं. आणि ही गोष्ट अगदी खरी आहे की, दासभाव किंवा सेव्यसेवकभाव, खरोखर पशुतुल्य करून सोडणारा अशा प्रकारचा जर नसेल तर, यद्यपि तो धन्यास व दासांस उभयतांस ही बिघडविणारा व अपकारक असला, तथापि दासांच्या मालकापेक्षां प्रत्यक्ष दासांस कमी अपकारक असतो. कोणत्याही प्रकारचा दाव किंवा बंधन ज्या सत्तेस नाही, अशा प्रकारची सत्ता चालविणाराची नीति जितक्या अंशाने बिघडते, तितक्या अंशाने, अनियंत्रित अशा सत्तेच्या दावांत रहाणाऱ्या माणसाची नीति बिघडत नाही. *फौजदारी कायद्याने ठरविलेले गुन्हे पुरुषांच्यापेक्षां स्त्रियांच्या हातून थोडे घडतात, असेंही लोक ह्मणतात. कारागृहांत पुरुषांच्यापेक्षां स्त्रियांची संख्या कमी आढळते, असें ही सांगतात. हीच गोष्ट शिद्दी गुला-

*निबंधकारांचा आशय हा दिसतो की, एखाद्या अतिशय जुलुमी किंवा अनियंत्रित अधिकार चालविणाऱ्या माणसाच्या हाताखाली एकेक राहणें बरें, ह्मणजे नम्रता, सहनशीलता, आत्मसंयमन, उद्योगिता वगैरे गुण देखील अंगी येण्याचा संभव असतो व त्याच्या नैतिक प्रकृतीस किंवा त्याच्या साधुवृत्तीस फारशी दुष्टबाधा होणार नाही. अनियंत्रित सत्ता ज्याच्या हातांत आहे त्याच्या वृत्तीस जितकी दुष्टबाधा होईल तितकी बाधा त्या सत्तेच्या अमलाखाली वागणाऱ्या माणसाच्या वृत्तीला होत नाही.

मांच्या सवधानेही पण हाणतां येईल. जे दुसऱ्याच्या सत्तेत असतात त्यांस वारवार गुन्हे करणे अशक्य असते. आणि त्यांनी गुन्हे केलेच तर ते स्वामिकार्यास्तव व धन्याच्या हुकुमावरून त्यांस करावे लागतात. सामान्य लोक तर राहिले, परंतु रात्रदिवस मनुष्य स्वभावाचे अध्ययन व परिशीलन करणाऱ्या पंडिताचाहि कळप त्यांतच सामील होऊन अंधाप्रमाणे त्यांनीही समाजस्थितीमुळे व्यक्तिमात्रावर होणाऱ्या परिणामांकडे दुर्लक्ष करावे व मूर्खपणाने स्त्रियांची बुद्धि एकीकडून कमी किमतीची ठरवावी, व दुसरीकडून वेडगळपणाने त्यांच्या नीतिमत्तेचे गुणानुवाद गावे, याहून जगाच्या विलक्षण अंधत्वाचे अधिक ठळक उदाहरण माझ्या तर पहाण्यांत नाही !

२६. ज्या तोंडांने पुरुष नीतिसंवधाने स्त्रियांचें श्रेष्ठत्व केवळ उच्चार्थ वाखाणतात, त्याच तोंडांने स्त्रियांचा स्वभाव फारच चंचल व पक्षपाती असतो, एखाद्या माणसाकडे त्यांचे मन तेव्हाच वळते, वगैरे आरोप* करून ते स्त्रियांची निंदाही करितात. पुरुष असेही झणतात की, स्त्रियांची व्यक्तिविषयक जी आवडनिवड असते, ती त्यांच्या गळ्यांत एक प्रकारचे लोढणेच असते. राग, द्वेष, प्रिय, अप्रिय अशा विकारांस त्या सहज वश होतात व तेणेकरून त्यांची विवेकशक्ति लुली पडते, हे झणणे खरे असे धरून जरी चाललें तरी, पुरुष स्वार्थसाधनाकरिता कुमार्गीकडे वळल्याचे असे जितके प्रसंग आढळतात, त्या प्रसंगांपेक्षां स्त्रिया आपल्या मनोविकारांच्या आधीन होऊन भलत्या मार्गीकडे वळल्याचे प्रसंग अधिक आढळतात, ही गोष्ट

* आश्वर्षर नांवाच्या एका बऱ्या साहेबांनीं आमच्या गतभर्तृका अनीतीचें वर्तन करणाऱ्या असतात, असें विधान केल्याबरोबर आमच्या लोकांस केवढा गग आला ! पण तेच लोक बापानें आपली मुलगी बरीच वर्षे अविवाहित ठेविली तर ती खास बिघडली असे विधान खुशाल करितात ! नुसत्या लग्नसंस्कारामुळे इतका जबरदस्त फरक पडतो, हें प्रमेय आम्हांस ठाऊक नव्हतें. !

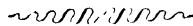
निराळी सिद्ध झाली पाहिजे. समजा, तीही सिद्ध झाली, तरी त्यांत एक मोठा भेद रहाणारच. तो हा कीं पुरुष जेव्हां कर्तव्यभ्रष्ट होतात व लोकहितास पराङ्मुख होतात, तेव्हां ते तसे केवळ स्वार्थाकरितां होतात. आणि स्त्रिया कर्तव्यपराङ्मुख झाल्या तरी त्या स्वार्थाकरितां होत नसून दुसऱ्याच्याकरितां होतात. कारण, समाज त्यांस स्वार्थ-संबंधाच्या कांहीच गोष्टी करू देत नाही. दुसऱ्याही एका गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. स्त्रियांस जे शिक्षण समाजापामून प्राप्त होतें, तेवढ्यावरून त्यास असे वाटू लागते की, ज्या व्यक्तीशी प्रत्यक्ष आपला संबंध असतो त्या व्यक्तीच्या सबंधांचे मात्र काय ते कर्तव्य आपणांस असते व ज्यांच्या हिताकडे आपले लक्ष्य पोचलेच पाहिजे अशा व्यक्ति काय त्या तेवढ्याच. यामुळे, श्रेष्ठ प्रकारची जी नीति, ह्मणजे 'वसुधैव कुटुंबकम्' या वचनांत प्रतिपादिलेली जी उदात्त वृत्ति व परोपकाराचे जे मोठमोठे विषय, त्यांचे आकलन करण्यास ज्या प्रकारचें शिक्षण बुद्धीस लागते, त्यांची मूलतत्त्वेही त्यांस अवगत नसतात. तेव्हां जो आरोप स्त्रियांवर करण्यांत येतो त्याचा इत्यर्थ पाहू जातां इतकाच निघतो की, जे एक कर्तव्य त्यांस शिकविलेले असतें—फार काय जे एकच कर्तव्य ह्मणून बजावण्याची मुभा समाजानें त्यांस दिली आहे, ते, त्या विच्यान्या फारच निष्ठेने करितात. स्त्रियांवर पुरुष जी सत्ता चालवितात तिजबद्दल स्त्रिया स्वतां मुळाच कुरकुर करीत नाहीत, असे ही एक पुरुषांचे ह्मणणे असतें. उघड आहे ! ज्यांच्या हातांत अधिकार आहे व सत्ता आहे, अशीं माणसें, त्या सत्तेस वश असणाऱ्या माणसांस जेव्हां जेव्हां कांही अधिकार किंवा हक्क देतात, तेव्हां तेव्हां त्या अधिकारहीन व सत्तावश माणसांच्या अंगां ते हक्क जबरिने मिळविण्याचे सामर्थ्य असल्याखेरीज त्यांस ते मिळतच नाहीत. यामुळे, स्त्रियांच्या परवशते विरुद्ध कितीही सबळ पुरावा आणिला आणि कसेही प्रतिपादन केलें

तरी, जोपर्यंत 'आपल्या परवशतेच्या संबंधाने स्त्रियांची तक्रार नाही' अशी गोड समजूत लोक करून घेतील तोपर्यंत त्या प्रतिपादनाकडे ते मुळीच लक्ष्य देणार नाहीत हे उघडच आहे. स्त्रिया कुरकुर करीत नाहीत या गोष्टीमुळे ही अन्यायाची सत्ता आणखी कांहीं काळपर्यंत पुरुष चालविणार हे खास आहे, तथापि, तेवढ्यावरून ती सत्ता कमी अन्यायाची होते असे नाही. मुसलमान, बंगाली, वगैरे पूर्वात्य देशांतील लोकांच्या जनांस्वार्थाने राहणाऱ्या स्त्रियांच्या सवधानेही असाच कोटिक्रम लढवितां येईल. त्या स्त्रिया, 'यूगेपिअन स्त्रियांस मिळणारे स्वातंत्र्य आम्हांस नाहीं हणून कोठे कुरकुर करितात? उलट त्या स्त्रिया आमच्या स्त्रियांस अतिशय उद्धट व स्त्रीधर्मशून्य समजतात. समाजांत दिसून येणारी जी एकंदर व्यवस्था तिजबद्दल कुरकुर करणारे असे पुरुष तरी किती आढळतात? जगांत आपल्यादून भिन्न प्रकारची हणून कांही एक व्यवस्था आहे, असे ज्यांस मुळीच ठाऊक नाही ते तर मुळीच कधी कुरकुर करणार नाहीत किंवा असतोप दागविणार नाहीत. स्त्रियांच्या एकंदर स्थिती विषयी स्त्रिया कुरकुर करीत नाहीत, असे हणतां येत नाही. कारण स्त्रियांच्या लेखांत अशा प्रकारचे विलापरव किंवा दुःखोद्गार पुष्कळ आढळतात. आणि जोपर्यंत अशा कुरकुरीत किंवा विलापांत कांही व्यावहारिक हेतु आहे, असा संशय जोपर्यंत लोकांस आला नाही तोपर्यंत असे लेख फारच बाहेर पडत. परंतु या कुरकुरी किंवा हे उद्गार हणजे, या संसारा विषयी किंवा नरदेहाविषयी पुरुष जसे असमाधानाचे उद्गार काढितात तशाच प्रकारचे असतात. त्यांचा अर्थ, जे हणजे कोणावर दोष ठेवावा किंवा असलेल्या स्थितीत कांही बदल व्हावा असे हणण्याचा नसतो. परंतु स्त्रियांची एकंदर पुरुषांच्या सत्तेविषयी किंवा एकंदर नवऱ्यांच्या सत्तेविषयी जरी कुरकुर नसते, तरी प्रत्येक स्त्री आपल्या नवऱ्याबद्दल कुरकुरत असते, किंवा आपल्या मैत्रिणीच्या नवऱ्याबद्दल

कुरकुरत असते. दास्याचे जितके ह्मणून प्रकार आहेत तितक्यांत हीच तऱ्हा आढळते. निदान दास्यविमोचनार्थ जी पहिली हालचाल होत असते तिच्या आरंभी असा प्रकार व्हावयाचाच. पूर्वी युरोपांत सर्फ ह्मणून जमिनीची मशागत करणारे जे दास होते, त्यांनी लॉर्ड्स (जमीनदार) लोकांच्या सत्तेबद्दल प्रथम कुरकुर केली नाही. तर फक्त त्यांच्याकडून होत असलेल्या जुलुमाबद्दल कुरकुर करण्यास त्यांनी आरंभ केला. त्याचप्रमाणे कॉमन्स (प्रजापक्षीय) लोकांनी प्रथम फक्त कांहीं नागरिक अधिकार आपणांस मिळावे, ह्मणून बोलणें लाविले. त्यांत त्यांस यश आल्यावर नंतर मग आपल्या समतिशिवाय आपणांवर राजाने कर बसवूं नये, असे त्यांनी मागणे केले. परंतु प्रत्यक्ष राजाच्या सार्वभौम सत्तेचा किंवा अधिकाराचा अंश आपणांस मिळावा, असे जर त्यावेळी त्यांनी मागणें केले असते, तर आपलें हे मागणें खरोखर फारच धाष्टर्याचे व फाजीलपणाचे आहे, असे त्यांचें त्यांसच वाटले असते. पुष्कळ दिवस, प्रजेनें राजाच्या विरुद्ध बड करणें, किंवा राजाशीं विरोध करणें, हे अनुचित व धर्मविरुद्ध होय, अशी लोकांची दृढ समजूत होती. कालवशात् ती समजूत बदलून अशा प्रकारचा हक्क रयतेस आहे असा सिद्धांत सर्वमान्य होऊन गेला.* ठरलेल्या ज्या वहिवाटी, रूढ झालेले जे प्रचार, तद्विरुद्ध वर्तन करणें, हे जसे अयोग्य मानिले जात असे; ज्या प्रमाणे आपल्या

* कारण उघड आहे एक तर राजा ह्मणजे ईश्वराचा अंश-‘नाविष्णु. पृथिवीपतिः’ अशी जी समजूत पूर्वीपासून चालत आम्ही ह्यांनी. ती विद्याप्रसाराच्या व शास्त्रज्ञानाच्या योगानें नाहींशी झाली. त्याचप्रमाणे प्रजेकरितां राजा, राजासाठीं प्रजा नाही असा सिद्धांत ठरून राजा जर प्रजेवर जुलूम करील तर प्रजेनें राजास पदच्युत काढें, असें शेकडों लोकांनी उघड प्रतिपादन करून शेवटीं होतां होतां त्यांनी लोकप्रवृत्ति निव्वळ लोकसत्तात्मक राज्याकडे वळविली. असा हा प्रकार होण्यास विद्या प्रसार व तदनुषंगानें प्राप्त झालेले विचार-स्वातंत्र्य ही कारणीभूत झाली, असें कोण कबूल करणार नाही !

राजाविरुद्ध वागण्याचा हक्क ग्यतेस नाही अशा प्रकारची लोकांची जशी समजूत होती तशीच समजूत प्रस्तुत एक काय ती स्त्रियांच्या संबंधांत राहिली आहे. नवऱ्याला जी खटपट किंवा जो व्यवसाय नापसंत असतो, त्यांत जी बायको सामील होते, तिला आपलें सर्वथा नुकसान करून घ्यावे लागते. एवढेच नव्हे, तर ज्या कार्याकरिता ती आपली हानि करून घेण्यास कबूल असते, ते कार्यही तिच्या हातून मिद्ध होत नाही. कारण, ती गोष्ट करण्याचा प्रतिबंध तिचा नवरा कायद्याच्या मदतीने करितो. सारांश, मला असे वाटते की, पुरुषांची बरीच संख्या या कार्मा स्त्रियांस मनापासून साहाय्य करण्यास तयार झाल्या- शिवाय स्त्रीदास्यविमोचनार्थ स्त्रिया आपण होऊन झटतील, अशी आशा करणे व्यर्थ आहे.

भाग ४ था.

१. आतां एका प्रश्नाचा निर्णय करावयाचा

राहिला. हा प्रश्न पूर्वी मी ज्या ज्या प्रश्नांचा विचार केला, त्यांपैकी कमी महत्त्वाचा नमून आमच्या प्रतिपक्ष्यांपैकी ज्यांचीं मंत मुख्य मुद्याच्या संबंधाने अमळ बदलली असतील ते तो प्रश्न

मुद्दाम पुढे आणतील. तो प्रश्न असा—‘आपल्या चालू असलेल्या रीतीभार्तामध्ये बदल केल्यापासून आपणांस फायदा काय? तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणे स्त्रियांस पूर्ण स्वातंत्र्य दिले तर मानव जातीचे अधिक कल्याण होईल की काय? जर नाही, तर लोकांचीं मनें विनाकारण क्षुब्ध करण्यांत काय अर्थ आहे? व केवळ काल्पनिक हक्काच्या नांवाने समाजांत असतोप उत्पन्न करण्याचा यत्न कां करावा?’

२. आतां या प्रश्नांपैकी एकेका प्रश्नाचा आपण विचार करूं. स्त्रियांच्या प्रस्तुत स्थितींत विवाहसंबंधानें बदल व्हावा याविषयी कोणास संशय असेल, असे मला वाटत नाही. विवक्षित स्त्रिया विवक्षित पुरुषांच्या आधीन करून टाकल्यामुळे असख्य उदाहरणांवरून ज्या विपत्ति, जे दुराचार, ज्या अनेक प्रकारच्या वाईट गोष्टी आपल्या अवलोकनांत येतात, त्या इतक्या भयंकर असतात कीं, त्यांजकडे आपणांस दुर्लक्ष करितांच येत नाही. जे लोक अविचारी असतात व ज्यांस उघड बोलणें रुचत नाहीं असे लोक, ज्या गोष्टी प्रसिद्धीस

येतात व ज्यांत दुष्टपणा परमावधीस पोचलेला असतो तेवढ्याच गोष्टी गणनेत धरून असे हाणतील की, अशी दुर्धर परिणामाची उदाहरणे थोडीच आढळतात. थोडी कां होईनात; तथापि अशा वाईट गोष्टी घडतात व कांही कांही प्रसंगी मनुष्याची नीचता अतिरेकास पोचते, हे कोणाच्यानेही नाकवूल करवणार नाही. आणि हे तर अगदी स्पष्ट आहे की, जोपर्यंत माणसांच्या हातांत सत्ता असते, तोपर्यंत त्या सत्तेचा दुरुपयोग टाळतां येतच नाही. ही सत्ता किंवा हा अधिकार सज्जनांसच दिलेला असतो, अथवा साधारण सम्य मानिलेल्या पुरुषांस मात्र देण्यांत येतो असे नाही; तर, जेवढे ह्मणून पुरुष, त्या सर्वांच्या हातांत ही सत्ता देण्यांत येते. अत्यंत नीच व पशुतुल्य आचरण करणाऱ्या पुरुषांच्याही हातांत ही सत्ता जाते. या सत्तेला वस्तुतः निर्बंध ह्मणून काय तो लौकिकाचा किंवा अब्रूचा. परंतु अशा नराधमांस लौकिक किंवा अब्रू हाणजे काय पदार्थ आहे हे मुळीच ठाऊक नसते. अशा पुरुषांनी जर कायद्याने त्यांच्या स्वाधीन केलेल्या एखाद्या मनुष्यप्राण्याशी क्रूर, पशुतुल्य व जुलुमी आचरण केले नाही तर इहलोकच्या वस्तीस स्वर्गस्थितिच प्राप्त झाली असे मानिले पाहिजे. असे असल्यावर मग पुरुषांच्या दुष्ट प्रवृत्तीचे दमन करण्याकरिता कायद्याची तरी काय जरूर? विवाहसंबंधाने जो दासत्वाचा कायदा आढळतो तो प्रस्तुत सुधारलेल्या तत्त्वांस अगदी विरुद्ध आहे एवढेंच नव्हे, तर आधुनिक काळास भयंकर लांछन आहे. जी अनुभवजन्य प्रमेये मोठ्या कष्टाने हळू-हळू प्राप्त झाली आहेत व सर्वमान्य होऊन बसली आहेत, त्या सर्वांशी तो विसंगत असा दिसतो. इंग्लंडाच्या राज्यछत्राखाली दुसरी गुलामगिरी नाहीशी झाली. दासदासी नाहीशा झाल्या. पण ही गुलामगिरी मात्र अद्यापि कायमच आहे. संपूर्ण बुद्धिसामर्थ्य ज्यास आहे

अशा एका मानवी प्राण्याला दुसऱ्या मानवी प्राण्याच्या स्वाधीन करणे आणि ते अशा आशेने की, कदाचित् तो त्याला ममतेने वागवील व त्याच्या कल्याणाविषयी झटेल. खरोखर केवढा हा भ्रम ! या मुधारलेल्या काळांत कायद्याने मान्य केलेली अशी एकच दासपणाची स्थिति उरली आहे, असे मी समजतो. कायद्याच्या दृष्टीने कोणी कोणाचा दास नाही म्हरा. परंतु, प्रत्येक कुटुंबाची मालकीण ह्मणजे निवळ दासी होय.

३. तेव्हां आपल्या विषयाचा हा जो भाग आहे त्याच्यासंबंधाने 'फलश्रुति काय ?' असा प्रश्न निघणार नाही. कदाचित् कोणी असें ह्मणेल की, तुम्हीं ह्मणतां त्याप्रमाणें समाजांत व्यवस्था झाली, किंवा बदल झाला, तर चांगल्यापेक्षां वाईट परिणाम पार होतील. हें कसेंही असो, पण याहीपेक्षां अधिक महत्वाचा दुसरा एक प्रश्न आहे. त्या प्रश्नांत मुख्यत्वे ज्या गोष्टीचा समावेश होतो त्या येणे प्रमाणेः— प्रस्तुत पुष्कळ कामे करण्याविषयी स्त्रियांस मनाई आहे किंवा त्या अपात्र मानल्या आहेत. ही मनाई किंवा ही अपात्रता दूर करणे, नागरिक जनांचे सर्व हक्क पुरुषांच्या बरोवरीने त्यांस देणे, सर्व प्रकारची उपयुक्त व प्रतिष्ठेची कामे करण्याचे सामर्थ्य ज्या शिक्षणाच्या योगाने त्यांच्या अंगी येईल ते शिक्षण त्यांस मिळेल अशी योजना करणे, इ०.

'स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोवरीने हक्क देऊं नयेत अशा विषयी जी कारणे दाखविण्यांत येतात ती पुळपुळीत असतात, असे नुसते ह्मणणें उपयोगी नाही. तर हें वैपम्य दूर करून समतेचे तत्त्व व्यवहारांत आणल्यास फायदे कोणते होतील ते सांगा !' असें ह्मणणारे पुष्कळ आहेत. एवढ्याकरितां याच गोष्टीचा आपण विचार करूं.

४. प्रथम ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, माणसा माणसांत

परस्पर जे अनेक संवध असतात त्यांमध्ये अत्यंत सार्वत्रिक व व्यापक असा जो स्त्रीपुरुषसंवध, तो अन्यायनिवद्ध न राहतां न्यायनिवद्ध होईल, हा पहिला फायदा. एकंदर मानव जातीस ही व्यवस्था किती हितावह व श्रेयस्कर होणार आहे, हे अधिक स्पष्ट करून सांगणे अशक्य आहे. ज्याला वाईट वरे, न्याय अन्याय हे शब्द कळतात, त्यास 'अन्यायाचे ठिकाणी न्याय होईल' एवढे सांगणे पुरे होणार आहे. मनुष्य जातीच्या एकंदर स्वार्थसाधक प्रवृत्ति, अहंभाव, अन्यायाने आपले हित साधण्याची सवय, वगैरे सर्व दुर्गुणांचे मूळबीज, मूळउगम पाहूं जातां तो, स्त्रीपुरुषांच्या परस्परसंवधाची प्रस्तुत जी व्यवस्था आढळते तिच्यांतच आहे, असे लक्षांत येईल. 'मी कितीही मद-बुद्धि, मूर्ख, टोणपा असलो तरी पुरुषाच्या जन्मास मी ज्या अर्थी आलो आहे, त्या अर्थी एकंदर मानव जातीपैकी अर्ध्या माणसांच्यापेक्षां माझ्यांत कांही जरी गुण नसला, तरी मी श्रेष्ठ व शहाणा आहे,' अशी प्रत्येक मुलाची समजुत होणे, त्या मुलास किती हानिकारक होते याचा विचार करा. अशी एखादी मुलगी असते की, ती आपल्यापेक्षां खरोखर श्रेष्ठ आहे असा दररोज किंवा घटकोघटकी त्या मुलाला अनुभव येत असतो. फार काय, जरी त्या मुलीच्या सल्लामसलतीने तो मुलगा निरंतर आपले वर्तन ठेवीत असला तरी जर तो बेया मूर्ख असला तर या 'मुलाहून मी जातीची बायको असल्यामुळे कमी बुद्धीची व कमी अकलेची आहे' असे तिला वाटते.—आणि तो जर मूर्ख नसला तर याही-पेक्षां वाईट परिणाम होतो. तो कोणचा? तर ही आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे असे जाणूनसवरूनही 'मी हुकूम करणार आणि ही माझ्या हुकमाची बंदी, असा माझा अखत्यार व हक्क आहे,' असे त्याला वाटते. अशा या समजुतीचा किंवा धड्याचा परिणाम त्याच्या

एकंदर वर्तनावर कसा होत असेल याचा आपणच विचार करा. हजारों पुरुषजातीय प्राण्यांच्या मनावर हा दुष्ट ठसा पक्क्या रीतीने बसतो, ही गोष्ट सुशिक्षित लोकांपैकी पुष्कळांच्या स्वप्नींही नसते. ज्यांस सत्शिक्षण मिळाले आहे व ज्यांस विचारशक्ति प्राप्त झाली आहे, असे लोक स्त्रीपुरुषांमधील हा अनिष्ट भेद जितक्या रीतीने टाळतां येईल तितक्या रीतीने टाळण्याचा यत्न करीत असतात. विशेषेकरून मुलांच्या डोळ्यांपुढे तो जितका न येईल तितकें बरें, असे समजून तदनुसार वर्तन करितात. मुलांनी बापाचा मान राखावा व तसाच आईचाही राखावा अशी तजवीज ठेवितात. मुलांनी बापाची आज्ञा जशी मानिलीच पाहिजे तशीच आईचीही मानिली पाहिजे, अशी मुलांची समजूत करून देण्याचा यत्न करितात. भावांस आपल्या बहिणींवर हुकमत चालविण्याची किंवा शेखी मिरविण्याची सक्त मनाई असते, एवढेच नाही, तर उलट आपल्यापेक्षा आपल्या बहिणींचा काळजी आईबाप अधिक घेतात, असे पहाण्याचीच संवय मुलांस अधिक लावतात. होता होईल तितकें मुलींच्या मुखाविषयी व सोईविषयी मुलांनी अधिक जपले पाहिजे, त्या जात्या नाजुक आहेत, त्या अवला आहेत, त्यांचे संरक्षण करणे, त्यांचा सतोष ठेवणे हेच पुरुषांच्या जातीचे कर्तव्य आहे, ही गोष्ट मुलांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न असतो. त्याचप्रमाणे त्या मुलींस प्राप्त होणारे जें दास्य (गुलामगिरी) त्यांची कल्पना मुलांच्या डोळ्यांत न शिरेल अशाविषयी जपतात. अशा या कारणांनीं, ज्यांस चांगलें शिक्षण प्राप्त झाले आहे अशा श्रेष्ठ वर्गातील तरुण मुलांच्या मनावर लहानपणापासून दुष्ट संस्कार व्हावयाचा तो पुष्कळ प्रसंगीं टळतो. ही सर्व व्यवस्था लहानपणाची झाली. परंतु तींच मुलें जेव्हां मोठी होतात, व आपल्या वयांत येतात, तेव्हां जगांत कसकशा गोष्टी

म्हरोस्वर घडून येतात हे त्यांस पूर्णपणे कळते. वर सांगितलेल्या प्रकारचे वळण लहानपणीच मुलांस लागले नाही, आणि जर निराळ्या प्रकारचे लागलें तर त्याचा किती वाईट परिणाम होतो, हे गभ्यघराण्यांतील पुष्कळ लोकांच्या ध्यानांत येत नाही. 'आपण मुलीच्या जातीपेक्षां किती तरी श्रेष्ठ आहो! कशी झाली तरी मुलगीच ती. आणखी आपण कसे झालो तरी पुरुष!' ही समजूत त्या पोराच्या अगदी लहानपणापासून त्याला चिकटते. आणि अशी ही दुष्ट समजूत त्याच्या वाढीबरोबर वाढत जाते व त्याचे शरीर जसजसे दृढ व टणक होत जाते तसतशी तीही दृढ व टणक होत जाते. शाळेत पहावे तों मुलेही तोच ठसा एकमेकांच्या मनावर वठवितात. अगदी बाळपणापासूनच त्या पोराला वाटू लागते: 'आपल्या आईपेक्षां आपण किती तरी श्रेष्ठ व शहाणे आहो! अं: ती काय बोलून चालून वेडी! कशी झाली तरी बायकोच किनई! आपण तो तिला काय मान द्यायचा आहे? तिच्या अपराधाबद्दल मात्र एखादे वेळी आपण तिला क्षमा केली पाहिजे!' विशेष करून ज्या वेळी त्यांचे लग्न होते तेव्हां ज्या स्त्रीस तो आपल्या सुखदुःखाची वाटेकरीण करितो, तिच्यापेक्षां आपण किती मोठे, किती थोर. आपण जसे कांही सुलतान व ती आपली जशी गुलाम आहे असे त्यास वाटू लागते! त्या मनुष्याचा, व्यक्तिदृष्ट्या किंवा समाजाचा एक अवयव अशा दृष्टीने विचार केला, तर त्याच्या एकंदर वागणुकीवर वर सांगितलेल्या प्रकाराचा कांहींच दुष्ट परिणाम होत नाही, असे लोक समजतात काय? आपण राजघराण्यांत उत्पन्न झालों आहो, झणून आपण वंशपरंपरेनेंच इतर सर्व माणसांपेक्षां श्रेष्ठ आहो व शहाणे आहो; किंवा सरदाराच्या घराण्यांत आपण उत्पन्न झालों झणून आपण मूळचेच थोर आहो, ही

जी समजूत त्या समजूतीच्या बरोबरीचीच हीही समजूत आहे. नवरा व बायको, अथवा पति आणि पत्नी यांजमधील संबंध लॉर्ड आणि व्हासल (हणजे जमीनदार व त्याचा दास) यांच्या संबंधासारखा असतो. अंतर इतकेच की, दासापेक्षां देखील पत्नीला पतीच्या अधिक आज्ञेत रहावे लागते. परवशतेमुळे दासाच्या स्वतःच्या स्थितीवर किवा वर्तनावर जो काय बरा वाईट परिणाम होत असेल त्याचा विचार एकीकडे ठेविला, तथापि जमीनदाराच्या वर्तनावर बराच वाईट परिणाम घडतो, हे कोणाच्याही ध्यानांत आल्याशिवाय रहाणार नाही. आपला रयतावा किवा आपली ताबेदार कुळे, आपल्यापेक्षां खरोखर श्रेष्ठ आहेत, असे जमीनदारास कधी तरी वाटत असेल काय ? निदान आपल्या सारख्याच योग्यतेच्या माणसांवर आपण सत्ता चालवितो व हुकमत ठेवितो, हा परिणाम किवा हे फल आपल्या प्रतापांचे, आपल्या श्रमांचे, किवा आपल्या गुणांचे नसून, फिगेरो* हणतो त्याप्रमाणे, जन्मास येण्याची जी तकलीफ आपण घेतली तिचे फल आहे, हे तत्त्व त्याच्या कधी तरी ध्यानांत येत असेल काय ? जशी आत्म-प्रतिष्ठा राजास वाटते, जशी आत्म-प्रतिष्ठा सस्थानिकास किवा सरदारास वाटते, तशीच आत्मप्रतिष्ठा मानवी प्राण्यास वाटत असते ! आपण न मिळविलेला मोठेपणा किवा अधिकार ज्यांस प्राप्त होतो, त्यांना त्यांच्या जन्म त्या मोठेपणाची अथवा अधिकाराची शेखी मिरवून पोकळ डौल मारण्याची संवयच लागलेली असते.

* फिगेरो या नांवाचे एक विनोदी पात्र फ्रेंच नाटकांतले आहे. ही नाटके प्रसिद्ध असून त्याची नांवे ' Le Barbier de Seville ' (सेव्हिल या गांवातील न्हावी) व ' Le Mariage de Figaro ' (फिगेरोचे लग्न) अशी आहेत. या दोन नाटकाचा कर्ता बौ मार्शेस (Beau Marchais) या नांवाचा होता. पहिल्या नाटकांत फिगेरो हे पात्र एका विनोदी व हुषार न्हाव्याचे आहे. दुसऱ्यांत एका राजाच्या हुषाऱ्याचे आहे. फिगेरो या नांवाचे विलायतेंत एक विनोदी वर्तमानपत्रही आहे.

झणजे, तसे केल्याशिवाय त्यांस रहावतच नाही. ज्यांनी कांही विशेष प्रकारचे हक्क अथवा अधिकार आपल्या गुणांनी मिळविलेले नसून ज्यांस ते वंशपरंपरेने प्राप्त झाले आहेत अशा माणसांम, त्या हक्कांस किंवा अधिकारांस वस्तुतः आपण पात्र नाही असे वाटून ज्यांच्या अशी उलट अधिक नम्रता येते, अशी माणसे जगात नेहेमी थोडीच आढळायची. आणि जी थोडी आढळतात ती सर्वात उत्तम असतात. बाकीची माणसे ताळ्याने व वृथाभिमानाने भरलेली असतात. अशा माणसास जो अभिमान वाटत असतो तो आपल्या पराक्रमाने मिळविलेल्या गोष्टीविषयी वाटत नसून केवळ दैववशात् प्राप्त झालेल्या गोष्टीविषयी वाटत असतो ! आणि तेवढ्यावरून ते आपणांस किती तरी मोठे समजतात. एकदर स्त्री जातीपेक्षा आपण फार श्रेष्ठ आहो अशी यांची मूळची समजूत असून, त्या जातीपैकी एखाद्या तरी व्यक्तीवर अधिकार चालविण्याचा हक्क प्रत्येकास प्राप्त होतो. मग काय विचारवे ? ज्यांची अतःकरणे जात्याच कोमल व सद्य असतात अशा माणसांना, सदसद्वृद्धि, ममता, व सहिष्णुता इत्यादि गुण शिकण्याची ती शाळाच होते, हे खरे. तथापि याच्या विरुद्ध स्वभावाची जी माणसे असतात, त्यांस, वृथा गर्व, नम्रता अभिमान, इन्मनपणा वगैरे दुर्गुण संपादन करण्याचा मात्र एक तालीमग्वानाच तयार होतो ! घराबाहेर आपल्या बरोबरीच्या इतर पुरुषवर्गीय माणसांशी व्यवहार करितांना या आपल्या दुर्गुणांचा प्रतिरोध होईल, इतर माणसे हे आपले दुर्गुण खास सहन करणार नाहीत, अशी त्यांची पक्की खातरी असते. यामुळे, ज्या विचान्या माणसांत ते त्यांचे दुर्गुण मुकाट्याने सहन करणे भाग पडते त्यांजवरच ते उमळतात व उचल करितात. पुष्कळ प्रसंगी बहुधा असे घडून येते की, घराच्या बाहेर जे दुर्गुण त्याला नाइलाजामुळे आवरून धरावे लागतात, त्यांच्या दोऱ्या घरांत आल्याबरोबर तो

एकदम सैल सोडून देतो. आणि तिकडला वचपा इकडे विचान्या आपल्या अभागी स्त्रीवर काढितो !

५. याप्रमाणे, संसाराच्या पायाची रचना ज्यासंबंधावर केलेली असते तो संबंध, समाजानें परस्पर व्यवहारांत मान्य केलेली जी मूलतत्त्वे, त्यांच्याशीच विसंवादी किंवा विसंगत असल्यामुळे, माणसांच्या मनोविकारांस जो कुसंस्कार घडत आहे व जे बळण लागत आहे, त्याचा फारच भयंकर व दुष्ट परिणाम घडत आहे. आणि मनुष्याचा स्वभावच असा की, असा हा परिणाम घडलाच पाहिजे. मात्र आपल्या सध्यांच्या अनुभवावरून पहातां, हा संबंध दूर केला असतां किंवा नाहीसा केला असतां, त्यापासून समाजाच्या स्थितीत इतकी सुधारणा होईल की, त्या मुभागे-नी कल्पना करणें देखील सध्यां आपल्यास दूरापास्त आहे. बळाच्या कायद्यापासून, क्षणजे 'बळी तो कान पिळी' या नव्यापामून व्यक्तिमात्राच्या वर्तनावर घडणारे दुष्परिणाम दूर करून, त्यांच्या ठिकाणी न्यायाच्या कायद्यापासून होणारे सुपरिणाम घडवून आणण्याचा प्रयत्न, सुधारणेच्या व शिक्षणाच्या द्वारे चालला आहे, तो सर्व व्यर्थ आहे. कारण, तो सर्व वरचा आहे; मूळ गाभ्याशीं गेलेला नाही. शत्रूच्या प्रत्यक्ष गढीवर हल्ला केला नाही, आणि वरून वरून कितीही गोळ्या मारल्या तरी शत्रू कायमच रहाणार ! आधुनिक कालीं नीतिसंबंधानें व राजकारणसंबंधाचें सर्वमान्य तत्त्व द्वाटलें क्षणजे 'गुणाः पूजास्थानं' हेंच होय. मीं अमक्याचा अमुक आहे असे क्षणणारास आझी मानीत नाहीं. तर, मी अमुक एक प्रताप केला, किंवा अमुक एक गुण माझ्या अंगीं आहे असें जो सिद्ध करून दाखवील तोच मानाई होय, असें आपण समजतो. ज्याच्या त्याच्या क्रियेप्रमाणें ज्याची त्याची योग्यायोग्यता ठरणें

हेच न्याय्य आहे, असे आपण ह्मणतो. अधिकार किंवा सत्ता जन्मावर अवलंबून असावी हे योग्य व न्याय्य नाही, तर गुणांवर अवलंबून असावी हेंच योग्य व न्याय्य आहे, असे आपण मानितो. नव-न्याच्या अधिकारासारखा मूळचाच चिरकालीन अधिकार, ह्मणजे एका माणसाने दुसऱ्या माणसावर सत्ता करण्याचा हक्क, समाजाने जर दिला नसता, तर त्याला (समाजाला) एका हाताने कांही विवक्षित दुष्ट प्रवृत्तींचें लालन करावे व दुसऱ्या हाताने त्याच प्रवृत्तींचें निर्दालन करण्यास उद्युक्त व्हावे, असा प्रसंग आला नसता. शिवाय, इहलोकी जन्मास आल्या घटकेपासूनच ज्या मार्गाने बालकाने गेले पाहिजे त्याच मार्गाने जाण्याचे वळण त्यास लागले असते. आणि तो मोठा झाल्यावरही तो मार्ग सोडून भलत्याच मार्गाने जाण्याचाही सभव राहिला नसता. परंतु, जोपर्यंत, बलवानाचा पगडा अवलांवर चालणें हा प्रकार समाजांत धडधडीत व राजरोसपणाने चालू राहिल, तोपर्यंत समाजाच्या सर्व बाह्य क्रिया, ' दुर्बलांस व प्रबलांस सारखेच हक्क आहेत ' अशा तत्त्वावर किंवा अशा रोखाने चालविण्याचा यत्न करणे, ह्मणजे छातीवर डोंगर घेऊन पहाड चढण्यासारखेच होणार आहे. कारण, न्यायाचे तत्त्व, (खिस्ती धर्माचेंही तत्त्व तेच आहे,) माणसांचे मनोविकार जोपर्यंत उलट दिशेने जात आहेत तोपर्यंत त्यांच्या अतःकरणांत विवगारच नाही, हे स्पष्ट आहे.

६. आपल्या मानसिक शक्तींचा उपयोग करण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रियांस दिल्यापासून होणारा दुसरा एक फायदा आहे. तो हा. पाहिजे ते व्यवसाय करण्याची पूर्ण मुभा जर स्त्रियांस ठेविली, जी जी वक्षिसे व उत्तेजने व्यवहारांत पुरुषांच्यासाठी मात्र आहेत त्यांत स्त्रियांही विभागिनी केल्या, तर एकंदर मानव जातीचें ज्यांत अत्यंत हित आहे, किंवा ज्या गोष्टी मनुष्यसमुदायास अत्यंत श्रेयस्कर होत, अशा

गोष्टींच्या उपयोगा पडण्यासारखें जे ज्ञान अथवा जी मानसिक शक्ति, ती दुपटीने वाढली, असें होणार आहे. उत्तम उपदेशक, उत्तम कारभारी, अशासारखी लोकांचें हित करणारी व एकंदर सुधारणेच्या कामास झटणारी माणसे घेतली, तर हल्लीं जेथे एक एक माणुस आहे, तेथे दोन दोन निपजण्याचा संभव आहे. हल्लीं कोणत्याही प्रकारचे बुद्धि-सामर्थ्य पाहिले तरी आपणांत अगोदर फारच कमी आहे. ज्या कामाला बरेच बुद्धि-सामर्थ्य लागतें, असें हरएक काम उत्तम रीतीनें करणाऱ्या माणसांची आर्थाच फार कमताई आहे. यामुळे, जगांतील एकंदर बुद्धि-सामर्थ्यापैकी अर्धे बुद्धि-सामर्थ्य जगाला नाहीसें करून टाकणे, ही हानि खरोखर फारच मोठी आहे. आतां, हे बुद्धि-सामर्थ्य सर्वथा फुकट जात नाही, ही गोष्ट खरी. कारण, त्यापैकी बऱ्याच अंशाचा उपयोग गृहव्यवस्था व स्त्रियांस वर्ज्य केले नाहीत असे जे इतर कांही उद्योग, यांत होतो; आणि बाकी राहिलेला अंश कांही विशेष व्यक्तीच्या हितास अप्रत्यक्ष रीतीनें कारणीभूत होतो. ह्मणजे, विवक्षित पुरुषांवर विवाक्षित स्त्रियांचे जे वजन असते, त्यासंबंधानें त्या पुरुषांचे हित होण्याचा संभव असतो. परंतु, हे फायदे गणनेत घेतां येत नाहीत. कारण, त्यांचे क्षेत्र अत्यंत संकुचित असते. मनुष्याच्या बुद्धीची एकंदर एक मोठी रास केली, तर त्या राशीपैकी निम्मे रास जी हल्लीं बंधांत आहे, ह्मणजे अगदीं कुलपांत घातल्यासारखी आहे, ती बंधमुक्त केली तर अर्थात् समाजास उपयोगी पडणारी ही जी नवीन शक्ति तिच्यांतून वर सांगितलेल्या प्रकाराने प्रस्तुतच्या व्यवस्थेतही उपयोगांत येणारी शक्ति मजुरा घालणे वाजवी आहे, हें मी कबूल करितों. तथापि, दुसरा असा विचार केला पाहिजे कीं, स्पर्धेच्या किंवा अहमहमिकेच्या योगानें पुरुषांच्या बुद्धीसही एक प्रकारची स्फूर्ति, किंवा उत्तेजन येणार आहे. हा लहान सहान फायदा होणार आहे काय ? कारण, ज्यांस

बुद्धि-सामर्थ्याचीच अपेक्षा ज्यास्त आहे अशा समाजाच्या एकंदर मोठ-
मोठ्या उलाढालींत स्त्रियांपेक्षां आपली उपयुक्तता अधिक आहे,
किंवा पुढें सरसावण्यास स्त्रियांहून आपणच अधिक योग्य आहों,
असें सिद्ध करून दाखविणें पुरुषांस भाग पडणार आहे.

७. याप्रमाणे मनुष्यजातीच्या बुद्धि-सामर्थ्यांत, विशेषेकरून तिच्या
कामाची व्यवस्था चांगल्या रीतीनें लागण्यास अवश्य अशी जी
बुद्धि, त्या बुद्धींत ही मोठी भर पडणार आहे. हा जो फायदा
व्हावयाचा तो, स्त्रियांस प्रस्तुत मिळत आहे त्यापेक्षां अधिक
चांगलें मानसिक शिक्षण मिळण्यापासूनच होणार. आणि त्यांच्या
शिक्षणांत सुधारणा व्हावयाची ती पुरुषांच्या शिक्षणाबरोबरच
व्हावयाची, हेंही उघडच आहे. सामान्य व्यवहार, सार्वजनिक
व लोकहिताचीं कामें व मोठमोठ्या तत्त्वविचाराच्या गोष्टी समज-
ण्याचा अधिकार, समाजाच्या एका विवक्षित वर्गातील पुरुषांच्या
बरोबरीनें त्याच वर्गातील स्त्रियांसही प्राप्त होईल. इतर माणसांना
जी मोठमोठी कामे अथवा जे मोठमोठे विचार केले असतील ते
समजण्यापुरता अधिकार तर ज्यांस आहेच—परंतु स्वतांही मोठमोठी
कामें व मोठमोठे विचार करण्याचा अधिकारही ज्यांच्या अंगी आहे,
अशा प्रकारच्या स्त्रीपुरुषात्मक उभय वर्गांतील थोड्या निवडक माण-
सांना आपापली ज्ञानसंपत्त वाढविण्यास व आपापल्या बुद्धीस सुधा-
रण्यास व योग्य वळण देण्यास एकसारख्या सोई होतील, व
एकसारखीच साधनें प्राप्त होतील. याप्रमाणें, पुरुषांच्या बरोबरीचें
शिक्षण स्त्रियांस दिल्याच्या योगानें व एकाच्या शिक्षणांत कालवशात
होणाऱ्या सुधारणांचा फायदा दुसऱ्यासही मिळत गेल्याकारणानें,
स्त्रियांच्या व्यवसायाचें क्षेत्र विस्तृत होऊन जगाचें बहुत कल्याण
होणार आहे. पण हाही विचार एकीकडे ठेविला, तरी स्त्रियांच्या

मार्गांत ठेविलेली ही आडकाठी नुसती दूर करण्यानें देखील शिक्षण-दृष्ट्या अत्यंत उपयुक्त व अत्यंत इष्ट असा परिणाम होणार आहे. मनुष्याच्या विचाराचे व व्यवसायाचे जे जे मोठे विषय आहेत, ज्या ज्या गोष्टी केवळ खासगी संबंधाच्या नसून सार्वजनिक हिताच्या आहेत; असे सर्व विषय, अशा सर्व गोष्टी, पुरुषांचीं कामे आहेत, त्यांत आत्मां बायकांचा कांही संबंध नाही, त्यांपैकीं बहुतेक आत्मांस सर्वथा निषिद्ध आहेत,—ही नुसती कल्पना जरी नष्ट झाली, किंवा दूर करितां आली, तरी देखील किती फायदा होणार आहे? इतर मानवी प्राण्यांप्रमाणेच आपणही एक मानवी प्राणी आहों, आपले उद्योग आपणांस पहाण्याचा व पसंत करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, मानवी प्राण्यांच्या हिताच्या हरएक बाबतीत लक्ष पुरविण्यास आपल्यालाही हक्क आहे, प्रसंग आहे, उत्तेजन आहे; व्यक्तिविशिष्टमताला जे वजन असते, त्याची जी मातबरी लोक समजतात तशा प्रकारचें वजन व तशा प्रकारची मातबरी माणसांच्या सर्व उलाढालींत आपल्याही मताला द्या झणून झणण्याचा आपणांसही अधिकार आहे. मग आपण त्या उलाढालीत प्रत्यक्ष असलों किंवा नसलों तरी हरकत नाही. असें प्रत्येक स्त्रीला वाटणें, आपल्या ठिकाणीं अशा प्रकारचा विश्वास प्रत्येक स्त्रीच्या ठायीं उत्पन्न होणें, एवढ्यानेंच देखील केवढें मोठें कार्य होणार आहे? एवढ्यानें सुद्धां स्त्रियांच्या बुद्धि-सामर्थ्यास केवढा विस्तार प्राप्त होणार आहे? त्यांचे नीतिविषयक विचार किती उदात्त होणार आहेत? त्यांची सदसद्विवेकशक्ति किती प्रसृत होणार आहे?

८. हल्लीं जगांत अकल इतकी खचित सवंग झाली नाही कीं सृष्टीनें दिलेला जो बुद्धीचा गड्डा त्यापैकीं अर्धा भाग आपणांस गरज नाही झणून टाकून द्यावा! तो टाकून न देतां माणसांचे कारभार उत्तम रीतीनें चालवितां येण्यास अवश्य व उपयुक्त अशी जी व्यक्ति-

विशिष्ट बुद्धि तिच्या राशीत जर आणखी भर पडत असेल तर ती अगत्य पडूं द्यावी. माणसांच्या ज्या एकंदर समजुती व जे एकंदर विचार त्यांजवर स्त्रियांच्या विचारांचा अधिक परिणाम होईल असें ह्मणण्यापेक्षां अधिक श्रेयस्कर व हितावह परिणाम होईल असें ह्मटलें पाहिजे. 'अधिक श्रेयस्कर होईल' असे ह्मणण्याचा हेतु एवढाच की, मनुष्याचा जितका इतिहास उपलब्ध आहे त्यांतील अगदीं प्रारंभापासून पाहतां स्त्रियांच्या विचाराचा दाव अथवा स्त्रियांचे वजन एकंदर लोकमतावर बरेच असल्याचे आढळून येते. आपल्या मुलांच्या वर्तनावर लहानपणी आईच्या शिक्षणाने होणारा परिणाम, तरुण स्त्रियांनी आपणांस वाखाणावे एतदविषयी तरुणांची उत्कट इच्छा, हे प्रकार सर्वविश्रुत आहेत. ज्या ज्या कालाचा इतिहास उपलब्ध आहे, त्या त्या काली पुरुषांच्या वर्तनावर मोठे महत्त्वाचे परिणाम घडवून आणण्यास स्त्रिया बऱ्याचकारणीभूत झाल्या. एवढेच नाही तर सुधारणेचे पाऊल पुढे पडण्यास मुख्यत्वे त्याच सहाय्यभूत झाल्या. होमर ह्मणून ग्रीक लोकांत जो महाकवि होऊन गेला, त्याचे वेळीही अशीच कल्पना होती. हेक्टर ह्मणून त्याच्या काव्यांतील मुख्य नायक आहे, त्याच्या वर्तनावर सदरहू काव्यांतील नायिकेच्या हातून सर्वमान्य व महत्त्वाचे असे परिणाम घडवून आणिले आहेत. नीतिदृष्ट्या स्त्रियांच्या संबंधानें पुरुषांवर जे परिणाम घडत असतात ते दोन प्रकारचे घडत असतात. त्यांतला पहिला प्रकार ह्मटला ह्मणजे, पुरुषांची कठोर व निर्दय अंतःकरणे मृदु व सदय करणें! काम, क्रोध, लोभ, मोह, उन्माद अशा उग्र मनोविकारांच्या तडाक्यांत सांपडून अंध झालेल्या पुरुषांच्या हातून व्हावीं तितकी भ्रूर व निव्वकर्म झाली नाहीत व बलात्काराचा किंवा जुलुमाचा अतिरेक झाला नाही, असे जेथे जेथें आढळेल, तेथें

तेथें असे समजावे कीं स्त्रियांनीं आपला पगडा व आपले वजन कांहीं तरी बसविले खास ! ज्यांना युद्धकलेत शिक्षण मिळालें नव्हते, त्यांनी युद्धाहून अन्य कोणत्या तरी मार्गाने आपापल्या तंट्यांचा निकाल करून घ्यावा, हाच पक्ष उत्तम असा सहजीव अभिप्राय दिला. सामान्यतः आपले स्वार्थसाधक मनोविकार यथेच्छ तृप्त करून घेण्याने ज्यांस अत्यंत पीडा सोसावी लागली व ज्यांची फार मोठी हानि झाली, त्यांनी त्यांनीं मनोविकाराचा प्रतिरोध करण्यास साधनीभूत होणारा नीतिमंत्राचा कायदा निघाल्यास त्यास त्यांनीं आपला पूर्ण आश्रय दिला. ख्रिस्ती धर्मापूर्वी जितके धर्म होऊन गेले, त्यापेक्षां ख्रिस्ती धर्म स्त्रियांस अधिक अनुकूल असल्यामुळे, ह्मणजे ख्रिस्तीधर्म स्त्रियांचा अधिक कैवारी असल्यामुळे, उत्तरेकडून आलेल्या लोकांनीं ज्या समयी युरोपात स्वाभ्या केल्या त्या समयी त्यांच्याकडून ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करविण्याच्या कामांत मुख्यतः स्त्रियांच साधनीभूत झाल्या. * अँग्लो-साक्सन् व फ्रँक लोकांचे धर्मांतर करण्यास प्रथमारंभ, † एथेल्बर्ट व ‡ ह्लोव्हिस् ह्मणून जे त्यांचे पहिले राजे होते त्यांच्या बायकांनी केला, असे ह्मटले असतां चालेल. स्त्रियांच्या मताच्या योगाने पुरुषांच्या मनावर घडलेल्या परिणामांचा दुसरा प्रकार असा झाला की, शौर्य, धैर्य इत्यादि जे गुण त्यांच्या स्वतांच्या अंगीं नव्हते ते आपल्या संरक्षकांच्या (पुरुषांच्या) अंगीं असलेच पाहिजेत, असें समजून स्त्रियांनीं त्या गुणांचे होईल तितके प्रोत्साहन केले. सर्व काली, पलटणी लोकांस

* या गोष्टीच्या सबधानें बुद्ध धर्माच्या प्रसाराचा इतिहासही ध्यानांत आणण्यासारखा आहे. विशेषतः क्रिस्ता गोतमी व सुजाता यांच्या कथा व ब्रम्हा पाली या नांवाच्या वेश्येला गोतमाने पावन करून बुद्ध धर्मांत घेतली, या कथा बोधप्रद असून फार मनोरंजक आहेत.

† हा ख्रिस्ती शकाच्या नवव्या शतकांत होऊन गेला.

‡ हा ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या शतकांत झाला,

अवश्य लागणारे धैर्यादि सद्गुण हे स्त्रियांनी आपणांस वाखाणवे, अशी पुरुषांच्याठायीं उत्पन्न होणारी जी उत्कट इच्छा, त्या इच्छेची फले होत. एवढेच नव्हे. तर याचा आणखी पुढे असा परिणाम होतो की, शौर्य, वीर्य, बल इत्यादि उदात्त गुण ज्यांच्या अंगी आहेत, त्यांस स्त्रिया वाखाणू लागल्या व त्यांवर स्त्रियांनी आपली पूर्ण मेहर नजर दाखविली ह्मणजे पुरुषांनीही त्यांची वाखाणणी करावी व त्यांस बहुमान द्यावा, असा प्रकार घडत असतो. नीतितत्त्वाचे उत्पादक हे जे दोन प्रकार, त्यांच्या संयोगापासून वीरकालांतील जे मुख्य तत्त्व (Chivalry) ते उत्पन्न झाले.* या तत्त्वाचे मुख्य लक्षण ह्मणजे, युद्धकर्मास लागणारे शौर्यवीर्यादि अत्यंत उदात्त असे जे गुण, त्या गुणांबरोबरच सुशीलता, उदारता, आत्मनिग्रह इत्यादि अगदी भिन्न जातीचे गुण उत्पन्न करणें. अर्थात् जीं मनुष्यें युद्धपराङ्मुख व आपलें रक्षण करण्याविषयीं असमर्थ होती, त्यांच्या हिताचे संबंधानें हे सत्वगुण युद्धपटु माणसांच्या अंगी असणे अवश्य होतें. त्या गुणां-

* आपल्या इकडे रामायण, महाभारत वगैरे काव्यांतून व पुराण कथामधून ज्या कालाचें वर्णन आढळतें त्या कालास ' वीरकाल ' (Chivalrous times) असें ह्मणतां येईल. या कालाचें मुख्य दर्शक किंवा लक्षण ह्मणजे, स्वयंवर ! सुंदर अशा राजकन्यांनीं पार्थासारखे किंवा रामचंद्रासारखे जे प्रतापशाली धनुर्धर वीर, त्यांचा पराक्रम अवलोकन करून व त्यांच्या धैर्यशौर्यादि उदात्त गुणांवर मोहून त्यांच्या गळ्यांत माळ घालावी, व तीही प्रसिद्धपणे—ह्मणजे, अनेक राजकुमारांचा व अनेक वीरांचा फार मोठा समुदाय जेथें जमला आहे, एकमेकांचा पराक्रम पहाण्याविषयीं जे ठसुक होऊन गेले आहेत. जिच्याकडे सर्वांचे डोळे लागून गेले आहेत, ' ही तरुणी आपणास माळ घालील काय ! ' अशा ठक्केनें आपल्या पराक्रमाची परमावधि करण्याविषयीं ज्यांच्या अंतःकरणांत मोठी आतुरता उत्पन्न झाली आहे, अशा प्रसंगीं त्यांतील पराक्रमा वीरानें बाकीच्या सर्व वीरांस जिंकून ठरलेला पण पूर्ण करून त्या नायिकेस बराच व मग सर्व प्रेक्षकांनीं त्या अभयताचा जयजयकार करावा. असा हा प्रकार ज्या कालीं घडत असे, त्या कालास इंग्रजीत ' वीर-काल ' अशा अर्थाचें नांव आहे. वाल्टर स्कॉट या नांवाचे जे प्रसिद्ध कादंबरीकार होऊन गेले त्यांनीं केलेल्या टालिसमन्, आयव्हॉनो वगैरे कादंबऱ्यांतून या वीरकालाची फार सुंदर चित्रे रेखली आहेत.

पैकीच विशेषतः स्त्रियांविषयी पूज्यभाव व नम्रभाव असणे हा एक होता. आपले रक्षण करण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्या अंगी नव्हते, अशा पुरुषांत व स्त्रियांत मुख्य भेद हा होता की, त्यांस बलात्कारानें वश करून न घेतां जे केवळ आर्जव-शक्तीनें, सौम्य प्रकारानें, त्यांचीं अंतःकरणें वश करून घेण्याचा व त्यांची कृपा संपादन करण्याचा यत्न करीत त्यांस मोठमोठ्या देणग्या आपल्या राजीखुशीनें व केवळ मेहर नजर होऊन देण्याची शक्ति स्त्रियांच्या हातांत होती. नेहमी असें आढळतें की, कोणची वहिवाट किंवा चाल, मूळ हेतुपासून बरीच सुटलेली असते. याच न्यायास अनुसरून वीरकाली पडलेला हा प्रघात किंवा ही प्रवृत्ति, मूळच्या उद्देशास अथवा कल्पनेस पूर्णपणें अनुलक्षून नव्हती, हें जरी खरे आहे, तरी हेंही खरें की, मानव जातीच्या नीति-विषयक इतिहासांत हा वीरकालीन प्रघात, एका अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टीप्रमाणे मानिला पाहिजे. अत्यंत अव्यवस्थित छिन्नभिन्न झालेल्या समाजानें, त्या वेळच्या ज्या ओबडधोबड संस्था होत्या, व त्या वेळची जी एकंदर लोकस्थिति होती, त्यांच्या फार पुढें जाऊन, अशी ही नीतिप्रवर्तक कल्पना निर्माण केली व तीही एका जुटीनें व एका विचारानें प्रवृत्तींत आणण्याचा यत्न केला, हें एक ध्यानांत ठेवण्यासारखें उदाहरण होय. आणि यद्यपि या प्रघाताचा मुख्य उद्देश सिद्धीस गेला, असें ह्मणतां आले नाही, तथापि हेंही खरें की, तो सर्वथा निष्फळ झाला, असेंही ह्मणतां येणार नाही. कारण, ज्या काली हा प्रघात रूढ झाला, त्याच्या पाठीमागील सर्व काळावर त्या प्रघाताचा ठसा फारच उत्तम तऱ्हेनें वठला गेला, असें दिसतें.

९. ही वीरकालीन कल्पना ह्मणजे, मानवजातीची नीतिसंबंधानें जी सुधारणा झाली तिजवर स्त्रियांच्या विचाराचा व उद्गाराचा जो परिणाम घडला, त्याची अगदीं सीमाच झाली. तेव्हां आतां यापुढें

जर स्त्रियांची ही परवशतेची स्थिति कायम राहणार असेल तर तो सरदार-बहादुरीचा काळ नाहीसा झाला व त्याजबरोबरच ती उदात्त कल्पनाही नाहीशी झाली, ही गोष्ट खरोखर फार शोचनीय मानली पाहिजे. कारण, त्या वशतेच्या स्थितीत माणसांची मनं नीतिभ्रष्ट करणाऱ्या ज्या गोष्टी त्यांचे परिणाम त्या कल्पनेमुळेच व्हावे तितके बाधक झाले नाहीत. परंतु, माणसांच्या एकंदर स्थितीत पुष्कळ बदल झाल्याकारणाने वीरकाली रूढ झालेली कल्पना बदलून, तिच्या ऐवजीं अगदी भिन्न प्रकारची कल्पना बसविणे भाग पडले. तो सरदार-बहादुरीचा व पराक्रमशालित्वाचा काळच असा कांही होता कीं, त्या वेळी प्रत्येक वाईट बरी गोष्ट होणे ती एकाच व्यक्तीच्या पराक्रमावर अवलंबून असे. ह्मणजे, एखाद्या व्यक्तीच्या उदारता, सुशीलता, सदयता, इत्यादि सत्वगुण वास करीत असतील तर त्यांचा चांगला परिणाम पुष्कळांवर होई. आणि याच्या उलट तमोगुण असतील तर त्यांचे वाईट परिणाम पुष्कळ संख्येस भोगावे लागत. अशा समाजांत नीति-तत्त्वांचा प्रसार व्हावा, ह्मणजे, मनुष्याच्या स्वभावांतील तमोगुणांचा भाग कमी होऊन, किंवा त्यांस सौम्यस्वरूप प्राप्त होऊन, सत्वगुणांचा उदय व्हावा एतद्विपर्यायाचा यत्न, हेंच वीरकालाचे मुख्य लक्षण होते. आधुनिक समाजांत हरएक गोष्टीत-फार काय-युद्धाच्या कामांतही, ह्मणजे पलटणी खात्यांत देखील, निर्णय ठरावयाचा तो एकाच व्यक्तीच्या प्रयत्नावर अवलंबून राहत नसून बहुसंख्येच्या, व संहत प्रयत्नाच्या अनुरोधाने ठरत असतो. प्राचीनकाळी समाजाचा, लढाई करणे हाच मुख्य व्यवसाय होता. तो बदलून, व्यापार कारागिरी, कृषिकर्म वगैरे शांततेचे व्यवसाय समाजांत शिरले. अर्वाचीन समाजास ही जी नवी स्थिति, हें जें नवीन स्वरूप प्राप्त झाले आहे, त्यास उदारता, सदयता वगैरे गुणांची अपेक्षा प्राचीन समाजाहून कमी आहे

असे नाही. परंतु आधुनिक समाज पूर्वीप्रमाणे या गुणांवरच सर्वथा अवलंबून राहिलेला नाही. आधुनिक कालच्या नीतीचा पाया मुख्यत्वेकरून न्याय, दूरदृष्टि, परस्परांची सोय, व उपयुक्तता या गोष्टींवर रचलेला आहे. प्रत्येकांनं दुसऱ्याचे हक्क मानावे, ज्याने त्याने आपापल्या पुरती काळजी घ्यावी, आणि आपापलें हित साधावे, हेच सार्वजनिक नीतीचें मुख्य तत्त्व आजकाल समजतात. पूर्वीच्या त्या सरदार-बहादुरीच्या काळी सर्व प्रकारचे गुन्हे, कायदेशीर शासनाचा अभाव असल्यामुळे यथेच्छपणाने घडत. मार्गाची गोष्ट करणे, गैर मार्गाने न जाणें अशा संबंधाचा निर्बंध, अथवा दुर्वृत्तपणा टाकून सद्वर्तन करण्याविषयी उत्तेजन त्या काळी फारच थोड्यांस असे. जे थोडे लोक सन्मार्गास अनुसरत त्यांस तसे करण्यास स्तुति व पूज्यभाव हीच प्रवर्तक कारणे अथवा साधने होत. परंतु नीतीचा पाया खरोखर शासनावर रचलेला असतो. ह्याणजे शासनाच्या भीतीमुळे माणसे नीतीने चालत असतात. वाईट गोष्ट करण्यापासून माणसास पराङ्मुख करण्याच्या शक्तीवर नीति नेहमी अवलंबून असते. समाजाची सुरक्षितता प्रत्येक व्यक्तीच्या केवळ सदसद्वुद्धीवर सोपविल्याने राहत नाही. चांगली गोष्ट करणें हेंच योग्य आहे, ह्याणून आपण सन्मार्गानें वर्तन करावें असें प्रत्येक व्यक्तीला वाटतच असेल, अशा समजुतीने स्वस्थ बसल्यास लोकांचें रक्षण होणार नाही व समाजांत व्यवस्था राहणार नाही. कारण, चांगली गोष्ट, चांगली ह्याणूनच आपण केली पाहिजे हा हेतु थोडक्याच माणसांच्या अंतःकरणांत विबलेला असतो. पुष्कळ माणसांच्या मनावर या हेतूचा मुळींच कांहीं परिणाम किंवा संस्कार घडत नाही. आधुनिक समाजास सुधारणेच्या योगानें पूर्वीपेक्षां श्रेष्ठ प्रकारची संघशक्ति प्राप्त झाली असल्यामुळे प्रपंचांतील व व्यवहारांतील हरएक कामीं घडणाऱ्या अपराधास शासन करण्याचें सामर्थ्य त्याचे

अंगीं आलें आहे. यामुळें, समाजांतील अनाथ व दुर्बल लोकांचें रक्षण कायद्यानें होत असून जुलूम करण्याच्या स्थितीत जे लोक असतात त्यांच्या केवळ सदयतेवर त्यांस अवलंबून रहावें लागत नाही व जीवयात्रा सुसह होते. त्या वीरकालच्या कल्पनेचें सौंदर्य व मनोहरत्व ही नष्टप्राय झालीं नसून जशींच्या तशीच अद्यापही कायम आहेत, असें झटलें तरी चालेल. परंतु दुर्बल मनुष्यांचे हक व मनुष्याच्या संसारांतील एकंदर सोई पूर्वीपेक्षां अधिक सुट्ट व अधिक निश्चित अशा पायावर अधिष्ठित झाल्या आहेत. किंवा, असें झटलें पाहिजे कीं, या नियमास वैवाहिकसंबंध मात्र अपवादक आहे.

१०. सांप्रतकाळीही नीतिसंबंधानें पुरुषांवर स्त्रियांचें जें पूर्वकाळीं वजन होते व जो एक प्रकारचा दाब होता तो कमी झाला आहे असें नाहीं. परंतु पूर्वीसारखा इतका उघड व निश्चित प्रकारचा नाहीं. हल्लीं झटलें ह्मणजे, पुरुषांवर लोकमताचा जो साधारण दाब असतो त्या दावांतच स्त्रियांचा दाब मिसळून गेल्यासारखा झाला आहे. भूत-दयेच्या किंवा अनुकंपेच्या संसर्गानें, व स्त्रियांनीं आपणांस बरें ह्मणावें, त्यांचीं अंतःकरणे आपल्याकडे ओढली जावीं अशी जी पुरुषांची इच्छा असते तिच्या योगानें, अशा दोन्ही कारणांनीं, त्या वीरकालीन कल्पनेपैकीं जितका भाग अद्यापि कायम आहे, त्यास सजीव ठेवण्याच्या कामांत स्त्रियांच्या मनोभावांचा फार मोठा उपयोग होतो. पुरुषांच्याठायीं एक प्रकारचें पाणी किंवा तरतरी व उदारता या गुणांचा परिपोष अद्यापही स्त्रिया करीत आहेत व ती वीरकालीन कल्पनेची परंपरा बऱ्याच अंशानें चालवीत आहेत. या गुणांत किंवा या बाबतींत पुरुषांच्या पेक्षां स्त्रियांचें प्रमाण अधिक आहे. न्यायाच्या कामांत त्यांचे मान पुरुषांच्या पेक्षां कांहींसें कमी

आहे. ही झाली सार्वजनिक संबंधाची गोष्ट. आतां खाजगीच्या संबंधाचा विचार करितां, एकंदरींत स्त्रियांच्या सहवासानें पुरुषांच्या मनावर जे संस्कार घडत असतात त्यांवरून असें दिसतें कीं, सौम्य प्रकारच्या गुणांस उत्तेजन मिळतें व कठोरपणाचे, क्षणजे दृढता, स्थिरता, व निष्ठुरता, इत्यादि प्रकारचे जे गुण त्यांस उत्तेजन न मिळून ते हतवीर्य होतात. संसारकृत्यांत सद्गुणाची परीक्षा होण्याचे जे मोठ-मोठे प्रसंग येतात त्यांत मुख्य प्रसंग ह्मटला क्षणजे स्वार्थ व सहनशीलता या दोहोचा जेव्हां लढा पडतो तो प्रसंग. अशा प्रसंगां पुरुषांच्या मनावर स्त्रिया जे परिणाम घडवून आणतात त्यांचे स्वरूप मिश्र प्रकारचें असतें. स्त्रियांना प्रस्तुत जें धर्मसंबंधाचें किंवा नीतिसंबंधाचें शिक्षण मिळतें, त्या शिक्षणापासून त्यांच्या मनावर निश्चित अशा फारच थोड्या गोष्टी ठसलेल्या असतात. पुरुषांच्या ठायी सद्गुणाचा उदय करण्यास एखादी गोष्ट बरीच कारणीभूत झाली तर ती त्या थोड्या गोष्टींपैकीं असली तर होते. स्त्रिया आपल्या पतीस किंवा आपल्या पुत्रांस असा एखादे वेळीं मनोनिग्रह करण्यास लावितात कीं, त्यांच्या प्रेरणेशिवाय त्यांनीं कधींही तो निग्रह केला नसता. असें कधीं कधीं घडतें, नाहीं असें नाहीं. तथापि स्त्रियांच्या प्रस्तुतच्या स्थितीचा व एकंदर शिक्षणाचा विचार केला असतां नीतीचीं क्षणून जी तत्वे त्यांच्या मनावर ठसलीं जातात, त्यांचा समावेश खरी नीति किंवा खरा धर्म यांत फारच थोड्या अंशानें होतो. शिवाय, तीं तत्वे मुख्यत्वेन करून निषेधात्मकच असतात. अमुक अमुक कृत्यें आपण करूं नयेत, एवढेंच काय तें त्यांस शिकविलेलें असतें. परंतु, आपल्या विचारांस व उद्देशांस कोणती दिशा लावणें योग्य आहे एतद्विषयींचा सामान्य नियम जाणण्या पुरते ज्ञान त्यांस झालेलें नसतें. संसारांतील साधारण वर्तनांत निःस्वार्थता ठेवणें,

ह्मणजे ज्या कामांमध्ये कुटुंबाच्या प्रत्यक्ष हिताचा किंवा कायद्याचा संबंध नसतो, अशा कामांत बुद्धिसामर्थ्य व शरीरसामर्थ्य खर्ची घालणें, या गुणास स्त्रियांच्याकडून उत्तेजन किंवा आश्रय क्वचित्च मिळतो, असें ह्मणणे मला भाग पडत आहे. आणि याबद्दल मला खरोखर दिलगिरी वाटते. पण वस्तुतः यांत स्त्रियांचा तरी काय दोष? त्या विपर्यापासून किंवा व्यवसायांपासून होणाऱ्या फलाची कल्पना त्यांस होतच नाही. ज्यांत गुंतून गेल्यामुळे आपल्या कुटुंबाच्या पुरुषांपासून त्यांचा वियोग होतो, व कुटुंबाच्या मुखसमाधानास जे व्यवसाय बाधक होतात, अशा व्यवसायांत किंवा अशा विषयात पुरुष मन घालूं लागले असतां त्यांत स्त्रिया मोडा घालतात, यांत त्या विचान्यांचा काय दोष आहे? कसेही असो. एकंदरीत स्त्रियांचे वजन सार्वजनिक गुणाच्या उत्कर्षास वारंवार विघातक होते, एवढी गोष्ट खरी.

११. सार्वजनिक कामांत जेव्हांपासून स्त्रियांच्या व्यवसायास अधिक अवकाश सांपडूं लागला; केवळ आपल्या कुटुंबाच्या अथवा गृह-व्यवस्थेच्या पुरताच आपल्या बुद्धीचा व्यय करावयाचा, हे शास्त्र सोडून देऊन सामाजिक हिताच्या गोष्टीतही आपलें मन घालावे असें वाटूं लागणाऱ्या स्त्रियांची संख्या जेव्हांपासून बरीच वाढूं लागली, तेव्हांपासून सामाजिक नीतीवरही त्यांची बरीच छाप बसूं लागली. अर्वाचीन युरोपियन उलाढाली पैकी अत्यंत महत्त्वाच्या अशा दोन बाबतीत स्त्रियांच्या हालचालींपासून बरेच मोठे परिणाम घडून आले आहेत. त्या दोन गोष्टी कोणत्या ह्मणाल तर—एक युद्धपराङ्मुखता, ह्मणजे लोकांस लढाईचा मनापासून तिढकारा वाटणें; व दुसरी, परोपकाराविषयी व लोककल्याणाविषयी आसक्ति. या दोन्हीही गोष्टी फारच उत्तम आहेत. नाहीत असें कोण ह्मणेल? परंतु दुदैवाने असें घडतें कीं, या सत्वशील वृत्तीस उत्तेजन देण्याच्या कामांत यद्यपि

स्त्रियांचे साहाय्य एकंदरीत महत्त्वाचे आहे, तथापि, विशेष उदाहरणावरून व या वृत्तीला जी दिशा त्या देतात तिच्यावरून पाहतां त्यांचे करणे प्रायः उपायकारक होत नसून उलटे अपायकारक मात्र होते, असे आढळते. विशेषेकरून परोपकाराच्या व दानधर्माच्या कामांत हा प्रकार घडत असल्याचे दिसते. धर्मप्रसार करणे व दानधर्म करणे हे दोन भाग मुख्यत्वेकरून स्त्रियांनी उचलले आहेत. स्वदेशांत राहून धर्मप्रसार करण्याचा यत्न करणे, ह्मणजे धर्मसंबंधाने अधिक द्वेषबुद्धि किंवा वैरभाव वाढविणे आहे, असे मी समजतो. परदेशांत धर्मप्रसार करण्याची खटपट करणे, ह्मणजे कांही तरी सांपडेल ती शिकार पकडणे व अंधळ्यासारखे वर्तन करणे यापेक्षां दुसरे कांहीं नाही. दुसऱ्या मनुष्यास कोणत्या तरी साधनांनी मारून मृत्कून आपल्या धर्मात ओढून पाहण्यापासून वारंवार जे भयंकर व घातक परिणाम होतात, ते, एक तर अशा धर्मप्रसाराकांस समजत नाहीत, असे ह्मणले पाहिजे; किंवा समजत असूनही बुद्धिपुरस्सर त्यांजकडे ते दुर्लक्ष करितात, असे ह्मणले पाहिजे. वास्तविक पहाता, मुळचा चांगला हेतु तर सिद्ध होत नाहीच. परंतु, सर्व प्रकारे माणसाचा सत्यनाश होतो, असे मात्र या धर्मप्रसाराच्या खटपटीत घडून येते. त्याचप्रमाणे धर्मादायाच्या संबंधानेही विचार केला तरी तसाच प्रकार घडतो. धर्म घेणाऱ्या प्रत्यक्ष व्यक्तीवर घडणारे परिणाम व समाजाच्या एकंदर हिताच्या संबंधाने घडणारे परिणाम पाहू जातां, दोहोमध्ये अत्यंत विरोध मात्र दिसतो. हा प्रभाव स्त्रियांस ज्याप्रकारचे शिक्षण मिळतें त्याचा आहे. त्या शिक्षणाने त्यांच्या बुद्धीवर व्हावे तसे संस्कार घडत नाहीत व त्यांची विचारशक्ति वाढत नाही. तर फक्त त्यांच्या वृत्ति, त्यांचे मनोभाव किंवा त्यांचे अंतःकरण यांजवर प्रत्यक्ष घडणाऱ्या परिणामाकडे पहाण्याची मात्र संवय त्यांस लागते. परंतु,

व्यक्तिसमूहावर घडून येणारे दूरचे परिणाम ध्यानांत आणण्याची संवय त्यांस मुळींच लागत नाही. त्यांच्या सद्य अंतःकरणास, त्यांच्या अनुकंपाबुद्धीस ज्या धर्मकृत्याचा किंवा परोपकाराचा प्रकार पसंत वाटतो, त्याचे अखेरचे परिणाम वाईट असतात, त्यांचे पर्यवसान अपायकारक असतें, ही गोष्ट त्यांस कळत नाही. आणि कळली तरी ती कबूल करण्यास त्या नाखुप असतात. हा निव्वळ अल्पदृष्टीचा व वेडेपणाचा दानधर्माचा प्रकार दिवसानुदिवस फारच माजत चालला आहे, ही खरोखर दुःखाची गोष्ट आहे. आपली उपजीविका आपण करणे, आपल्या जिवाची काळजी आपण घेणे हे प्राणिमात्राचें मुख्य कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य ज्याचें त्याने करावयाचें. तें त्याच्याकरितां आपण करणे, त्याच्या कर्मानुसार त्याला वाईट फळें प्राप्त होऊन तीं त्यास भोगण्याचा प्रसंग आला असतां मध्यंतरी आपण पडणें—अशा या वर्तनाचा एकंदर परिणाम चांगला होतो काय ? मुळींच नाही. स्वाभिमान-बुद्धि, स्वपराक्रम, आत्मनिग्रह, हे गुण प्रत्येक व्यक्तीच्या व त्याचप्रमाणें समाजाच्या उन्नतीस व उत्कर्षास अत्यंत अवश्य आहेत. परंतु या दानधर्माच्या प्रकारानें त्या गुणांचा मुख्य पायाच खचतो. त्या गुणांचा अगदी बीमोडच होतो, असें ह्मटलें तरी चालेल. मनुष्याच्या ठायी परोपकार-बुद्धि नसावी असें आमचें ह्मणणें नाही. अवश्य असावी. परंतु अपात्रीं दानामुळें त्या साधनसंपत्तीचा व्यर्थ नाश होतो. कारण, उपकार करण्यास जावें तों वस्तुतः अपकार होतो. चांगलें करण्यास ह्मणून जावें तों आपल्या हातून पर्यवसानीं वाईट अशी गोष्ट घडून येते, याचा विचार होत नाही. या धर्मादायाच्या बाबतींत विशेषेंकरून स्त्रियांनीं हजारों रुपये दिलेले असतात. आणि अशा या धर्मादायास स्त्रियांकडूनच फार प्रोत्साहन मिळतें. दानधर्माच्या कारखान्यांची व्यवस्था जर

प्रत्यक्ष स्त्रियांच्या हातांत असती, तर त्यांच्याकडून ही चूक झाली नसती. कारण, प्रत्यक्ष त्यांच्या ममोर घडून येणाऱ्या गोष्टी त्यांच्या तेव्हांच ध्यानांत येतात. ज्या माणसांचा व त्यांचा निकट संबंध असतो, त्याची मने व त्याचे हृदय विचार त्यांस तेव्हांच कळतात. फार काय—या गुणांत त्या पुरुषांस स्वचित्त मागे टाकतात असे आढळते. तेव्हां, कधी कधी असे घडते की, सार्वजनिक धर्मादायाच्या कामांची व्यवस्था ज्या स्त्रियांकडे सोपविण्यांत येते, त्यांच्या ध्यानांत अपात्री दानापासून हाणारे अनिष्ट व अनीतिकारक परिणाम तेव्हांच येतात. फार काय, पुरुषजातीय अर्थशास्त्रज्ञांना त्या विषयाच्या मबधाने त्या स्त्रियांपासून धडेच शिकावे अशी त्यांची योग्यता असते. परंतु ज्या स्त्रिया आपला पैसा दानधर्मांत घालतात व त्यापासून हाणारे दुर्भर परिणाम मात्र कधीही ज्याच्या नजरेस येत नाहीत, त्यांना ते परिणाम अगोदर कळण्याचा कितपत संभव आहे बरे? एकदर सामान्य स्त्रियांची जी स्थिति आहे, त्या स्थितीतच जी स्त्री जन्मास आली व त्या स्थितीतच जी तृप्त आहे, तिला स्वातंत्र्याची, स्वावलंबनाची व स्वपराक्रमाची कशी बरे किमत कळावी? कारण, ती आपण स्वतांच जर स्वतंत्र नाही, स्वातंत्र्य व स्वावलंबन ह्यांजेली काय, हे जर तिला कोणी शिकविलेच नाही, प्रत्येक वस्तु आपणांस दुसऱ्यापासून प्राप्त व्हावी असाच आपला अधिकार आहे, असाच आपला दैवयोग आहे, अशी जर तिची समजूत करून दिली आहे, तर जी जी गोष्ट आपल्या स्वतांस उचित व योग्य ती ती गोष्ट गरीब लोकांस कां उचित व योग्य नसावी? असे तिला वाटते. आपल्याहून जे थोर व श्रेष्ठ त्यांच्यापासून प्राप्त होणाऱ्या गोष्टीवरून तिची 'चांगल्या'ची कल्पना झालेली असते. परंतु भिकारी लोक व गरीब लोक स्वतंत्र व बंधमुक्त असतात, आपण

स्वतंत्र व बंधमुक्त नाही, ही गोष्ट ती विसरते. भिकाऱ्यांना व गरीबांना अन्नवस्त्र वगैरे जे जे लागेल ते ते जर आपण त्यांस पुरविले, त्यांचे त्यांनी मिळविले नाही, तर आपले आपण मिळविण्याचे त्यांस कधीच भाग पाडितां येणार नाही. प्रत्येकांन आपली काळजी आपणच घेतली पाहिजे. प्रत्येकाची काळजी त्याची त्याने न घेतां ती दुसऱ्यांनी घेणं हे अशक्य आहे. स्वसंरक्षणाम कांही तरी हेतु अवश्य पाहिजे. ज्यास शरीरमामर्थ्य असेल त्याने आपण आपल्याच पराक्रमावर होतां होईल तोपर्यंत अवलंबून रहाण्यास शिकले पाहिजे. असे शिक्षण देणं हीच स्वर्ग दया व हाच स्वरा धर्म.

१२. या गोष्टीवरून, स्त्रियांस सामाजिक व राजकीय सबंधाने स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन त्यांस वरिष्ठ प्रकारचे शिक्षण जर मिळाले, त्यांची मने जर विस्तृत व विशाल झाली, त्यांच्या मताचा दाब किंवा पगडा ज्या ज्या विषयांत व सबंधांत दिसून येतो त्या त्या विषयाची व त्या त्या संबन्धाची व्यावहारिक माहिती त्यांस करून दिली, तर लोकमत बनविण्याच्या कामात स्त्रियांचा जो भाग असतो तो भाग त्या किती चांगल्या रीतीने करतील हे दिसून येईल. विशेषेकरून प्रत्येक स्त्रीचे आपआपल्या कुटुंबांत जे वजन असते, किंवा जी सत्ता असते, तिच्या द्वारानें आपल्या कुटुंबांत पुष्कळ सुधारणा तिला करतां येणार आहे.

१३. मी लोकांस असे ह्मणतांना ऐकिले आहे की, ज्या वर्गांतले किंवा ज्या जातींतले पुरुष जात्या मोहास किंवा इतर दुर्गुणास सहज वश होण्यासारखे असतात, अशा वर्गांतील पुरुषास त्याची बायको व त्याची मुलें प्रामाणिकपणाने व सद्वर्तनाने वागण्यास भाग पडतात. कारण, एक तर बायकोचा पुरुषावर थोडा बहुत कां होईना—परंतु एक प्रकारचा दाब असतो. दुसरें असे की, आपल्या बायकापोरांचे बरें व्हावें,

असे त्याला वाटत असते. ही गोष्ट खरी असेल. 'असेल' कां-
 वारंवार घडत असल्याचे आढळते. असे पुरुष बहुधा मनाचे दुष्ट
 नसून मनाने दुर्बल मात्र असतात. परंतु हा जो उपकारक परिणाम
 आहे, तो स्त्रीपुरुषांच्या समतावस्थेतही कायम रहाणारा आहे. एवढेच
 नव्हे तर त्यास उलटी अधिक बळकटी आणणारा आहे. कारण, स्त्रीच्या
 वजनाचा हा जो हितावह गुण आहे, त्याला स्त्रीच्या दास्याचीच अपेक्षा
 आहे असे नाही. मी तर असे ह्मणतो की, उलट स्त्रीपुरुषांचे हक्क मारग्ये
 मानिले असतां कमी दर्जाच्या पुरुषांमध्ये आपल्या सन्नेत अमणाऱ्या
 माणसाविषयी जी अवहेलना करण्याची बुद्धि नेहमी आढळते ती कमी
 होणार आहे. बायकोचा दाव किंवा बायकोचे वजन पुरुषाच्या मना-
 वर असते. त्याचा उपयोग इतकाच होतो की, देशांतील साधारण
 लोकांची जी बरी वाईट मते असतात त्यापेक्षा अधिक निकृष्ट प्रकारची
 मते नवऱ्याच्या डोक्यांत शिरण्यास प्रतिबध होतो. परंतु त्या मतां-
 पेक्षा अधिक चांगली मते, किंवा अधिक उदात्त विचार नवऱ्याच्या
 डोक्यांत न शिरण्यासही तोच दाव कारणीभूत होतो. प्रत्येक पुरु-
 षाची बायको ह्मणजे एक प्रकार सामान्यलोकमताची व रुढ अस-
 लेल्या आचाराविचारांची साहाय्यकारिणीच होते. बुद्धिमत्तेने आप-
 त्याहून कमी अशा स्त्रीशी ज्या पुरुषाचा विवाहसंबंध होतो त्या पुरु-
 षास अशी स्त्री ह्मणजे आपल्या गळ्यांत एक सततचे लोढणेंच अड-
 कावून घेतल्यासारखे होते. कारण, लोकमताने जो आचार विहित
 मानलेला असतो तदनुसार त्यास वागावे लागते. अमुक प्रकारानें
 वागणे अधिक श्रेयस्कर आहे व योग्य आहे, अमुक रीतीने वागलें
 असतां आपल्यास उन्नतावस्था प्राप्त होणार आहे, इत्यादि विचार
 त्याला बायकोमुळे एकीकडे ठेवावे लागतात. यामुळे त्याची सर्व मह-
 त्वाकांक्षा व्यर्थ होते. आणि अशा प्रकारची शृंखला ज्याच्या हाता-

पायांत अडकलेली अमते त्यास स्वैर गति कोठली? उत्तम गुण प्राप्त करून घेणे, उत्तम विचारानुसार वर्तन करणे, हे त्यास सर्वथा अशक्य होते. त्याचे मत एकंदर लोकांच्या मताहून जर भिन्न अमले, ज्या सत्याचा प्रकाश इतर जनांच्या अंतःकरणावर पडलेला नसतो, त्या सत्याचा प्रकाश याच्या आत्म्यावर पडलेला असला, अथवा, ज्या गोष्टी सामान्य लोक नुसत्या मुद्याने मान्य करितात परंतु तदनुसार वर्तन करीत नाहीत, अशा गोष्टी त्याच्या मनात बारवार घोळत राहून त्याला जर वाट लागले की, आपण आपल्या विचारानुसार वर्तन केलेच पाहिजे, असे करणे हे आपले उघड कर्तव्य आहे—तरी त्याचा काय उपयोग? कारण, विवाहप्राप्ताने तो बद्ध झाल्यामुळे अशा प्रकारच्या त्याच्या सर्व इच्छा व त्याचे सर्व विचार निष्फळ होतात. मनुष्याची मदिच्छाप्रेरित स्वैरगति जर तेणेकरून सर्वथा कुंठित होते तर लग्न करून घेणे हाणजे स्वरोवर गळ्यांत एक लोढणें बाधून घेण्यासारखे नव्हे काय? सुदैवाने त्याच्यासारखीच एखाद्यास सामान्यस्त्रियांपेक्षा विशिष्ट बुद्धीची स्त्री मिळाली तर ती गोष्ट निराळी. परंतु साधारण प्रकार आह्मी वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणेच असतो.

१.४. प्रथमतः एक तर पुरुषांस लोकमताविरुद्ध वागल्यामुळे कांही तरी गैरसंय ही आपली सोमावीच लागते; कसा तरी स्वार्थाला चट्टा हा बसतोच व कोणत्या प्रकारचे तरी नुकसान सोसणे त्याच्या कपाळी येते. मग ते नुकसान, समाजांत त्याचे जे बजन असतें, किंवा जी मानमान्यता असते तिच्या संबंधाचे अमो, किंवा द्रव्यसंबंधाचें असो. फार काय, कदाचित् प्रत्यक्ष त्याच्या निर्वाहाच्या साधनावरच गदा येण्याचा संभव असतो. अशा प्रकारे हे नुकसान किंवा हानि, पुरुष आपण स्वतः सोसण्यास कवळ असतो. परंतु आपल्या कुटुंबाच्या माणसांवर अशी हानि सोसण्याचा प्रसंग आणण्याचा त्यास मोठाच

विचार पडतो. कुटुंबाची माणसे ह्मणजे अर्थात् त्याची बायको व त्याच्या मुली. कारण, आपल्या मुलांच्या संबंधाने नेहेमी त्यास अशी आशा असते की, माझ्या विचाराप्रमाणेच माझ्या मुलांचे विचार होतील, व चांगल्या कामाकरितां मी स्वतां ज्या गैरमोई किंवा अडचणी सोशीन, त्या माझे मुलगेही सोमतील. परंतु मुलांची गोष्ट निराळी असते. त्यांस चांगली स्थळ मिळणे हे त्यांच्या वर्तनावर अवलंबून असते. त्याची बायको—त्या विचारीला या अडचणी, या नडी, या गैरमोई ज्या हेतूच्या सिद्धार्थ सोमाव्या लागणार त्यांची कल्पनाही होत नाही. आणि कदाचित् त्या नडी ती सोसण्यास तयार झालीच तर केवळ नवऱ्याच्या जिवाकरितां व तो ह्मणतो ह्मणून होते. याच्या पलीकडे तिचा पल्लाच जात नाही. त्याला जो उल्हास, जो आनंद, जी धन्यता व कृतार्थता वाटण्याचा संभव असतो, त्या पैकी त्याच्या बायकोला सहस्त्रांश मिळण्याचा संभव नसतो. मात्र ज्या गोष्टीवर किंवा ज्या सुखावर पाणी सोडण्यास तो तयार असतो, त्या गोष्टी व ती सुखे तिचे सर्वस्व होऊन राहिलेली असतात. अशा प्रकारचा परिणाम आपल्या स्त्रीस भोगण्यास लावण्यापूर्वी कितीही स्वमुखनिरपेक्ष व उदार मनाचा पुरुष असला तरी तो बराच घोटाळ्यात पडेल व मागे पुढे करील यांत काय नवल? प्रत्यक्ष प्रपंचांतील सुखाला व सोईला हरताळ लागला नाही आणि जरी फक्त लौकिकाला बाध येत असला, तरी देखील त्याच्या जिवाला जो एक प्रकारचा घोर लागून राहतो व त्याच्या मनास जी अस्वस्थता प्राप्त होते, ती कांही सामान्य नसते. ज्याला मुलेवाळे आहेत व बायको आहे त्याला नेहमी लौकिक संभाळून वागावे लागते.* या प्रबल

*इंग्रजीत लोकमताला किंवा लौकिकाला “मिसेम् ग्रंडी” असं रूपक करून नांव दिले आहे. मुळांतील वाक्याचें शब्दशः भाषांतर केले असतां असें होतें: “ज्याला बायको व मुलें आहेत त्यांनं ‘मिसेम् ग्रंडी’ या शत्रुतुल्य बाईला आपलीं माणसे ओलिस दिलेलीं आहेत असें समजावें.” इंग्लिश ग्रंथकारांनीं व कवींनीं या मिसेस ग्रंडी बाईचें विनोदा-

लौकिकाविपर्या पुरुष जरी स्वतः उदारमीन असला व त्याची विशेष पर्वा करित नमला, तरी त्याच्या बायकोला लौकिक सभाळणें हे अत्यंत महत्त्वाचे वाटत असते. पुरुष स्वतां लोकमताला जुमानणार नाही. आपल्या विचारांप्रमाणे ज्यांचे विचार आहेत ते तरी आपणांवर प्रसन्न आहेत एवढेच समाधान मानून तो स्वस्थ राहील. परंतु, ज्या स्त्रियांचा व त्याचा संबंध आहे त्यांचे समाधान करण्यास त्यास जागाच नसते. जेणेकरून समाज प्रसन्न राहील, जेणेकरून लौकिक साधेल अशाच रीतीने प्रत्येक नवऱ्याची बायको प्रायः आपले वर्तन ठेवीत असते. निदान अशा प्रकारची तिची नेहमी प्रवृत्ति असते. या गोष्टीच्या आधाराने स्त्रियांची कधी कधी निंदा करण्यात येते. व अशा प्रकारची ही प्रवृत्ति, स्त्रियांचा स्वभाव किती भितरा व बालिश असतो हे दाखविते, असाही कोणी तर्क लढवितात. परंतु हे ह्याणणे खरोखर फारच अन्यायाचें आहे. जे गर्भश्रीमंत असतात, ज्यांस निर्वाहाकरितां कष्ट करावे लागत नाहीत, अशा लोकांमध्ये स्त्रींचे समग्र आयुष्य ह्याणजे एक नित्य यज्ञच असतो. तिनं आपले सर्वस्व समाजरूपी राक्षसास वाहिलेले असते. समाजाच्या दावामुळे तिला आपल्या एकदर नैमंगिक प्रवृत्ति सतत दावून ठेवाव्या लागतात. आणि समाजाने ठरविलेल्या धर्मानुसार चालण्यांत जी स्वातंत्र्याची आहुती तिला द्यावी लागते त्या सगळ्याची फलश्रुति काय तर लौकिक ! लोकांत अब्रू राहणे व मानमान्यता राखणे ! तिची अब्रू किंवा लौकिक व तिच्या नवऱ्याचा लौकिक यांचा अर्थात् समवाय-संबंध असतो. एक दुसऱ्यापामून निराळा करितांच येत नाही. तेव्हां, अशा प्रका-

मक वर्णन केलेंलें कोठें कोठें आढळतें. त्यांत बहुधा ही बाई मोठी स्वयच्छा असून विलक्षण लहरी आहे, तिला प्रसन्न ठेवणें फारच कठीण आहे; ती मोठी बलिष्ठ व जुलमी आहे; अशा अभिप्रायाचे उद्गार असतात.

रचा, प्राप्त करून घेण्यास व मोठा कठिण असा जो हा लौकिक, त्याची भरपूर किंमत देऊनही कांही एक विशेष किंवा वाजवी कारण नसतां (निदान तिच्या तर्गे ते ध्यानात येत नाही) तो जर नष्ट होत असला, तर त्या विचारार्थीने काय करावे? लौकिक संपादन करण्याच्या कामात तिने आपले सर्व आयुष्य खर्च केलेले असतें. आणखी, तिच्या नवरा त्याच लौकिकाकरितां आपली लहर, आपला नुसता छंद, आपला निवळ विधितपणा जर सोडून देत नाही, तर तिने काय करावे? कारण, जग तर नवऱ्याच्या हस्तगत नुसता विश्व-तपणाच समजणार! त्याचे ह्मणणे किंवा करणे जगाम मान्य नसते. अशा स्थितीत त्याचे विचारास व वर्तनास त्याच्या वायकोप्रमाणेच जगाने याहीपेक्षा वाईट ह्मटले नाही तरी मूर्खपणाचा शिक्षा दिलाच असे समजावे! कांही पुरुष फारच चांगले व खऱ्या अतःकरणाचे असतात. अशा प्रकारच्या साधुवृत्तीच्या पुरुषांस वर सांगितलेल्या प्रकारामुळे फारच जाच सोसावा लागतो. तो कसा तो सांगतो. स्वतःच विचार करणाऱ्या व सुधारणा करणाऱ्या लोकांमध्ये विशेष मानमान्यता किंवा प्रतिष्ठा होण्यासारखे बुद्धि-सामर्थ्य जर अशा पुरुषांच्या अर्गी नसले, तरी त्यांची जी कांही मते झालेली असतात, ती त्यांच्या स्वानुभवावरून व त्यांच्या मनाची खातरी होऊन झालेली असतात. यामुळे, आपल्या मतानुसार वर्तन करणे हे आपले कर्तव्य कर्म आहे, असे ते समजतात. एवढेच नव्हे तर आपली जी काय मते असतील ती उघड बोलून दाखवून त्या मतांच्या मडनार्थ व प्रसारार्थ जे कांही करावे लागेल, त्यांत आपला काळ, आपले श्रम व संपत्ति समर्पण करण्यास आपण बांधले गेले आहो, असे ते मानतात. त्यांतून आणखी जर अशा पुरुषांची सामाजिक स्थिति यदाकदाचित् अशी असली की, ज्यांस लोक विशेष प्रतिष्ठित

किवा संभावित समजतात, अशा माणसांचा समागम व परिचय करून घेण्याबद्दलचा त्यांचा हेतु निष्फळ होण्याचा प्रसंग असेल, तर अशा पुरुषांची अवस्था दया येण्यासारखी असते. कारण प्रतिष्ठित किवा सभ्य गणलेल्या समाजांत त्यांचा प्रवेश व्हावयाचा, तो त्या पुरुषांविषयी त्या समाजाची जी काय कल्पना असेल त्यावर अवलंबून असतो. आणि त्या पुरुषांचे आचारविचार वस्तुतः कितीही निर्मळ व निर्दोष असले तरी, ज्यांच्या हातांत समाजाचे सुवाणू असते व जे समाजाचे पुढारी असतात, त्यांस जर त्या पुरुषांचीं मते व त्यांचे वर्तन नापसंत असेल तर त्या पुरुषांस समाजबाह्य रहाण्याचाच प्रसंग येतो. पुष्कळ बायकांची अशी एक चमत्कारिक समजूत असते (की, ही समजूत दहा गोष्टी घेतल्या तर त्यांपैकी नऊ गोष्टीत अगदी चुकीची असते) आपल्या शेजारी पाजारी जे मोठे व सभ्य हणून मानलेले लोक असतात, ज्या लोकांशी आपल्या दर्जापैकी व आपल्या ओळखीची इतर माणसे मिळून मिसळून वागतात, त्याच लोकांत जर आपल्या नवऱ्याची धर्मविषयक मते समजात रुढ असलेल्या मतांहून भिन्न नसती, किवा आपला नवरा राजकारणसंबंधाने सुधारक अशा नूतन पक्षामध्ये मिसळणारा आहे असा जर त्याचा लौकिक नसता, तर आपल्यालाही बरोबरीच्या नात्याने मिळून मिसळून वागण्यास कांही एक अडचण पडली नसती ! जॉर्जला (तिच्या नवऱ्याचे नांव) अमुक एक काम किवा हुद्दा मिळत नाही, किवा क्यारोलीनला (तिच्या मुलीचे नांव) चांगले स्थळ मिळत नाही; आपल्या दर्जाच्या इतर माणसांस जे मानमरातब मिळतात, त्यांचे जसे आदरातिथ्य होतें, त्या मानपानांस व आदरातिथ्यास इतर लोकांप्रमाणे आपणही सारखेच पात्र आहों असें असून ते आपणांस व आपल्या नवऱ्यास मिळत नाहीत. तात्पर्य,

सर्व विघ्नांचे कारण आपल्या नवऱ्याची मते, असे तिला वाटत असतं ! प्रत्येक घरामध्ये अमा हा प्रकार जारीन चालू असतां, बायकोन कदाचित आपले उद्गार बाहेर काढून दाखविले नाहीत तरी ते आंत-
ल्याआंत धुमसत असतात ! एकदरीत साधारण लोकांची सभ्यता व योग्यता आज काल पाहू जातां फारच कमी प्रतीची आढळते, यांत काहीं नवल आहे काय ?

१५. अनेक कामांत स्त्रिया अनाधिकारी ठरल्यामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणांत व पुरुषांच्या शिक्षणांत व त्यांच्या वर्तनांत जो भेद उत्पन्न होतो, त्यापामून दुसरा एक फारच अपकारक परिणाम होतो त्याचाही विचार केला पाहिजे. विवाहित स्थितीची, किंवा वैवाहिक संवधाची उत्तम कल्पना आहे ती अशी आहे कीं, विवाहपाशाने बद्ध झालेल्या स्त्रीपुरुषांच्या नैसर्गिक प्रवृत्ति, त्याची अभिरुचि व त्यांचे विचार यांचें ऐक्य पाहिजे, भेद उपयोगाचा नाही. स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या प्रस्तुत शिक्षणांत जो भेद दृष्टीस पडतो, तो अशा प्रकारच्या ऐक्यास अत्यंत प्रतिकूल आहे. परस्परापामून अत्यंत भिन्न अशा माणसांचा अत्यंत निकट सवध व स्नेह घडून येईल असे समजणें निवळ भ्रांति होय. विपमता किंवा विसदृशता प्रथम दर्शनी आकर्षक होण्याचा संभव आहे. परंतु, दोन व्यक्तीची अंतःकरणे परस्परांस संलग्न करून ठेवण्याची जी शक्ति आहे, ती सादृश्याच्या ठिकाणी आहे. दोन व्यक्तीमध्ये ज्या प्रमाणाने सारग्वेषणा अधिक असेल त्या प्रमाणाने परस्परांचे जीवांस सुख देण्याविषयी त्या अधिक समर्थ होतात. जों-पर्यंत स्त्रियांत व पुरुषांत फार मोठा भेद राहिल, तोपर्यंत त्या भिन्नतेमुळे उत्पन्न होणारी जन्मभर बोकांडी बसणारी जी कर्मकटकट ती टाळण्याकरितां स्वार्थपटु पुरुषांस, 'हम् करे सो कायदा' या न्यायास अनुसरून सर्व सत्ता आपल्याच हातांत ठेवण्याची गरज

भासते. कारण, तम केव्याशिवाय प्रत्येक गोष्टीचा निकाल त्याच्या मर्जीप्रमाणे व्हावा कसा ? नेहेमी लढालढी चालू रहाणार. ही ह्मणणार असे करावे, तो ह्मणणार तसे करावे ! माणसे जर परम्परांपामून अगदी भिन्न अमलीं तर त्यांस खरोखर एकमेकांविषयी अगत्य कसे वाटावे ! पुष्कळ प्रसंगी स्वकर्तव्याच्या संबंधाने मोठमोठ्या महत्वाच्या बाबतीत विवाहित माणसांत खराखरा मतभेद पडत असतो. आणि असा प्रकार जेथे घडतो, त्या ठिकाणच्या विवाहकल्पित ऐक्यांत कांही खरेपणा असतो काय ? आणि हा प्रकार विरळा असतो, किवा क्वचित् आढळतो, अशीही गोष्ट नाही. बहुधा घरघर असतो छटले तरी चालेल. विशेषकरून ज्या घरच्या स्त्रीत कांही राम ह्मणून आहे, तिच्या घरांत हा प्रकार असावयाचाच. खिस्तीधर्मात **रोमन कॅथोलिक** ह्मणून एक जुना पंथ आहे. हा पंथ ज्या देशांत चालू आहे त्या देशांत आर्मी वर सांगितलेली गोष्ट सर्वसाधारण असते. त्या देशांत नवरावायकोत धर्मसंबंधाने हटकून मतभेद असावयाचाच. कारण, तिला मुख्य पाठिवा धर्मोपदेशकाचा असतो. आणि धर्मोपदेशक सांगेल ते प्रमाण, अशी तिची समजूत लहानपणापासूनच करून दिलेली असते, किवा तिच्या एकंदर शिक्षणामुळे ती तशी बनलेली असते. धर्माधिकारी सांगतील तो मार्ग खरा. उपासकांनी मुकाट्याने त्यांजवर श्रद्धा ठेऊन चालावे, त्यांच्याशी वाद करू नये. अशा प्रकारे आपला धर्माधिकार अप्रतिहतरीतीने चालविण्याची संवय धर्मोपदेशकांस पडलेली असते. हे त्यांचे खूळ व बड मोडून टाकण्याकरितां **प्रॉटेस्टंट** पथाचे ग्रंथकर्ते, धर्मसंबंधाने व्यक्तिमात्रास विचार-स्वातंत्र्य पाहिजे अशा मताचे प्रतिपादन करून स्त्रियांच्या मनावर पाद्यांचा (धर्मोपदेशकांचा) जो पगडा असतो तो दूर करण्याकरितां, किवा जे साम्राज्य असतें तें ढासळून टाकण्याकरितां, लेखरूप

शस्त्रांनी नेहर्मा युद्ध करित असतात. त्यांतला मुख्य उद्देश, हे धर्मोपदेशकांचे साम्राज्य वाईट आहे, त्याचा नाश केला पाहिजे, असाच केवळ नसतो. तर, हे धर्मोपदेशक अजान स्त्रियांस अनुकूल करून घेऊन नवऱ्या विरुद्ध बड उत्पन्न करितात, व नवऱ्याच्या अधिकाराशी प्रतिस्पर्धा करणारा असा आपला अधिकार स्थापित करू पाहतात, त्या भ्रमस्थ अभिमानाचा पाडाव करावा एवढाच हेतु असतो.* इंग्लंडांत एखाद्या धर्मवेळ्या वाईने धर्माविपर्या उदासीन अमणाऱ्या पुरुषाशी लग्न केले हाणजे वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारचा मतभेद दृष्टीस पडतो. परंतु अशा प्रकारे उभयतांमध्य लढा पडण्याचा प्रसंग टाळण्यास एक मोठी युक्ति करितात. ती कोणची—तर स्त्रीच्या बुद्धीमत्ततेची जडता येईल तितकी आणण्याचा प्रयत्न करितात ! यामुळे असे होत की, मागे सांगितलेली वाई **मिसेस ग्रंडी** (लोकप्रवृत्त किंवा लोकमत) हिचे चक्र जमं फिरेल तमें प्रत्येक स्त्रीचे मत फिरत असते—तिला स्वतःच विचार किंवा स्वतःच मत हाणून कांही नाही—किंवा नवरा

* आमच्या इकडे या गोष्टी किती पण लागू पडताना ? हा मजकूर वाचीत असतांना बहुश्रुत व आमच्या इकडील सुधारणेचा आधुनिक इतिहास ज्यांस थोडा बहुत तरी अवगत आहे अशा वाचकांच्या डोळ्यापुढें किती उदाहरणें उभा राहतील ! आमच्या इकडील भट्ट, पराणिक, जोशीबोवा, देवहषी, वगैरे मंडळीचें आमच्या बायकांवर केवटें वजन असतें ? फार काय, ते वारंवार अमें देखील हाणून दाखवितात की, या कलियुगांत व भ्रष्ट काळांत धर्मबुद्धि कांहीं राहिली असेल तर बायकांचा ! त्या विचाऱ्या आहेत हाणून त्यांच्या कारणांनें दान, धर्म, व्रतवेकल्ये, आचारविचार कांहीं चालून पुरुषांस मुक्ति मिळण्याचा उगीच दूरचा तरी सभार ! त्याचप्रमाणें स्त्रीशिक्षण, विधवांचा पुनरुद्वाह, केशवपन, बालविवाह-निषेध, इत्यादि मोठमोठ्या विषयांच्या संबंधानें सुधारकपक्षीय स्त्रीपुरुषांमध्य कसा मतभेद होऊन लढा पडतो, हें प्रस्तुतस्थळी ध्यानी आणण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें, आमच्या इकडील गुर्जर मंडळीत होऊन गेलेला खऱ्या कळवळ्याचा, खऱ्या शौर्याचा, सुधारक, कैलासवासी कारसनशास मूळजी यानें वल्लभ संप्रदायी स्वामीमहाराजाचे डोळोरे कोटासमोर ओढून आणून धर्माच्या नांवावर हांगारी लष्णकारस्थाने जगाच्या नजरेस कशा पाडिली याचेही स्मरण प्रस्तुतस्थळीं झाल्याशिवाय रहात नाही.

जीं मते पसत करण्यास सांगेल तींच मंत तिने पसत करावी—अशाच प्रकारचे शिक्षण तिला मिळते. आता अशी कल्पना करू की, धर्म संवधाने, अथवा इतर महत्त्वाच्या विषयाच्या संवधाने, नवऱ्याचा व तिचा मतभेद नमून केवळ रुचिभिन्नता आहे तर तीही त्या उभतांच्या दांपत्यसुखास विघातक होणारी आहे. स्त्रीपुरुषांमध्ये मूलचे किंवा प्रकृतिसिद्ध भेद कसेही असोत. ते शिक्षणभेदाने अधिक वाढविल्यापासून पुरुषांच्या विषयवासना कदाचित् वाढतील. परंतु स्त्रिया वैवाहिक सुखाची वृद्धि त्यापासून खास होणार नाही. विवाहित स्त्रीपुरुष सुशिक्षित, सम्य व सुशील असल्यास फार झाले तर एकमेकांच्या आवडीनिवडीच्या आड एकमेक येणार नाहीत. तिला वाटेले तशी ती वागेले, याला वाटेले तसा हा वागेले ! तिचा मार्ग निराळा याचा मार्ग निराळा ! अशा रीतीने परस्पर परस्परांस विरोध करणार नाहीत. परंतु, लग्न करावयाचे ते अशाच समजुतीने काय ? विवाहपाशाने माणसे बद्ध होण्यास सिद्ध होतात, त्यांनी उभयतांनी भिन्न मार्गांनी वागावे, एकमेकांनी एकमेकांच्या आवडीनिवडीच्या आड व वर्तनाच्या आड येऊ नये, एवढ्याच आशेवर होत असतात काय ? तिच्या मनाचा ओढा एकीकडे व याच्या मनाचा ओढा दुसरीकडे, अशा या प्रवृत्तिभेदामुळे व रुचिवैचित्र्यामुळे त्यांच्या इच्छाही अर्थात् भिन्न होतील. आणि असे झाले ह्मणजे, उघडच गृहव्यवस्थेच्या संवधाने जे जे प्रश्न उत्पन्न होतील त्या त्या प्रश्नांचा समाधानकारक निकाल लागण्यास मारामार पडणार. आतां केवळ ममत्वामुळे, किंवा स्वकर्तव्य जाणून, असा लढा पडण्याचे प्रसंगी तिने आत्मनिग्रह केला तर ती गोष्ट निराळी. परंतु सामान्यतः असे घडत असते कीं, ज्यामाणसांचा परिचय तिला करावासा वाटेले तीं माणसे त्याला नकोशी असतात. याला हवीशी वाटतात ती तिला नकोशी असतात. त्या दोघांपैकी प्रत्येकाला आपल्या आवडीनिवडी-

प्रमाणे ज्या माणसाच्या आवडीनिवडी असतील त्या माणसांशीच सहवास करावा असे वाटत असते. यामुळे, एकाला जी माणसे प्रिय असतील त्याविषयी दुसरा उदासीन असणार, किंवा त्यास स्वरोस्वर ती माणसे अप्रियही वाटतील. असे असून उभयतांच्याही स्नेहांतली अर्धा कांही तरी माणसे असणारच! पंधरावा लुई राजा होऊन गेला, त्या वेळी स्त्रीपुरुषांचा राहण्याचा प्रकार जसा होता तसा हल्ली नाही. हाणजे, विवाहित माणसे एकाच घरांत निरनिराळ्या भागांत रहात नाहीत, किंवा त्यांस भेटण्याकरितां येणाऱ्या माणसांच्या निरनिराळ्या यादीही होत नाहीत.* आपल्या मुलांस शिक्षण द्यावयाचे किंवा वळण लावावयाचे तें कोणत्या प्रकारचे असावे या सवधाने उभयतांची मते भिन्न पडणार. त्यांच्या इच्छा निरनिराळ्या असणार. आपल्या आवडीनिवडीप्रमाणे व आपापसांत प्रमाणेच आपल्या मुलांचेही असावे, किंवा व्हावे, असे दोघांपैकी प्रत्ये-

* फ्रान्सदेशांतील राजा पंधरावा लुई हा सन १७१० त जन्मला व सन १७७४ साली मरण पावला. हाणजे सुमार दीडशे वर्षांपूर्वी फ्रान्सदेशांत व त्याचप्रमाणे युरोपांतील इतर देशांत बंगाली लोकांच्या स्त्रियांप्रमाणे किंवा मुसलमानांच्या जनानखान्यांतील स्त्रियांप्रमाणे युरोपियन स्त्रियांचीही स्थिति होती, असे दिसते. निदान हल्ली आझां महाराष्ट्राच्या स्त्रियांप्रमाणे तरी खास होती, असे अनुमान निघते. पुरुषांची बैठक निराळी, स्त्रियांची बैठक निराळी. पुरुषांस भेटण्यास येणारी माणसे बहुधा पुरुष जातीय असावयाची, व स्त्रियांस भेटण्यास येणारी स्त्रीजातीय असावयाची. प्राय यानीं त्यांच्याशी बोलण्याचे कारण नाही व त्यांनी यांच्याशी बोलण्याचे कारण नाही! असा हा प्रकार स्त्रियांच्या अशिक्षित स्थितीत इंग्लंड, फ्रान्स, स्पेन, पोर्तुगाल वगैरे युरोपखंडांतील देशांतही दीडशे किंवा दोनशे वर्षांपूर्वी होता, असे मानण्यास आधार दिसतो. आणि हे जर खरे असेल तर आमच्या लोकांनी स्त्रियांच्या सुधारणेविषयी उदासीन न राहतां इशा बाळगावी, असे अनुमान निघत नाही काय? इतर बाबतीत पाश्चिमात्यानी जशी सुधारणा केली तशी स्त्रियांच्या स्थितीतही केली. आणि सुधारणा किती हळू हळू होत असते ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली असतां १५०-२०० वर्षांचा काल हाणजे थोडाच झणण्यास हरकत नाही.

कास वाटणार. अशा स्थितीत फार झाले तर दोघांत तडजोड होऊन प्रत्येकाची अर्धी इच्छा तृप्त होणार. व प्रत्येकजण कसे तरी समाधान करून घेणार. बहुधा बायकोलाच हार जावे लागते व मुकाट्या आपला पक्ष सोडून द्यावा लागतो. त्यामुळे तिच्या मनाला कधी कधी अत्यंत दुःख होते. आणि तिच्या नवऱ्याचे जे हेतु व विचार असतात त्यांच्या विरुद्ध वर्तणूक, बुद्धिपूर्वक ह्मणा किंवा महज हाणा, तिजकडून घडत असते.

१६. स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या मनोवृत्तीत व अभिरुचीत भेद आढळतो हा केवळ शिक्षणभेदामुळे उत्पन्न झालेला असतो. आणि कोणत्याही काल्पनिक स्थितीत हे रुचिवैचित्र्य व हा मनोवृत्तीमधील भेद असणार नाही असे मानणे अत्यंत मूर्खपणाचे होणार आहे. परंतु, शिक्षणभेदामुळे हे भेद अधिक वाढतात आणि ते सर्वथा अपरिहार्य होऊन राहतात, हे ह्मणणे अयोग्य होईल असे मात्र वाटत नाही. हल्लीची शिक्षणपद्धति जोपर्यंत आहे अशाच कायम राहिल, तोपर्यंत पुरुष व स्त्रिया यांचे हेतु अथवा आवडनिवडी यांची सांगड कधीच जमून येणार नाही. संसारांत उभयतांचा एक विचार, एखादी गोष्ट करावयाची तर दोघांचीही अनुकूलता, व न करावयाची तर दोघांचीही प्रतिकूलता हेंच वास्तविक झटले तर खऱ्या सख्याचे लक्षण होय. पण या आशेची नुसती कल्पनाही करणे दोघांस सोडून द्यावे लागते. आतां एखाद्या पुरुषाला अशा प्रकारचे सख्य प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर तसेही होऊ शकेल. एखादी मठ, रेमीडोकी बायको जिला आवड नाही, नावड नाही, जिला स्वतःचा ह्मणून कांही विचार नाही, हे कर, तयारी, तें नको, हे कर, झटले तरीही बापडीची तयारीच ! अशा प्रकारची एखादी बायको केली ह्मणजे झाले ! पण कधी कधी हाही अदमास चुकण्याचा संभव असतो. एखादी स्त्री अशी मठ व मळमळीत असली ह्मणून ती

नेहर्मा दृकुमात गहीलच अमा भरवसा नमतो. बरे, कदाचित् राहिलच, तर हा का खऱ्या लग्नाचा अर्थ ? ते आपले कांहीं तरी ! घरांत एखादी मोठकरीण ठेवली किंवा एखादी राख बाळगली तिच्या इतकीच मगसरी तिची योग्यता ! आतां याच्या उलट पहा. हणजे, उभयताही समजूतदार व शहाणी असली उभयतांही प्रेमपाशांनी बद्ध झालेली असली, प्रथमपामूनच परस्परांच्या विचारांत व अभिरुचींत फारसा भेद नमला, कांही गोष्टी करण्यामध्ये उभयतांमही सागरवाच आनंद घडून येण्याजोगे प्रसंग वारवार येत असले, हणजे ज्या गोष्टी प्रथम एकालाच आवडत होत्या त्याच गोष्टी एकाच्या सहवासाने दुसऱ्यालाही प्रिय होऊन प्रत्येकाच्या अतस्थ गुणांचा विकास होतो आणि त्यांचे स्वभाव व त्यांच्या अभिरुचि एकच बनून जातात. हे जे घडते ते अशतः प्रत्येकाच्या स्वभावांत सहजगत्या फरक पडत गेल्याच्या योगाने घडते. परंतु विशेषकरून दोघांचाही स्वभाव खरोखरी उदात्त बनून प्रत्येकाच्या अभिरुचीची व इतर गुणांची भर पडल्यामुळे घडत असते. अमा हा प्रकार रात्रंदिवस ज्यांना एकमेकांचा सहवास आहे अशा दोन मित्रांमध्ये अनेक प्रसंगां आढळून येतो. हल्ली स्त्रीपुरुषांस जे निरनिराळे शिक्षण व वळण मिळतें त्याच्या योगाने उत्तम जोडपे जुळवून आणणे जर सर्वथा अशक्य होऊन राहिले नसते तर विवाहित स्त्रीपुरुषांमध्येही असा प्रकार बराच दृष्टीस पडता. हा शिक्षणभेद जर नाहीसा करून टाकला, हणजे प्रस्तुत शिक्षणपद्धतींत बदल केला तर माणसांमध्ये कितीही स्वाभाविक रुचिवैचित्र्य असलें तरी संसारांत जे मुख्य अर्थ साधावयाचे असतात, त्या संबंधाने उभयतांचे एकमत होण्याचा विशेष संभव आहे. आणि अशा तऱ्हेचे जे मोठमोठे अर्थ साधावयाचे असतात, त्या संबंधाने उभयतांचे सारखेच

परिश्रम सुरू असले, एकमेकांना एकमेक साहाय्य करीत असेले, व एकमेकांना एकमेक प्रोत्साहन देत असले ह्मणजे बारीक सारीक व क्षुल्लक गोष्टीत जरी रुचिवैचित्र्य असले तरी त्या काही मोठ्या महत्वाच्या गोष्टी नाहींत असे समजून त्यांकडे ते विलकूल लक्षच देणार नाहींत. हाच ग्वन्या व चिरकालीन स्नेहाचा भक्कम पाया होय. आणि याच स्नेहाच्या योगाने प्रत्येकाला नेहमी असे वाटत असते की, दुसऱ्यापासून सुख प्राप्त करून घेण्यापेक्षा दुसऱ्याला सुख देणे यातच कायते सुख आहे.

१७. येश्वरपर्यंत नवरावायको सारख्या स्वभावाची व सारख्या गुणाची नसल्यामुळे वैवाहिक सुखाम कशी न्यूनता येते याचा विचार केला. परंतु, पुरुषापेक्षां स्त्रिया बुद्धिमत्त्वादि गुणात कमी असल्या तर याचा परिणाम फारच वाईट होत असतो. त्याच्यामध्ये सागळे सारखे गुण नसले तरी चिंता नाहीं. कारण, एकांत जर कांही चांगले गुण असले तर दुसऱ्यांत दुसरे कांही चांगले गुण असतात. आणि असे असणें उभयतांमधील फायद्याचे आहे. तेणेकरून उभयतांची सुधारणा होत असते. एकमेकांत जे चांगले गुण असतात ते संपादन करण्याची उभयतांसही इच्छा उत्पन्न होऊन ते प्राप्त करून घेण्याविषयी त्यांचे प्रयत्न नेहमी चालू राहतात. आणि अशा प्रकारचे भिन्न भिन्न गुण असले ह्मणजे, त्यांच्या आवडीनिवडीमध्ये भेद न राहतां कालेकरून त्या एक होतात. या गुणभेदामुळेच एकमेक एकमेकांना अधिक प्रिय होण्याचा कदाचित् अधिक संभव असतो. परंतु, मानसिक शक्तीने व शिक्षणाने जेव्हां एक दुसऱ्यापेक्षां कमी असतो व दुसऱ्याच्या साहाय्याने त्याच्या बरोबरीला येण्याचा झटून यत्न करीत नाहीं, तेव्हां त्यां उभयतांपैकी जो श्रेष्ठ असतो त्याच्या बुद्धीचा विकास होण्याला हा दोघांचा संबंध

सर्वस्वी बाधक होतो. ह्मणजे, त्याची दिवसानुदिवस सुधारणा व्हाव-
याची ती न होतां नेहमीं पिछेहाटच होत असते. आणि, हा प्रकार
विशेषकरून जी नवरात्रायको साधारण वन्याच सुखासमाधानानें नांदत
असतात त्यांमध्ये ज्यांचे नेहमी खडाष्टकच असते त्यांच्यापेक्षांही
अधिक आढळून येतो. जे माणूस बुद्धीने श्रेष्ठ असते, त्या मनुष्याने
आपल्यापेक्षां कमी बुद्धीच्या माणसाचा सहवास केला व त्या एकट्या-
चाच सहवास व निकट संवध रात्रंदिवस त्याने ठेविला, तर त्यांचे
प्रार्थश्चित्त त्यास भोगावे लागतेच लागते ! ज्या सहवासामापासून मनु-
ष्याची मानसिक उन्नति होत नाही, तो सहवास उलट त्याच्या
अवनतीस कारणीभूत होत असतो. आणि ज्या मानाने तो सहवास
दृढ होत जातो व तो संवध निकट होत जातो, त्या मानाने त्या
मनुष्यास अधिकाधिक नीचावस्था प्राप्त होत जाते. एखादा पुरुष
खरोखर मोठा बुद्धिमान असला तरी, त्याच्या नित्यसहवासांतील
मनुष्ये जर बुद्धिमत्तेने त्याच्यापेक्षां कमी असली तर बहुधा त्याच्या
बुद्धीला क्षीणता प्राप्त होत जाते.* या कारणास्तव, नवऱ्यापेक्षां बुद्धिसा-

* सरकारी अधिकाराच्या सबधानें आमच्या विश्वविद्यालयांतल्या व्या उपपद्धती
तरुण मध्यम कुटुंबावास करावा लागतो, त्यांस, निबंधकार्णीं दर्शविलेल्या या गोष्टी-
चा चांगला अनुभव येण्याचा संभव असतो. हे सरकारी अधिकारी शहाणपणाच्या व
ज्ञानाच्या सबधानें इतर सर्व लोकापेक्षां सज्जच श्रेष्ठ गणिले जातात. 'निरस्तपादपे देशे
परडोसि द्रुमायते' ह्मणून जो एक न्याय सस्कृतांत सांगितला आहे तशी गत
त्यांची होते अशा मनुष्यास, मूळच्या भाषेत "King of his company"
ह्मणजे आपल्या मंडळीतला 'राजा' असें म्हणलें आहे ते अगदीं बरोबर आहे.
कचेरीत होवें तो बहुधा लंगोत्यांशी गांठ ! घरी दारी शिपाई किंवा चाकर, फार झाले
तर कचेरीतल फरडे काढून, गांवातील पाटील कुळकर्णी, एखाद दुसरा मात्वाडी किंवा
गुजराथी हेगजिरे विकणारा वाणी प्राचीन काळच्या तात्यापंतोजी पेक्षां ड्याची गति
फार पुढे गेली नाही, असा शाब्दमास्तर, अशा सारख्या माणसांशी रावसाहेबांचा नित्य-
संबन्ध ! परा त्यांच्या ज्ञानाच्या उत्कर्षास व त्यांच्या विचारांच्या उन्नतीस काय तोटा ?
पाटशाळा सुटल्यानंतर व 'रुपेरी बेडी' चा लाभ होऊन बराच कालपयत तिचा परिचय

मर्थ्यांने जी स्त्री कमी असते तिच्या नित्यसहवासाचा अपायकारक परिणाम तिच्या नवऱ्यावर घडल्यावांचून रहात नाही. एकीकडून पहावे तो आपणच काय ते शहाणे, असे त्यास निरंतर भासत असते. दुसरी कडून पहावे तो असा परिणाम होतो की, त्याच्यापेक्षा अधिक भुद्र, सर्कुचित व मर्यादित अशा बुद्धीच्या माणसाचे विचारांचा पगडा हळू-हळू त्याच्या मनावर बसू लागतो. येथपर्यंत ज्या अनिष्ट परिणामांचा निर्देश मां केला, त्यांहूनही हा परिणाम वाईट समजला पाहिजे. कारण, तो दिवसानुदिवस जारीने वाढत चालला आहे. पूर्वीपेक्षा हल्ली संसाराची व्यवस्था फार निराळी होत चालली आहे. नित्यव्यवहारांत स्त्रीपुरुषांचा सहवास व समागम पूर्वीपेक्षा सांप्रत अधिक निकट होत चालला आहे. प्रस्तुतकाळी पुरुषांचा संबंध पुरुषांशी कमी असून आपल्या कुटुंबाशीच अधिक असतो. पूर्वीच्याकाळी पुरुषांचे बहुतेक व्यवसाय व करमणुकीचे प्रकार पुरुषमंडळीतच असत, व पुरुषांचीच संगति त्यांस अधिक असे. त्यांना आपल्या बायकांचा सहवास फारच थोडा असे. जमजसे सुधारणेचे पाऊल पुढे पडत गेले तसतसे करमणुकीचे प्रकार व मार्ग बदलत गेले. पूर्वीच्याकाळी बहुतेक पुरुष ज्या असभ्य व निग्रह प्रकाराने आपली करमणूक करून घेत व विश्रांतीचा काल घालवीत तो प्रकार प्रस्तुतच्या लोकमतास असंमत असल्यामुळे पुरुषांस आपल्या कुटुंबापासून इतर विनोदस्थान व करमणुकीचे साधन राहिले नाही. शिवाय, पतिपत्नीच्या अन्योन्यकर्तव्यसंबंधांची जी आधुनिक कल्पना, ती कल्पनाही पूर्वीच्या कल्पनेपेक्षा बरीच उदात्त असल्यामुळे आजकाल पुरुषाला खरें सुख प्राप्त करून घ्यावं अशी इच्छा असेल, व खरी करमणूक करून घेणे असेल, तर, आपले झाल्यावर या गृहस्थाची स्थिति, ज्यास शहरच्या अनेक ज्ञान-वर्धक संस्थांचा व सस्कारांचा फायदा मिळाला आहे, अशा मनुष्याच्या अवलोकनांत आली असता त्यास ती खरोखर शोचनीय वाटली, तर त्यांत कांही आश्चर्य आहे काय ?

घर व आपल्या घरची माणसे यांजवरच त्यास विशेष अवलंबून राहावें लागतें. त्याचप्रमाणे, एकंदरीने यद्यपि बरीच निराशेची स्थिति असली तरी, स्त्रियांच्या शिक्षणांत हळूहळू जी सुधारणा होत चालली आहे, तिजमुळे पुरुषांच्या आवडीनिवडी व पुरुषांचे विचार कांही अल्प अशाने तरी स्त्रियांस कळू लागून आपल्या नवऱ्याच्या खऱ्या सहचरी होण्यास त्या पात्र होत चालल्या आहेत.* असो.

* मित्तसाहेबानां ही जी आपल्या काळच्या लोकस्थितीची व पूर्वीच्या काळच्या लोकस्थितीची तुलना केली आहे ती, कांही अशाने आपल्या इकडील लोकस्थितीची ही करितां येईल. कुटुंब ह्मणजे जी आपल्याकडे कांहीं काळापूर्वीची कल्पना होती व जिच्यांत आडबाप, भाऊ, चुलते, चुलत भाऊ, व त्यांच्या बायका, इत्यादि आप्तसंबंधी माणसांचा समावेश होत असे, तो कल्पना हळू हळू बदलत जाऊन कुटुंब ह्मणजे फक्त एक पुरुष, त्याची बायका व त्याचा मुल्ले, असा अधिक संकुचित अर्थ समजण्यांत येऊ लागला आहे. आमच्या पूर्वीच्या कर्मणुकी ह्मणजे नाचतमाशे पहाणे, शृंगाररसानें ओतप्रोत भरलेल्या बीभत्स लावण्या पेंकणें, अशा प्रकारच्या होण्या. हे कर्मणुकीचे प्रकार हळू हळू नष्टप्राय होत चालले आहेत. निदान आमच्यापैकी वरिष्ठ व सभ्य मानिलेल्या विद्यासपन्न वर्गातील पुरुषांस तरी हे कर्मणुकीचे प्रकार दिवसानुदिवस आवडत नाहीत, असे दिसतें. आता त्यांच्या पेंवर्जां काडें, बिडीक व 'सपीति' इत्यादि कर्मणुकीचे प्राबल्य होत चालले आहे, हें आमच्या ध्यानांत नाही असे नाही. उच्च वर्गातील स्त्रियांच्या सबधानें पहातां साधारण लिहितं वाचतां येणें, वर्तमान पत्रांतून येणाऱ्या कांही कांही विषयांची माहिती स्वतां किंवा पुरुषाकडून करून घेणें, बंगरे थोडथोडी सुधारणा स्त्रियांत होत चालली आहे, ही गोष्ट नाकबूल कोण करणार आहे ! अशा आणखीही कांही गोष्टी प्रस्तुत स्थळी वाचकांनी ध्यानांत आणण्यासारख्या आहेत.

प्रस्तुत संबधाने सनातन धर्माभिमानी जगन्मान्य विदुषी मिसेस् आनी बेजंट हिच्या 'Ancient Ideals' (प्राचीन सत्या) नांवाच्या व्याख्यानांत " Woman-hood" (स्त्रिया) या विषयावर एक फार सुंदर व्याख्यान आहे. तें वाचकांनां मुद्दाम वाचून पहावें. त्यांत खाली दिलेलें वाक्य महत्वाचें आहे तें आमच्या हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या स्थितीस उद्देशून लिहिलें आहे:—Shut up into a narrow, lonely, unthinking life, left often superstitious rather than enlightened in their faith, they fail to influence men, for the man puts aside the opinion of women, generally thinking that it is not

एकंदरीत पहातां परिणाम असा घडतो की, प्रस्तुत रूढ असलेल्या प्रकारामुळे पुरुषाला ज्या मनुष्यापासून कांहीच ज्ञान प्राप्त होत नाही, अशा माणसाच्या सहवासांत कसे तरी समाधान मानून रहावे लागते, व दुसऱ्यापासून आपली मानसिक उन्नति व्हावी अशी जी त्याची उत्कट इच्छा असते ती त्यास कशी वशी तृप्त करून घेणे भाग पडते. पुरुषाच्या बरोबरीचे शिक्षण स्त्रीस नसल्यामुळे, व आपल्या वायकोच्या सहवासाशिवाय त्याला तर गत्यन्तर नाही, अशी चमत्कारिक स्थिति कालवशात त्यास प्राप्त झाल्यामुळे एक नवेच विघ्न उपस्थित झाले आहे. ज्यांच्या कल्पना व विचार आपल्याप्रमाणेच उदात्त असून बुद्धि सामर्थ्याने जे आपल्या बरोबरीचे आहेत, अशा मित्रांच्या समागमाच्या त्याग करणे त्या बिचाऱ्याच्या कपाळी येत. आणि त्या समागमाच्या ऐवजीं अशा एका मित्राच्या समागम किंवा सहवास त्यास प्राप्त होतो की, ज्यापासून त्याच्या मनाची उन्नति होत नाही, त्याच्या विचाराची गति कुंठित होते व मोठमोठे उद्योग हाती घेण्यास त्यास जसे उत्तेजन मिळावे तसे मिळत नाही. आणि याप्रमाणे अनुभवही येतो. प्रायः असे आढळते की, मोठे होतकरू व मोठी उमेद बाळगणारे तरुण गृहस्थ लग्न *केल्याबरोबर सर्व प्रकारे मानसिक उन्नतीला मुकतात.

worthy of consideration because of their lack of education".

(पहा पृष्ठे १२७, १२८.)

यांतील सारांश पवढाच आहे की, स्त्रिया अज्ञान असल्यामुळे पुरुष त्यांच्या मतास कांहीच मान देत नाहीत.

* प्रसिद्ध सुधारक कै० करसनदास मुळजी यांनी आपल्या "इंग्लंडांतील प्रवास" नामक ग्रंथांत इंग्रज लोकांच्या लग्नसंवादाची माहिती देत असतां असे लिहिले आहे:—

“नंतर नवरा खिन्न होऊन आपल्या अविवाहित मित्रांना शेवटचा सलाम करितो. कारण, त्या दिवसापासून अविवाहित मित्रांस आपल्या घरां बोलवणे करणे त्यास सोडून द्यावे लागते.”

आमच्या निबंधकारांनी पुढे जो मजकूर लिहिला आहे, तो समजण्यास हें वर दिलेलें वाक्य उपयोगी पडेल असे समजून आर्द्या त्याचा उतारा येथे दिला आहे.

त्यांची सर्व सुधारणा जेथल्या तेथेच थंबकते. त्यांचे पाऊल पुढे पडत नाही. आणि त्यामुळे अर्थात् त्याची पीछेहाट होते. वायकोने जर नवऱ्याला पुढे ढकलला नाही, ह्मणजे त्याला पुढे ढकलण्या पुरती अक्कल जर तिच्यांत नसली, तर या राजश्रीना ती नेहमीं मागेच खेचित राहते. ज्या गोष्टीचें अगत्य, किंवा ज्या गोष्टीविषयीची आस्था तिला वाटत नाही, त्या विषयीची आस्था यालाही वाटत नाहीशी होते. ज्या कामांत ती मन घालीत नाही त्या कामांत हाही मन घालीत नाही. पृथ्वीचे (ह्मणजे अर्थात् लग्न करण्याच्या पूर्वीचे) जे त्याचे मोठमोठे विचार असतात, ते चटसारे त्याम गुंडाळून ठेवावे लागतात. फार काय, त्या विचारास जी त्याची मित्र मंडळी अनुकूल होती त्या मंडळीच्या सहवासाची त्यास इच्छाही होत नाही. अखेर त्यांचा सहवास त्यास अनिष्ट व दुःसह वाटू लागून तो त्यांस मुद्दाम टाळू लागतो. कारण, त्या मंडळीत तो गेला असतां आपली दुरवस्था, अथवा अधःपात त्याच्या ध्यानांत येऊन त्याम मोठी लाज वाटते. त्याच्या मनाच्या, त्याचप्रमाणे त्याच्या अंतःकरणाच्या सर्व उदात्त शक्ति लुप्त-प्राय होतात. ह्मणजे, त्यांची व्यवसायप्रवृत्ति नष्टप्राय होते. हा जो त्याच्यांत बदल होतो तो, कुटुंबपाशापासून उत्पन्न होणाऱ्या नूतन व केवळ स्वार्थसाधक हेतूंस अनुलक्षूनच असतो. शेवटीं परिणाम असा होतो की, थोडक्याच वर्षांनी बहुजनसमाजाचे जसे क्षुद्र विचार असतात, सामान्य मनुष्ये जशी केवळ उदरभर असतात, द्रव्यसंपादन करून होतां होईल तेवढी चैन मारून घ्यावी, यापलीकडे जशी त्यांची कल्पना जात नाही, त्यांतलाच हाही एक बनून राहतो. याच्यांत आणखी त्यांच्यांत कांहीच फरक रहात नाही.

१८. ज्यांचीं मनं सुसंस्कृत झालेलीं आहेत, ज्यांचे उद्देश व ज्यांचीं मते एक आहेत, ज्यांच्यामध्ये उत्तम प्रकारची समता वास करीत

आहे; हणजे, उभयतांही ग्राहकशक्तीने व इतर मानसिक गुणांनीं सारखे असून शिवाय एकाचे एका गुणांत वर्चस्व असले तर दुसऱ्याचे दुसऱ्या गुणांत असावे; अशा रीतीने प्रत्येक दुसऱ्याच्या गुणांवर मोहित होऊन दोघेही आनंद पावत आहेतः कांही वेळ एकाने मार्गदर्शक व्हावे, तर कांही वेळ दुसऱ्याने व्हावे, अशा रीतीने उभयतांही सुधारणेचा अथवा मानसिक उन्नतीचा मार्ग आक्रमण करित आहेत, व तेणेकरून * परस्पराम सुख प्राप्ति होत

* प्रस्तुत स्थळी उत्तर रामचरितातील सीतादेवीस उद्देशून श्रीरामचंद्र व कुश यांच्या शक्तिः—

‘ अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थास य-
 ‘ द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहारांसः
 ‘ कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं
 ‘ भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ’ (पहा अंक १)

क तावानानन्दो निरतिशयविश्रम्भबहुलः
 क तेऽन्योन्य यत्नाः क च नु गहनाः कौतुकरसा
 सुखे वा दुःखे वा क नु खलु तद्वक्त्यं हृदययो
 + + + + + + + + + +

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्याऽसीन्महात्मनः
 प्रियभावः सतु तथा स्वगुणैरेव वर्धितः ।

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत्
 हृदयं त्वैव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् । (पहा अंक ६)

व रघुवंशातील इंदुमतीस उद्देशून अजराजाची शक्ति —

‘ गृहिणीं सचिवो मिथः सखा
 ‘ प्रियशिष्या ललिते कलाविभ्रां ’

या दोन उक्तींचे स्मरण झाल्यावरून न्या दिल्या आहेत. आणखीही अशा प्रकारच्या दांपत्यसंबंधाच्या अत्यन्त उदात्त कल्पना आमच्या प्राचीन काव्यग्रंथांतून बऱ्याच सांपडतील. न्या शोधून आमच्या निबधकारांनीं वर दिलेली वैवाहिक संबंधाची जी उदात्त कल्पना, निजशा ताडून पहाण्याविषयी आमच्या रसिक वाचकास आद्वी शिफारस करितों.

आहे; अशा स्त्री पुरुषांचा विवाहसंबंध घडून येणे ह्याजो काय, त्याचें वर्णन करण्याचा मी प्रयत्नच करित नाही. कारण, अशा विवाहसंबंधाची कल्पना ज्यांस करितां येईल, त्यांस त्या वर्णनाची गरजच नाही. आणि ज्यांना त्याची कल्पना करितां येणार नाही, त्यांना ते वर्णन आकाशात भराऱ्या मारणाऱ्या सुधारकाच्या गमनापेक्षा मासेल ! परंतु मी अगदी ग्वात्रीने सांगतो की, विवाहसंबंधाची जी अत्यंत उदात्त कल्पना ती हीच. जीं मते, ज्या रुढि, ज्या सस्था या कल्पनेविरुद्ध असतील, ज्यांचा झोक याहून अन्य दिशेकडे असेल अशा सर्व रुढि, अर्शा सर्व मते, आणि अशा सर्व सस्था, कोणत्याही स्वरूपाने किंवा वेपाने पुढे येवोत, तीं सर्व मनुष्याच्या आद्य व वन्य स्थितीची अवशिष्ट चिन्हे आहेत, असें समजले पाहिजे. सामाजिक मवभापैकी अत्यंत महत्वाचा जो हा वैवाहिक संबंध, त्याचे नियमन समतेच्या तत्वाने जेव्हां होईल, आणि जेव्हां प्रत्येक मनुष्यप्राणी अधिकाराने व विद्येने आपली बरोबरी करणाऱ्या माणसाशी अत्यंत समतेने व सानुकंपबुद्धीने वागण्याला शिकेल, तेव्हांच मानवजातीच्या नैतिक सुधारणेस खरोखर आरंभ झाला, असे ह्याजो येईल.

१९. येथपर्यंत, माणसे लिंगभेदाने कांही अधिकारांस अपात्र ठरतात व परवशतेस पात्र होतात, ही समजूत दूर झाली असतां, जगास जे फायदे होतील त्यांचे निरूपण झाले. येथपर्यंत ज्या फायद्याच्या गोष्टी सांगितल्या त्यांत सारभूत अशा या दोनच गोष्टी आहेत. त्या कोणत्या तर विचारांचा व प्रवर्तक शक्तीचा जो सांठा त्यांत भर पडणें ही एक. आणि स्त्रीपुरुषांचा जो परस्परसंबंध त्यांत सुधारणा होणें, ही दुसरी. परंतु, सर्वांत महत्वाचा फायदा सांगावयाचा राहिला. तो हा की, मानव जातीपैकी निम्न्या भागाचें दास्यविमोचन होऊन त्याच्या सुखांत मोठीच भर पडणार आहे. हा

कायदा ह्मणजे सामान्य नव्हे. दुसऱ्याच्या इच्छेप्रमाणे चालणे आणि आपल्या इच्छेप्रमाणे चालणे, अशा दोन प्रकारच्या स्थितीत फारच अंतर आहे. मनुष्यमात्राला पहिल्या प्रथम अन्न व वस्त्र या दोन गोष्टी अत्यंत अवश्यकतेच्या आहेत हे खरे. तथापि, या दोन गरजा भागल्या ह्मणजे त्या नंतर पहिली गरज झटली तर स्वातंत्र्याची. जांपर्यंत माणसे वेवढ असतात, तोपर्यंत त्यांना अनियंत्रितस्वातंत्र्यात, ह्मणजे, ज्या स्वातंत्र्यांत कोणत्याही प्रकारची आडकाठी नाही अशा स्वातंत्र्यांत, रहाण्याची इच्छा असते. परंतु कर्तव्यकर्म ह्मणजे काय, व सदसद्विवेक-शक्तीची किती योग्यता आहे, हे जो जो मनुष्यांना कळू लागत तो तो त्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असतांना आपले वर्तन या वरील दोन तत्त्वांस अनुसरून ठेवण्याविषयी त्यांची प्रवृत्ति अधिकाधिक होत जाते. असे जरी असले तरी, स्वातंत्र्याची इच्छा त्यांची कमी होते असे नाही. त्याचप्रमाणे, कर्तव्य व विचार-शक्ति या दोन मार्गदर्शक तत्त्वांच्या ऐवजी दुसऱ्याची इच्छा हाच आपला कायदा असे धरून चालण्यास मनुष्ये कधीच राजी होत नसतात. उलट ज्या लोकांत विचारशक्ति विशेष वाढलेली असते, व ज्या लोकांत सामाजिककर्तव्याची कल्पना फार बलवत्तर असते, अशाच लोकांचा व्यक्ति-स्वातंत्र्याविषयी विशेष कटाक्ष असतो. आणखी त्यांचे असे ह्मणणे असते की, प्रत्येक व्यक्तीला स्वकर्तव्याच्या संबंधाने जे कांही वाटेले, व त्याच्या सदसद्वुद्धीला जे कायदे व सामाजिक निर्वंध पसंत पडतील तदनुसार वागण्याची त्याला पूर्ण मुभा असली पाहिजे.

२०. व्यक्तिस्वातंत्र्य मनुष्याच्या सुखाला किती अवश्य आहे, हे ज्याला समजण्याची इच्छा असेल, त्याने आपल्या सुखाच्या संबंधाने स्वातंत्र्याची किंमत आपण किती समजतो, या गोष्टीचा विचार अवश्य केला पाहिजे. कोणताही मनुष्य आपल्या स्वतःबद्दल विचार

करीत असला, व तोच मनुष्य दुसऱ्या लोकांविषयी विचार करीत असला, तर या दोन प्रकारच्या विचारांत नेहेमी पुष्कळ अंतर आढळते. आह्मांस आमच्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास स्वातंत्र्य नाही, आमच्या कामाची व्यवस्था आमच्या इच्छेनुसार होत नाही, अशी दुसऱ्यांची कुरकुर एखाद्या परक्या मनुष्याने ऐकिली असतां तो त्यांस विचारतो, “कायहो बोवा, तुमची दुःखे व अडचणी आहेत तरी कोणकोणत्या? तुमचे खगोवर काय नुकसान झाले आहे? आणि तुम्ही आपल्या कामाची अव्यवस्था झाली आहे असे ह्मणतां ती कोणत्या वावर्तात?” आणि या प्रश्नाला त्याला योग्य व समर्पक वाटेल असे उत्तर मिळाले नाही, ह्मणजे तो त्यांच्या कुरकुरीकडे दुर्लक्ष करतो. मग तो ह्मणतो. ‘या लोकांच्या तक्रारी विनाकारण व केवळ काल्पनिक आहेत. हे लोक असे आहेत की, त्यांच्याशी कोणी कसाही न्यायाने व योग्य प्रकाराने वागला तरी त्यांचा संतोष ह्मणून व्हावयाचा नाही.’ परंतु तोच मनुष्य आपल्या संबंधाने विचार करू लागला असतां त्यांचे पहाणे अगदीं निगळ्या दृष्टीचे असते. ह्मणजे, प्रत्यक्ष जेव्हां त्याच्यावर प्रसंग येतो, त्या वेळेस, त्याचा कारभार पहाण्यास जर दुसऱ्या कोणाची योजना केली असली, व त्याचा कारभार कितीही जरी चोख व निर्दोष असला, तरी त्याला त्यापामून समाधान होत नाही. कारण, निर्णायक अधिकार त्याच्या हातांत नसणे, हेच एक त्याला सर्वांत मोठे दुःख वाटत असते. आपल्या कारभाराची अव्यवस्था होत आहे कीं काय, या प्रश्नांत तो मुळीच शिरत नाही. ही गोष्ट व्यक्तिमात्राची झाली. परंतु राष्ट्राचाही प्रकार तोच असतो. आपल्या स्वातंत्र्यावर पाणी सोडून आपल्याकरितां दुसरा जर कोणी आपला कारभार मोठ्या कुशळपणाने व नेकीनें करण्यास सिद्ध असेल, तर या

गोष्टीला कोणत्या स्वतंत्र देशांतील मनुष्य राजी होईल बरे? ज्या कारभारांत आपला मुळीच संबंध नाही, असा कारभार परके लोक उत्तम प्रकाराने चालवितील असे जरी त्यास वाटले, तरी त्याच्या असेही मनांत येईल की, सार्वजनिक कामे—मग ती वेडी वांकडी कां होईनात—ज्यांची त्यांनी चालविण्यांत एक प्रकारची नीति—संबंधाची जबाबदारी ज्यांची त्यावर राहून जो काही एक चांगला परिणाम होत असतो, त्याचाही विचार अवश्य केला पाहिजे. तात्पर्य या मुद्याच्या संबंधाने जे कांही पुरुषांना वाटत असते, तेच स्त्रियांमही वाटते, याविषयी त्यांनी खात्री बाळगावी. प्रसिद्ध ग्रीक इतिहासकार हिरॉडोटस् याच्या काळापासून तो आज कालपर्यंत, स्वराज्यपासून, अथवा अनियंत्रित शासन-पद्धतिपासून मनुष्याच्या मनावर घडणारे जे उदात्त संस्कार, मनुष्याच्या मानसिक शक्तींना प्राप्त होणारी जी तरतरी, मनुष्याच्या मनोविकारांना व बुद्धीला विषयभूत होणारे जे मोठ मोठे व उदात्त हेतु, स्वसुख-निरपेक्ष अशी सार्वजनिक हिताविषयीची आतुरता, व त्याजपासून उत्पन्न होणाऱ्या स्वकर्तव्यविषयक शांत व गंभीर अशा कल्पना, नीतिसंबंधाने, अध्यात्मसंबंधाने व सामाजिकसंबंधाने व्यक्तिमात्राच्या अंगी प्रायः येणारी किंवा प्राप्त होणारी उदात्तता, बगैरे गोष्टी जशा पुरुषांच्या संबंधाने खऱ्या आहेत, तशा स्त्रियांच्या संबंधानेही खऱ्या आहेत. या बर सांगितलेल्या गोष्टी व्यक्तिमत्त्वाला अवश्य नाहीत काय? बालदशा सुटून यौवनदशा प्राप्त होण्याच्या प्रसंगी, आपणावर प्रीति करणाऱ्या वडील माणसांच्या दावांतून मुक्त होऊन पुरुषत्वाची जी प्रौढदशा, त्या दशेत प्राप्त होणाऱ्या ज्या जबाबदाऱ्या, त्या अंगावर येत आहेत अशा प्रसंगी, प्रत्येक पुरुषाला काय वाटत असते, या गोष्टीचा ज्याचा त्यानेच विचार करावा. अशी कल्पना करू कीं, एखाद्याच्या डोक्यावर मोठा बोजा दिला

आहे, किंवा त्याला दोन्यांनी जखडून टाकिले आहे. अशा स्थितीत यद्यपि त्यास कांही विशेष शारीरिक दुःख होत नसेल, तथापि त्याची स्वैर गति कुंठित झाली असल्यामुळे त्यास चर्ईन पडणार नाही हे उघड आहे. त्या स्थितीतून जर तो दैवयोगाने सुटला तर त्याला जे कांही वाटेले, त्याप्रमाणेच स्वातंत्र्य प्राप्त झालेल्या प्रत्येक पुरुषास वाटत नाही काय ? भार-मुक्त झाल्यावर त्यास विशेष दुशारी वाटून आपणांस जणू पूर्वीपेक्षां दुष्पट ताकद आली आहे असे त्यास होत नाही काय ? अशा स्थितीची इच्छा स्त्रियांस नसेल, असे पुरुष समजतात की काय ? परंतु, हाच तर मोठा चमत्कार आहे की, ज्याचा त्याला आपल्या स्वतांचा मात्र अभिमान मोठ्या महत्वाचा वाटतो. त्यास जी कांही महती वाटते ती स्वतःच्या संबंधा पुरतीच. दुसऱ्याच्या संबंधाची गोष्ट असली ह्मणजे मग त्याला स्वाभिमान ह्मणजे काय तो कळतच नाही ! मनुष्याच्या ठिकाणां स्वाभाविक जे मनोविकार आहेत, त्यांपैकी स्वाभिमानाचा अथवा स्वातंत्र्येच्छेचा आपल्या वर्तनावर फार मोठा परिणाम घडतो, असे जर कोणी सांगू लागला, तर तो त्याचे ह्मणणे ऐकत देखील नाही. याचे कारण कदाचित् असे असेल कीं, प्रत्येक पुरुषास आपल्या स्वतांच्या वर्तनावर स्वाभिमानापेक्षा इतर मनोविकारांचाच पगडा अधिक आहे, असे मानण्यांतच भूषण वाटत असते. आणि स्वाभिमान व मान हानि या ... आपल्यावर किती प्रावल्प असते, ही गोष्ट बहुधा त्याच्या ध्यानांत येतच नाही. परंतु, आपण अशी पक्की खात्री बाळगावी की, या मनोवृत्तीचा पगडा स्त्रियांच्या मनावर थोडा असतो असें नाही. स्वाभिमानाची जी अत्यंत नैसर्गिक व सहज प्रवृत्ति ती दाबून ठेवण्याविषयीच त्यांना शिक्षण मिळालेले असते. तथापि, त्यांचे जे अंतस्थ स्वरूप ते तसेच कायम राहून त्यांस निराळे

बाह्यस्वरूप प्राप्त होते. ज्या मनुष्यांत तरतरी व धमक असते त्याला जर स्वातंत्र्य नसेल तर त्याचा प्रयत्न नेहमी आपले वर्चस्व दुसऱ्यावर व्हावे एतद्विषयी असतो. आपली आपल्यावर सत्ता चालविण्यास मिळत नाही अशी स्थिति जर त्यास प्राप्त झाली तर दुसऱ्यास आपल्या कक्षांत ठेवण्याचा प्रयत्न मनुष्य करित असते. कोणत्याही मनुष्यप्राण्याच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करून त्यास परावली करून ठेवणे, ह्मणजे दुसऱ्याच्या इच्छेप्रमाणेच वागण्यास त्यास भाग पाडणे होय. ज्या ठिकाणी स्वातंत्र्याची आशा नाही, परंतु दुसऱ्यावर वर्चस्व ठेवण्याची आशा आहे, त्या ठिकाणी दुसऱ्यावर वर्चस्व राखणे किंवा दुसऱ्यावर सत्ता चालविणे, एतद्विषयीच मनुष्याच्या मनांत फार प्रबल इच्छा उत्पन्न होते. ज्यांची कामे त्यांस करून देतां त्यांत दुसरे ढवळाढवळ करूं लागले तर तीं माणसे त्यांच्यांत कांही राम असल्यास त्या गोष्टीचा प्रतिकार करितात, व उलट दुसऱ्याच्या कामांत ती आपला हात शिरकावून आपले हेतु सिद्ध करून घेतात. आणि या वर्चस्वाचेच स्त्रियांना नटपट्टा करावासा वाटतो. शरीरसौंदर्य व वस्त्रालंकार यांची विलक्षण हाव त्यांस सुटते. आणि त्यापासून द्रव्यनाश, अर्नाति वगैरे अपाय समारांत उत्पन्न होतात. स्वातंत्र्याची इच्छा व अधिकाराची इच्छा (ह्मणजे अर्थात् दुसऱ्यावर आपली सत्ता असावी, आपणांस वाटेल तसे दुसऱ्यांस वागवितां यावे एतद्विषयी इच्छा) या दोन इच्छामध्ये निरंतर विरोधभाव असतो. या दोघांचे नेहमी वांकडे असते. ज्या ठिकाणी स्वातंत्र्य मुळीच नसते त्या ठिकाणी सत्तेचा अभिलाप फार उत्पन्न होतो. बऱ्या वाईटाचा विचार एकीकडे ठेवून दुसऱ्यावर आपला पगडा जेणेकरून बसेल अशी कांहीं तरी युक्ति काढण्याची इच्छा प्रबल होते. दुसऱ्यावर सत्ता चालविण्याची (ह्मणजे दुसऱ्यास परतत्र करण्याची) इच्छा, ही

मनुष्य जातीस खरोखर हीनत्व आणणारी व नीतिभ्रष्ट करणारी आहे. प्रत्येक व्यक्तीचें सत्तेशिवाय चालते, अशी स्थिति जेव्हां येईल तेव्हांच ही दुष्ट प्रवृत्ति नष्ट होईल. आणि सत्तेशिवाय चालतें असे केव्हां होईल, तर आपापल्या कामांत प्रत्येक व्यक्तीला पूर्ण स्वातंत्र्य असणे, एकाने दुसऱ्याच्या आड कधीही न येणे, हे तत्त्व जेव्हां स्थापित होईल तेव्हां.

२१. आपापल्या मानसिक शक्तीचा ओघ पाहिजे त्या विषयाकडे लावितां येण्याची मुभा असणें, ही गोष्ट व्यक्तिमुखास माधनीभूत होत असते. त्याचप्रमाणे, त्या मानसिक शक्तींची स्वैरगति निरुद्ध झाली, ज्याला ज्या कामाची हौस ते काम करू देण्याचा त्याला प्रतिबंध केला, तर ही गोष्ट त्याच्या खऱ्या सुखाच्या आड येते. कारण, मनुष्यमात्रास स्वाभिमान अथवा स्वप्रतिष्ठा स्वभावतःच चिकटलेली आहे. अर्थात् स्वाभिमानाने स्त्रियांसही मोडले नाही. व्याधि, दारिद्र्य व पापकर्म ही नेहेमी मनुष्याच्या सुखाला विघातक होतातच. परंतु, या तिन्हीचाही जरी अभाव असला तरी, ह्मणजे आरोग्य आहे, संपत्ति आहे, पुण्यांश आहे, वर्तन शुद्ध आहे, तथापि आपल्या प्रखर अशा मानसिक शक्तींच्या व्यापारास योग्य स्थळ नाही, तर यासारखी मनुष्याच्या सुखाला मोठी विघातक दुसरी गोष्ट नाही. ज्या स्त्रियांच्या मागें कुटुंबाचा व्याप असतो, (तोही जोंपर्यंत कायम असतो तोंपर्यंत) त्यांच्या मानसिक शक्तींना तो व्याप पुरा होतो. दुसऱ्या व्यापाची गरज लागत नाही. परंतु ज्या स्त्रियांची मुलें मृत्यूने हिरावून नेली असतील, अथवा त्यांजपासून दूर कोठे जाऊन पडली असतील, किंवा त्यांची लग्ने होऊन ती स्वतंत्र विन्हाड करून राहिली असतील, अशा स्त्रियांनी काय करावे? त्यांना कांही तरी व्याप पाहिजे की नको? ज्या पुरुषांचे सर्व आयुष्य उद्योगधंद्यांत गेले असे पुरुष, जो

थोडा द्रव्यसंचय त्यांनी केला असेल त्याजवर अवशिष्ट राहिलेले आयुष्य खुशाल आनंदाने विश्रांतीत घालवू, अशा आशेने उद्योग धंदा सोडून देतात. परंतु पुढे थोडक्याच काळांत, जुन्या व्यवसायांच्या ऐवजी कांही नवीन व उत्साहजनक असे व्यवसाय करण्याचे सामर्थ्य त्यांचे अंगी नसल्यामुळे त्यांचे ते निरुद्योगी आयुष्य त्यांस कंटाळवाणे होऊन त्यांचे टायी निरुत्साह व उदासीनता उत्पन्न होतात व ते अकार्याच निजधामास जातात. अशी शेंकडो उदाहरणे आढळतात. असे आहे तरी, बिचाऱ्या भाविक घ सर्वथा योग्य अशा पुष्कळ स्त्रियांची स्थिति अगदीं पुरुषांप्रमाणेच असतां त्यांचा मात्र कोणी विचार करित नाही. समाजाच्या ऋणांतून जरी त्या मुक्त झाल्या, ससार केला, मुलावाळाची रात्रादिवस काळजी वाहिली, पोरीना नवरे मिळाले, सुना घरी आल्या, व्यवस्था पहाण्याला जोपर्यंत घर होतं तोपर्यंत घरची व्यवस्था त्यांनीं पाहिली, शेवटी जो एकच व्याप त्यांच्यामागे होता, जो एकच व्यवसाय त्या शिकल्या होत्या, तोही सुटला. मग त्यांनी काय करावे? काम करण्याची धमक किंवा कुवत तर अद्याप अंगांत कायम आहे. पण उद्योग नाही. अशी त्यांची स्थिति होते. कदाचित् तिच्या एखाद्या लेकीने किंवा मुनेने आपल्या नवीन थाटलेल्या ससाराची व्यवस्था पाहाण्याकरितां तिची नेमणूक केलीच तर तिचे मोठे नशीब! स्त्रियांचे सामाजिक कर्तव्य ह्मणून जगानें जो व्याप त्या बिचाऱ्यांच्या मागे लावून दिलेला असतो, तो पतकरून ज्यांनी आपलें कर्तव्य इमाने इतवारें बजाविलें, त्यांच्या वृद्धदशेत त्यांची अशी अवस्था व्हावी हे त्यांचे दुर्भाग्यच नव्हे काय? अशा स्त्रियांना व ज्या स्त्रियांच्या मागे विवाह न झाल्यामुळे, ससाराचा पाश लागला नाही, अथवा विवाह होऊन ज्यांस अपत्य झाले नाही, किंवा ज्यांचे पति मृत होऊन ज्यांनीं नवीन संबंध केला नाही—त्यांपैकी पुष्कळ स्त्रिया योग्य व्यवसायाच्या

अभावामुळे व त्यांच्या प्रवर्तक शक्तीचा विकास न होऊ दिल्यामुळे आपापल्या ठिकाणी रात्रंदिवस झुरत असतात व आपले कंटाळवाणे आयुष्य कसे तरी लोटीत असतात—अशा स्त्रियांचे मुख्य कर्तव्य झटले ह्मणजे बहुधा दानधर्म करणे व हरि हरि करीत बसणे ! अशा स्त्रियांचा धर्म ह्मणजे व्रत वैकल्ये करणे. प्रवृत्तिमार्गीपेक्षां प्रायः निवृत्तिमार्गीचाच भाग त्यांत अधिक असतो.* प्रवृत्तिमार्गीपेकी कदाचित् दान करणे एवढ्याच प्रकार धरितां येईल. दानधर्माच्या कामात स्त्रिया जात्या फारच दक्ष असतात, हे खरे. परंतु धर्मकृत्यांची व्यवस्था योग्य प्रकारे करितां यावी, दानसंबधाने युक्तायुक्त व पात्रापात्र विचार करण्याचे सामर्थ्य यावे, दानाच्या योगाने

* प्रस्तुत स्थळां आमच्या इकडील गतभर्तृकांची आठवण वाचकांस झाल्याशिवाय रहाणार नाही. आमच्या इकडील स्त्रियांपेकी सोभाग्यवती असल्यास बहुधा वृद्धपणा यांच्या मागे व्रतवैकल्यांचा लकडा लागलेला असतो. विधवा असल्यास तरुण व वृद्ध अशा दोन्ही अवस्थेंतील स्त्रिया या व्रतवैकल्याच्या सपाख्यां सांपडतात. एकदा बिचारीचा पति मृत झाला की, 'हें करूं नको, तें करूं नको, हें खाऊं नको, तें नेसूं नको, इथे बसूं नको, तिथे जाऊं नको' असा नको नकोचाच धर्म तिच्या मागे लागतो. न्यामुळे किन्हेकांना आपला जीवही नको नकोसा होत असेल ! विधवा स्त्रियांची दुखे वर्णन करण्याचें एक तर हे स्थळ नाही आणि दुसरे आजपर्यंत रा सा कट्टी याच्यासारख्या सद्य अंत करणाऱ्या व कट्ट्या लेखणी बहादुरानी या कामी आपली लेखणी झिजविली परंतु आमच्या कठोर हृदयांच्या व मनु झालेल्या लोकांच्या बुद्धिमंदिरांत त्यांच्या शब्दांचा प्रवेश होईल तेव्हांना ! आमच्याकडे असे पकेक 'महामहोपाध्याय' आहेत की त्यांना 'स्त्रियांचे मुंडन पाहून दुःख होत नाही,' 'स्त्रियांना मुख्य अलंकार काय ते केश आहेत' असे वाटत नाही, तर उलट असे वाटते की, स्त्रियांचे मुंडन जर न केलें तर 'यथेच्छ विहार करणाऱ्या लोकांना' लागलीच 'मोकळीक' देण्यासारखें होईल ! (पद्म केसरी ता. १७ डिसेंबर १८८९). केवळ शब्दपांडित्यांत व मीमांसेच्या पोकळ 'घटपटादि खटपटीत व शुष्क वादात ब्याचे आयुष्य गेलें व जुन्या समजुतीची पुढेची पुढे बसून ब्याची हृदये व ज्यांच्या बुद्धि नूतन सस्काराला सर्वथा अस्पृश्य व अपात्र झाली आहेत, अशा लोकांशीं वाद करण्याचें सोडून द्यावें, यांतच अधिक शहाणपणा आहे, असे बऱ्याच समजस लोकांस वाटू लागले आहे.

विपरीत परिणाम अथवा अपाय होऊं नये, असा हेतु असेल तर, एखाद्या चतुर कारभाऱ्यास जें शिक्षण, जी अनेक प्रकारची सिद्धता, जें ज्ञान व विचारशक्ति वगैरे गुण लागतात, त्याच गुणांची अपेक्षा धर्मकृत्यांची व्यवस्था पहाणाऱ्या स्त्रियासही असते. धर्मकृत्यांची व्यवस्था ज्यास उत्तम प्रकारें करितां येते, त्याच्या अर्गी राज्यकारभारास लागणारे बहुतेक गुण आहेतच, असे समजावे. या व दुसऱ्या अनेक सवधाने (विशेषकरून बालकांच्या शिक्षणसवधाने) स्त्रियांच्या मागे जी कर्तव्ये लावून दिली आहेत, ती कर्तव्ये त्याजकडून योग्य रीतीने होत नाहीत. याचे कारण जी कामे करण्याविषयी त्यांस प्रतिबंध आहे (आणि या प्रतिबंधामुळे समाजाचे खरोखर फार मोठे नुकसान होत आहे) ती कामे करण्याचे सामर्थ्य अर्गी आणणाऱ्या शिक्षणाचा पूर्ण अभाव. ह्मणजे, ती त्यास चांगली करितां येतील, अशा प्रकारचे शिक्षण नसणे. प्रस्तुत ठिकाणी एका गोष्टीचा उल्लेख केल्याशिवाय मला रहावत नाही. काय चमत्कार! स्त्रिया अमुक कामास अनधिकारी किंवा अपात्र आहेत, असे प्रतिपादन करणारे लोक, प्रतिष्ठितपणाने व सरळ मार्गाने वाद करण्याचे सोडून देऊन, जी गोष्ट त्यांस आवडत नाही तिची नुसती टार उडविण्याचा व नुसता उपहास करण्याचा मार्ग स्वीकारितात! स्त्रियांची कर्तृत्वशक्ति व त्यांचा पोक्त उपदेश यांचा राजकारणांत कधी कधी फार उपयोग होण्याचा संभव आहे, अशी एखाद्याने सूचना केल्याबरोबर, ही थट्टेखोर व विनोद प्रिय मंडळी कोटिक्रम कसा करितात तो पहा! ते ह्मणतात:—

“वा! खाशी युक्ति! बीस वर्षांच्या आंतील वयाच्या, कोंवळ्या, लुसलुशित अविवाहित पोरी, अथवा बावीस किंवा तेवीस वर्षांच्या विवाहित तरुणी, आपल्या घरांतील दिवागम्यान्यांनग उचलाव्या आणखी पार्लमेन्ट गृहांत किंवा कारभारी मंडळात अचानक नेऊन सोडाव्या!

मग राज्याचा बंदोबस्त काय विचारतां! *१* पण ही उपहास करणारी मंडळी एक गोष्ट सर्वथा विसरतात. ती ही की, पार्लेमेन्टसभेत आपल्या तर्फे प्रतिनिधि हणून, किंवा मोठ्या जबाबदारीची राज्यकारभाराची कामे करण्यास हणून, जे पुरुष निवडले जातात, ते तरी इतक्या अल्पवयाचे निवडले जातात काय? ही गोष्ट, ज्यांस थोडा तरी सागासार विचार आहे, त्यास देखील कळेल की, अशी जबाबदारीची व विश्वासाची कामे जर स्त्रियांवर सोपविलीच तर विवाहाच्या मागे किंवा विवाहित स्थितीच्या मागे असणारे जे पाश, त्यापासून ज्या स्त्रिया मुक्त आहेत, किंवा ज्यांस आपल्या बुद्धिसामर्थ्याचा उपयोग सार्वजनिक कामांत करण्याची इच्छा आहे (हल्लीही लग्न करून संसार थाटण्यापेक्षां

* आमचे इकडेही अनेक 'काळ,' 'वैभव' इत्यादि पत्रांचा अवतार प्रस्तुतसारख्या विषयाचा यथेच्छ उपहास करण्या करितांच होय. पांचवी राष्ट्रीय सभा झाली त्या वेळी पुरुषांप्रमाणे कांही स्त्रियाही प्रतिनिधि हणून आल्या होत्या. सर्वसभेच्या बैठकी होण्यापूर्वी व न्यायानंतर वर्तमान पत्रांत यासंबंधाने जे कांही लेख आले त्यांपैकी प्रस्तुत स्थळी प्रतिष्ठित व लोकमान्य अशा दोन पत्रांतील उताऱ्यांचा संग्रह आमच्या वाचकांकरितां येथे करणे इष्ट दिसते.

केसरी—२४ डिसेंबर १८८९.—

“ शिकदराबादेच्या लोकांनी रा. त्रिंबकराव कानरान यांच्या पत्नीस आपल्या तर्फे मुखत्यार निवडून पाठविले आहे. तसेंच मद्रासेकडील एक स्त्री डेलिगेट येणार आहे. आणखी वांही ब्रिया राष्ट्रीय सभेचे सभास्थान अलंकृत करणार का नाही तें कळत नाही. वास्तविकपणे हा अपूर्व प्रकार पाहून लोकांचें मत कसें काय बनतें हें सांगतां येत नाही. पण स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार चालू ठेवावयाचा इतकेंच नाहीं तर तो वाढवावयाचा असेल, ब्रियांना दिवसानुदिवस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे कामें व अधिकार ही द्यावयाची असतील तर अशा प्रकारचे प्रसंग येणारच. हा प्रकार केवळ अपूर्व मानून तेवढ्याकरितांच नाक मुरडणें ठीक होणार नाही. पंडिता रमाबाई सारख्या ब्रिया असल्या सभेत आल्या तर त्या सभेला एक प्रकारची विशेष शोभा खचित येईल. आता डेलिगेट होऊन येणाऱ्या ब्रियांस डेलिगेटात जागा मिळते किंवा नाही,—वास्तविक पक्षातां त्यांना जागा कां मिळू

जी कांहीं प्रतिष्ठेची कामे करण्याविषयी समाजाने त्यांस मोकळीक दिली आहे तीच त्या पतकरितात) अशाच स्त्रियांवर सोपविली जातील. जी कामे आपण करावी अशी त्यांस इच्छा होईल ती करण्याविषयी आपले ठिकाणी पात्रता यावी या हेतूने ज्यांनी आपल्या तारुण्याचा ऐन बहर अभ्यास करण्यांत घालविला आहे ; अथवा विशेषकरून, आपल्या कुटुंबांत राहून ज्यांनी व्यवहारज्ञान व शासनदक्षता संपादन केली आहे, अशा चार्ल्यास किंवा पन्नास वर्षांच्या गतभर्तृका, किंवा सभर्तृका स्त्रिया, योग्य अभ्यासाने, पालंमेढ सभेत बसण्यास किंवा जबाब-

नये हें आह्मांस सांगतां येत नाही आणि मित्रालयास त्या तेथे मोनवून स्वीकारतात अगर आपले विचार इतर मदस्यांना कळवितात इत्यादि गोष्टी जाणण्याविषयी लोक आतुर होतील "

राष्ट्रसभेत सात आठ स्त्रिया प्रतिनिधि व्हावून आल्या होत्या. ज्या वेळी ' सामाजिक परिषद ' किंवा समाजसुधारकांची सभा भरली होती त्या वेळी गतभर्तृकांच्य असमत केशवपनसबधाचा प्रश्न निघाला असतां पंडिता रमाबाईंनी व मिसेस गांगोली बी. प. अशा दोन स्त्रियांनी भाषणे केली ती पंक्षण्याविषयी जपलेला समाज अन्यन्त आतुर होता व तीं भाषणेही फार श्रवणीय झाली, पवड्या गोष्टी येथें नमूद करून ठेवणें इष्ट दिसतें.

सुधारक ६ जानेवारी १८९० —

" तारीख २७ रोजी कायदे कौन्सिल सुधारणा या मसुद्याचा विचार झाला. पुढें आगिलेल्या मसुद्यांत ६ कलमें होती * * * त्यांतील निसव्या कलमांत ' पुरुष ' या ठिकाणी ' मनुष्ये ' असा शब्द घालावा अशी मिसेस गांगोली यांनी सूचना केली होती ती बरोबर आहे असें आह्मांस वाटतें कायद करणाऱ्या मंडळीमध्ये स्त्रिया बसू लागण्यास जरी अजून अनंत अवकाश आहे तथापि कायदे करितांना कोणत्याही सुरुणी व समजस मनुष्यास तेथें जाण्यास जाणून बुजून हरकती ठेवणें, आह्मांस समजस दिसत नाही चांगला परिणाम व्हावा अशी इच्छा जागृत ठेवणें असेल तर स्त्रियांना पुरुषाबरोबर लढाई करण्यास जागा ठेवणें हें उचित नाही. विदुषी रमाबाईसारख्या अनुभवी स्त्रिया बाहेर ठेवून विद्यालयांतून बाहेर पडलेल्या बालकांस कायद करण्याकारित आंत घेणें, हें ' शुक्तीस ' जमत नाही. "

दारीची राजकारणाची कामे करण्यास पात्र व अधिकारी होणार नाहीत काय? यूरोप खंडांतील बहुतेक सर्व देशांतून खासगी कामांत व राजकीय कामांत हुशार, अनुभवी व व्यवहारदक्ष अशा स्त्रियांची सल्लामसलत व साहाय्य यांचा अनेक प्रसर्ग आपणास उपयोग झाला आहे, असे मोठमोठ्या लोकांनी, कबूल केल्याची व त्यांच्या गुणांचे ग्रहण केल्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. सार्वजनिक कामांत किंवा राजकीय कार-मारांत अशा कांही महत्त्वाच्या बाबी आहेत की त्यांत स्त्रियांची बरोबरी करणारे पुरुष क्वचितच सांपडतील. या बाबींत खर्चाच्या संबंधाची काटकसर ही एक बाब होय. प्रस्तुत स्थळी समाजाला स्त्रियांच्या बुद्धि-सामर्थ्याची अपेक्षा आहे की काय, या गोष्टीचा आपण विचार करीत नाहीं. तर, आपले आयुष्य व्यर्थ जात आहे, आपलें जीवित निष्फळ होत आहे, असे वाटून स्त्रियांनी उदासीन व हताश होऊन बसणे, हे योग्य आहे काय? एवढ्याच गोष्टीचा आपणास विचार कर्तव्य आहे. कांही स्त्रियांस विवाह करून ससार करणे हा जो एकच व्यवसाय समाजाने विहित मानिला, तो कधीच प्राप्त झाला नाही.* कांही स्त्रियांस एक वेळ तो प्राप्त झाला होता परंतु पुढे नाहीसा झाला, अशा हजारो स्त्रिया, आपल्या ठिकाणी व्यवहारदक्षता असूनही विवाहाशिवाय अन्य व्यवसाय करण्याचा प्रतिबंध समाजाने केल्यामुळे निरुत्साह व निराश होत्या त्या आपलें जन्म व्यर्थ असे समजून आयुष्याचे दिवस लोटीत असतात, या गोष्टीचा विचार आपले मनांत येऊ नये काय? मनुष्यप्राण्याच्या सुखाला अत्यंत महत्त्वाची व आवश्यक अशी जर कांहीं एक गोष्ट असेल तर ती ही आहे की, ज्याचा त्याला आपला व्यवसाय करण्याचा पूर्ण उत्साह वाटणें.—या गोष्टीची उणीव असल्यामुळे, झणजे ज्याला जो धंदा नेहमी करावा लागतो तो करण्या-

* आमच्या प्रमाणें यूरोपियन लोकांत प्रत्येक मुलीचें लग्न झालेंच पाहिजे असा प्रकाश नाही, हा गोष्ट येथे बाबक नी ध्यानांत ठेवावी.

विपर्या त्यास उत्साह नसल्यामुळे, जीवितसाफल्यास अवश्य अशा इतर सर्व गोष्टी जरी त्यांना अनुकूल आहेत असे दिसते, तरी वर मांगितलेल्या एका गोष्टीच्या उणीवीमुळे पुष्कळ माणसांचे जन्म फुकट गेल्यासारखे होतात. बाह्य उपाधि आपल्या स्वाधीन करून घेण्याचे चातुर्य समाजाच्या ठिकाणी अद्यापि आले नाही, या कारणाने मनुष्यांचे जन्म निष्फळ व्हावे, ही गोष्ट सांप्रत अपरिहार्य आहे. हे जरी खरे असले तरी समाजाने निदान आपण होऊन तरी मनुष्यांचे जन्म निष्फळ करण्यास प्रवृत्त होऊ नये, इतकंच माझे ह्मणणे आहे. आई-वापाच्या अदरदर्शित्वामुळे, किंवा तरुण माणसांस जगाचा अनुभव नसल्यामुळे, आवडता व्यवसाय प्राप्त होण्यास अवश्य अशा अवांतर गोष्टीच्या प्रतिकूलतेमुळे व नावडता असा व्यवसाय प्राप्त करून देणाऱ्या गोष्टीच्या अनुकूलतेमुळे वगैरे कारणांनी शेकडो माणसांस एकादा धंदो आपल्या इच्छे विरुद्ध व कसावसा तरी करण्यात आपले आयुष्य घालवावे लागते. जे धंदे त्यांनी मोठ्या खर्चाने, सुखाने व धनाने व चांगल्या प्रकारे केले असते, असे दुसरे पुष्कळ धंदे करण्याची त्यांस समाजाने आपलेकडून पूर्ण मोकळीक दिली असूनही असा परिणाम पुरुषांच्या संवधाने होतो. मग प्रत्यक्ष कायद्याने, व कायद्याच्याच बरोबरीच्या ज्या लोकरीडि, त्या रूढीनी, ज्या स्त्रियांचा व्यवसायमार्ग संकुचित करून टाकिला, त्या स्त्रियांवर केवढा जुलूम होतो, याचा विचार आपणांस अवश्य केला पाहिजे. ज्ञानविहीन समाजांत, वर्ण, जाति, आणि धर्म व परवश झालेल्या देशांत राष्ट्रजनता (nationality), ह्मणजे त्या देशांत जन्म प्राप्त होणे, या गोष्टीचा परिणाम जसा कांहीं पुरुषांस बाधक होतो, तसाच लिंगभेद एकंदर स्त्रीवर्गास बाधक होतो, हे ध्यानांत आणिले पाहिजे. बहुतेक सर्व प्रतिष्ठेची कामे करण्याची स्त्रियांस एकदम बंदी ! जी कामे

दुसऱ्यांस (पुरुषवर्गापैकी खालच्या वर्गास) करिता येत नाहीत किंवा जी कामे आपणांस उचित नाहीत असे त्यांस वाटत असेल, तेवढी कामे मात्र करण्याची पूर्ण मुभा पुरुषांनी स्त्रियांस दिली आहे. आपले आयुष्य व्यर्थ गेलं* असे वाटून किती स्त्रिया दुःस्वार्थीने पोळल्या जातात, याची कल्पना थोड्याच लोकांस असेल ! कारण, वर सांगितलेल्या गोष्टीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या ज्या यातना किंवा दुःखे ज्यांस सोसावी लागतात त्यांची कोणास दयाच येत नाही. जो जो स्त्रियांस अधिकाधिक शिक्षण मिळत जाईल, जो जो त्यांची मने अधिक ज्ञानसंपन्न व सुसंस्कृत होत जातील, तो तो त्यांच्या विचारात आणि बुद्धिसामर्थ्यात व समाजाने त्यांच्या व्यवसाय-प्रवृत्तीला जेवढा अवकाश देविला आहे, त्यातील विमंगलपणा अधिक होऊन व ती फूट जास्त जास्त वाढत जाऊन आह्मी वर निर्दिष्ट केलेल्या अपायकारक प्रकारही जोगावत जाणार, हे उघड दिसत आहे.

२२. मानवी जातीपैकी अर्धा भाग अनधिकारी व अपात्र ठरविण्यात आल्यामुळे त्या अपात्रतेच्या योगाने त्या भागास जो अप्रत्यक्ष अपाय घडत आहे व जी इजा पोचत आहे ती अशीः— एक तर अत्यन्त उत्साहजनक व उन्नतिप्रद अशा प्रकारच्या व्यक्तिमुखांचे वाटाळे होत आहे. दुसरे, त्या मुखाच्या ऐवजी विनम्रता, निरुत्साह व जीवाचा अत्यन्त तिरस्कार उत्पन्न होऊन त्याचा कंटाळा यावा व

* प्रस्तुत टिकाणी प्रसिद्ध संगीताचार्य कं० रा. अण्णा किर्लोस्कर यांनी केलेले एक गोंड व हृदयद्रावक पद्य आहे. त्याची आश्रय झाल्याशिवाय राहत नाही ह्याून त्याचा सग्रह 'पर्वशतेत्या,' वाचकाकरिता येथे करण्याची परवानगी मागतो. ते पद्य येणे प्रमाणे —

व्यर्थ आह्मी अबला ॥ खचित बाई ॥ व्यर्थ ॥ धृ० ॥

वागविनी नर पशुसम आह्मां ॥ मान नसे कसला ॥ ख० ॥ १ ॥

स्वातंत्र्याचा लेश नसे कधी ॥ बंदिवास ठरला ॥ ख० ॥ २ ॥

नर नारी सम शास्त्र ह्याने परी ॥ अनुभव नच आला ॥ ख० ॥ ३ ॥

असमाधान प्राप्त व्हावें, असा परिणाम घडत आहे. अशा रीतीने आपल्या समोर उघड उघड घडणाऱ्या या अनर्थाचा विचार केला क्षणजे खरोखर असें वाटते कीं, या आधीच दोषप्रचुर व कष्टमय अशा इहलोकच्या वसतीत उपलब्ध होणाऱ्या ज्या अनंत अडचणी त्यांशी झुंज घेण्याच्या कामांत मनुष्यास जे जे धडे शिकले पाहिजेत त्यांत एक फारच महत्वाचा आहे. सृष्टि आपण होऊन जे अपाय, ज्या अडचणी व जी सकाटे मनुष्यप्राण्यावर आणिते, त्यांत एकाने आपल्या मत्सरबुद्धीने व दुराग्रहाने दुसऱ्यास विनाकारण प्रतिबंधात ठेवून त्या संकटात आणखी भर घालूं नये. त्यांना जी भीति वाटत असते ती पोकळ असते. ज्या दुष्परिणामाची निष्कारण भीति त्यांना वाटत असते, ते परिणाम तर घडत नाहींतच. पण उलट भलतेच व त्यांच्या कल्पनासृष्टीत घोळत असलेल्यापेक्षांही अधिक वाईट परिणाम घडून येत असतात. आपल्या कर्मापासून किंवा वर्तनापासून प्रत्यक्ष घडणारा वाईट परिणाम ज्याचा त्यास सोसावा लागणे, हे ठीकच आहे. परंतु याशिवाय इतर रीतीने मनुष्याचे वर्तन—स्वातंत्र्य निर्यात्रित करण्याच्या हरेक प्रकाराने मानवी सुखाचा मुख्य झराच वाळून जातो. आणि मानवजातीपैकी प्रत्येक व्यक्तीला आपले आयुष्य किंवा आपला जीव ज्या ज्या कारणांमुळे इतका प्रिय व मूल्यवान वाटत असतो, त्यास सर्व प्रकार कमीपणा येऊन व्यक्तिगुण्यात जबर धक्का बसतो. तो इतका की लोकांस त्याची कल्पना देखील होणे अशक्य आहे.

उपसंहार.

देवि परवशते ! तुझा माझा आज वियोग घडणार ह्मणून मला वाईटही वाटत आहे व चांगलेही वाटत आहे ! मृच्छकटिक नाटकांतील शकारास जशी वसंतसेना तशी तूं मला हवीशी पण वाटतेस आणखी नकोशी पण वाटतेस ! अथवा, शापविमूढ झालेल्या पांचव्या अकांतील दुष्यंतास जशी शकुंतला घ्यावीशीही वाटेना व टाकावीशीही वाटेना, तशाच प्रकारची काही चमत्कारिक स्थिति तुझ्यासंबंधाने सांप्रत माझ्या मनाचीही झाली आहे. देवि ! तुझे उदात्त व मोहक स्वरूप प्रथमच माझ्या दृष्टीस पडल्यास आज फार वर्षे, ह्मणजे जवळ जवळ बीस वर्षे झाली ! तेव्हा मी नुकताच कोठे वरिष्ठ विद्यामंदिरांत प्रवेश केला होता, त्या दिवसापासून तुला आपलीशी करावी, अशी मनांत उत्कट इच्छा होती. परंतु तू पडलीस परजातीय ! तुझे जन्म स्वातंत्र्यप्रिय व पराक्रमशाली इंग्रजांच्या सर्वैश्वर्यसंपन्न देशांत झालेले ! तेव्हां मज गरीब ब्राह्मणाला तू कशाची वश होतेस ! असे मनांत येऊन पुष्कळ दिवस तुला आपलीशी करण्याचा माझा यत्न शिथिल पडला. परंतु कांही केल्याने तुझा नाद सुटेना. राहून राहून पुनः मन तुजकडे ओढे. शेवटी तुजवर जबरदस्तीने महाराष्ट्र पोपाख चढवून कशी बशी तरी पण तुला आपल्या गोतांत आणून सोडावयाची, असा निश्चय करून कवर तर बांधिली ! परंतु देवि ! या कृत्यांत तूं किती आडकाढ्या आणिल्यास ! किती आढेवेढे घेतलेस व किती तरी माझे हाल हाल केलेस ! रागाने व संतापाने तुझें पुनः नांव घ्यावयाचे नाही, असे ह्मणून तुला कांही दिवस मी अगदीं विसरून गेलो. तथापि पुनः येऊन तुझ्या विनवण्या केल्या आणि तुझ्या

पायां पडून व अनेक प्रकारें तुझें आर्जव करून शेवटी तुला मराठीण तर बनविली ! परंतु मूळची तूं पडलीस परदेशची ! त्यांतून संपन्न भाषेंतली ! यामुळें तुझें उदात्त व तेजःपुंज स्वरूप माझ्या गरीब गण-गोतांतल्या माणसांस जितके स्वकीय व प्रिय भासावें तितके भासत नाहीं, या गोष्टीस माझा तरी काय इलाज ! देवि ! तू मनानें फार खोल, गंभीर व मानी असून गांवढ्यांतल्या एखाद्या सटवाईप्रमाणे सामान्य जनाच्या नवसास सहज पावणारी नाहीस ! तूं संपन्न देशांतील असून तुझ्या अंगावर अलंकार पाहिले तर फारच थोडे ! तूं जाल्या स्त्री असल्या-मुळें स्त्रियांच्या व परवशजनाच्या संकटाला धांवण्या शिवाय दुसरा कोण-ताही व्यवसाय तुला सुचत नाहीं, यांत काय आश्चर्य ! असो. आज बहुत वर्षे तुझ्या कठिण आराधनेंत व सेवेंत जो बरा वाईट काळ मीं घालविला व कशीबशी तुला प्रसन्न करून घेतली, ती तूं माझ्या स्वदेशबांधवांना व भगिनींना परदेशस्थ असूनही स्वजनाप्रमाणें कल्याणप्रद हो, एवढेंच तुजपाशीं मागणें मागून मी आतां अशतः आनंदानें व अशतः कष्टानें तुझा निरोप घेतों !

पुणें. १८९०

भाषान्तरकार.

पुरवणी.

[मि. जॉन् मोल्ले यांचा अभिप्राय].

(1) The little book on the *Subjection of Women* though not a capital performance like the *Logic* was the capital illustration of the modes of reasoning about human character set forth in his *Logic* applied to the case in which the old metaphysical notion of innate and indelible differences is still nearly as strong as ever it was, and in which its moral and social consequences are so inexpressibly disastrous, so superlatively powerful in keeping the ordinary level of the aims and achievements of life low and meagre. The accurate and unanswerable reasoning, no less than the noble elevation of this great argument ; the sagacity of a hundred of its maxims on individual conduct and character, no less than the combined rationality and beauty of its aspirations for the improvement of collective social life, make this piece probably the best illustration of all the best and richest qualities of its author's mind, and it is fortunate that a subject of such incomparable importance should have been first effectively presented for discussion in so worthy and pregnant a form.

It is interesting to know definitely from the Autobiography, what is implied in the opening of the book itself, that a zealous belief in the advantages of abolishing the legal and social inequalities of women was not due to the accident of personal intimacy with one or two more women of exceptional distinction of character. What has been ignorantly supposed in our own day to be a crotchet of Mr. Mill's was the common doctrine of the younger

proselytes of the Benthamite school, and Bentham himself was wholly with them (Autobiography p. 105 and 244) ; as, of course, were other thinkers of an earlier date, Condorcet, for instance. In this as in other subjects Mr. Mill did not go beyond his modest definition of his own originality the application of old ideas in new forms and connections (p. 119) or the originality which every thoughtful mind gives to its own mode of conceiving and expressing truths which are common property (p. 254). Or shall we say that he had an originality of a more genuine kind which made him first diligently acquire what in an excellent phrase he calls *plenary possession* of truths, and then transfuse them with a sympathetic and contagious enthusiasm ?

It is often complained that the book on Women has the radical imperfection of not speaking plainly on the question of the limitations proper to divorce. The present writer once ventured to ask Mr. Mill why he had left this important point undiscussed. Mr. Mill replied that it seemed to him impossible to settle the expediency of more liberal conditions of divorce, first, without hearing much more fully than we could possibly do at present the ideas held by women in the matter ; second, until the experiment of marriage with entire equality between man and wife had been tried ! People who are in a hurry to get rid of their partners may find this very halting kind of work, and a man who wants to take a new wife before sunset, may well be irritated by a philosopher who tells him that the question may possibly be capable of useful discussion towards the middle of the next century. But Mr Mill's argument is full of force and praiseworthy patience' !

John Morley.

[मि. फ्रेडरिक हारिसन् यांचा अभिप्राय.]

(2) Mr. Frederic Harrison in the Nineteenth Century says :—

“ I turn now to the last of his completed works, the Subjection of Women (1869) in many ways the most eloquent of his works, the most characteristic and perhaps that which has had the most direct and immediate effect. Like the Liberty, it was written many years before it was published and was to a great degree a joint production. His biographer, Prof. Bain, very justly calls it— ‘ the most sustained exposition of Mill’s life-long theme, the abuses of power.’ And Mr. John Morley calls it ‘ the best illustration of all the best and richest qualities of its author’s mind.’ It is fortunate, he adds, that a subject of such incomparable importance should have been first effectively presented for discussion in so worthy and pregnant a form.

The form is, indeed, pregnant and in every sense worthy of a scheme which touches us all home, and reaches so far and wide. It is one of those very rare examples of a short treatise on a weighty topic, packed with accumulated thought and fused with ardent conviction. In four short chapters it condenses a scheme of social ethics. It is in its passionate logic the most notable result of this ripest, loftiest, most inspiring part of his life. And its practical effect on legislation, manners and opinion has no doubt been greater than any thing which Mill gave to his generation. The law has already been amended on many points which draw down his indignation and satire. A great number of the disabilities of women arising from prejudice, habit or torpor have been

practically removed. At least there remains no legal or moral bar to the aspiring women except in one or two exceptional cases. Literature, art, medicine, science, law, the Universities, athletics, sport, political agitation, the public service, are now practically open to women.

(3) From Mr. Grant Allan's novel "The Woman Who Did."

"The future is to the free. We have transcended Serfdom Women shall henceforth be the equals of men, not by levelling down, but by levelling up ; not by fettering the man, but by elevating, emancipating, unshackling the woman."

*
* *

—"It is hard to be a free soul in an enslaved community. No unit can wholly sever itself from unsocial organism of which it is a corpuscle."

*
* *

"Sooner or later, I am sure, if you begin by educating women, you must end by emancipating them."

*
* *

"It is the emancipation, not the mere education that most appeals to me."

(4) From Tennyson. (The Princess).

"For woman is not undeveloped man,
 "But diverse: could we make her as the man,
 "Sweet Love were slain: his dearest bond is this,
 "Not like to like, but like in difference.

" Yet in the long years liker must they grow ;
 " The man be more of woman, she of man ;
 " He gain in sweetness and moral height,
 " Nor lose the wrestling thews that throw the world ;
 " She mental breath, nor fail in childward care,
 " Nor lose the child-like in the larger mind ;
 " Till at the last she set herself to man,
 " Like perfect music unto noble words ;
 " And so these twain upon the skirts of Time,
 " Sit side by side, full-summ'd in all their powers,
 " Dispensing harvest, sowing the To-be,
 " Self-reverent each and reverencing each,
 " Distinct in individualities,
 " But like each other ev'n as those who love :
 " Then comes the statelier Eden back to men :
 " Then reign the world's great bridals, chaste and
 calm :
 " Then springs the crowning race of human kind.
 " May these things be ! "

" At last

" She rose upon a wind of prophecy
 " Dilating on the future ; 'every where
 " Two heads in council, two beside the hearth,
 " Two in the tangled business of the world
 " Two in the liberal offices of life,
 " Two plummets dropped for one to sound the abyss
 " Of science, and the secrets of the mind :

“ Musician, painter, sculptor, critic, more :
 “ And everywhere the broad and bounteous Earth
 “ Should bear a double growth of those rare souls,
 “ Poets, whose thoughts enrich the blood of the
 world.”

* * *

“ The Woman's cause is Man's : they rise or sink
 “ Together, dwarf'd or god-like, bound or free :
 “ For she that out of Lethe scales with man
 “ The shining steps of Nature, shares with man
 “ His nights, his days, moves with him to one goal,
 “ Stays all the fair young planet in her hands—
 “ If she be small, slight-natured, miserable,
 “ How shall men grow ? ”

(5) *Annie Besant on “ Womanhood ”* (See “ *Ancient Ideals*,” p. p. 111, 112).

“ Husband and wife are not thought of as two, but they are thought of as one. Husband and wife are not thought of as separate, they are thought of as united. Husband and wife are not thought of as capable of division, they are but two halves, constituting an entire, a single whole. Just as in the Deva and Devi one Divine life is manifested, so in the husband and wife the perfect type of humanity is shown forth. There is no idea of possible antagonism. There is no idea of possible

rivalry. Man and Woman, husband and wife, are two halves of the complete Man, of the complete Human Life-that perfect Union, that true Unity, gave the Hindu Ideal of Marriage."

(६) भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्चश्रूश्चशुरदेवरैः
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्याः—

याज्ञवल्क्यः

(७) सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।
व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् ॥
यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ! ।
यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः ॥
यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ।
वयं जयेम ह्येलाभिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा ॥
न वयं प्रभवस्तांत्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ! ।
अप्यायुषा वा कात्स्न्येन ये चान्ये गुणगन्धवः ॥

श्रीमद्भागवत. ३-१४.

